

LOOMING

SEPTEMBER 1969

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

9

H. Laretei

Kojutulek (Linoollõige)

LOOMING

KIRJANDUSLIK
JA ÜHISKONDLIK
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälkandja

9 SEPTEMBER 1969

Metsikud peonid

Hoian oma haardes
 metsikuid peone.
 Must mägi Kara Dag
 mulle kinkis nad.
 Kõrgevarrelised,
 lokkis lehtedega,
 õitega, mis suured ja eredad
 kui roosa koit magava mere kohal...

Ma hoian seda kimpu
 kord ühe käega,
 kord kahe käega,
 kord kaenlas — kui haruldast saunavihta.
 Iga päev on saunapäev
 siin mägedes kevade hakul!
 Looja kütab,
 lilled viskavad leili,
 saates mind kogu tee.

Väiksed hüatsindid
 kui tumelillad sõrmed
 on kirglikult kuuma aroomiga.
 Pisi-adoonised
 lõhnavad rõõsalt.
 Ent stepihein, koirohu kaksikvend,
 levitab kibedat hingeauru...

Lähen oma teed
 ja hoian oma kimpu
 ja naeratan.
 Naeratan sinavale lahele,
 mustade kaljude kamakaile,
 heledale mägirajale...
 Naeratan kirsiaedadele,
 külale ja külakoertele,
 neile, kes magavad teetolmus maas,
 ja neile, kes hauguvad
 hoovi peal ketis.

Lähen läbi küla ja naeratan,
 kartmata, et seda pahaks võib panna,

et see võib näida
ka «natuke nii...»
Kõigest hüvast küllastund,
väsind ja vankuval sammul
lähen ja naeratan,
sest olen täna
meeletult rikas!

Hoian oma haardes
metsikuid peone.
Must mägi Kara Dag mulle kinkis nad.
Kõrgevarrelised,
lokkis lehtedega,
õitega, mis suured ja eredad
nagu roosa koit magava mere kohal.

Ohhoo! ütlete teie.
Võib-olla ta
räägib seda selleks,
et teised teda nüüd kadestaksid?
Võib-olla, jah...
Sest, tõtt öeldes, ma
kadestan pisut ka iseennast!

Tunned sa?

Täna ära ajalehti loe,
ära kirja oota,
ära kauplusse mine,
see kõik võib sul tuju rikkuda.
Mine aeda jalutama,
kõnni puhkevate glütsiiniate all,
mille kobarad on
nagu säravsinised
mesilaspered
nõtkuvail okstel.
Nuusuta vahakollast mahooniapõõsast,
vahi kanarbikuvärvi
tamariskipungi
ning mõistata,
mis tähendavad kõik need lõhnad,
nii kirbed kui magusad, mõrkjad kui õrnad.

Ja miks on aiateel
nukram kui mägedes,
nukram kui rannikul?
Miks?
Pole ühtki mõistlikku põhjust!
Ometi on see nii...

Aed on ju tehtud
inimese tarbeks,
kõigega, mis tas on.
Ometi lämmatab siin,
lämmatab miski põhjatu kurbus.

Tunned sa?
Tunned sa taimede koduigatsust
metsikute paikade järele?
Tunned sa inimeste visklevat rahutust,
ahistust arutumat,
kui iseendi eest aeda
on pagenud nad?

Kardan, nad aeda ei armasta,
ainult kõnnivad siin...

Ja kes peab seda aeda armastama?
Taimede vägivaldne kooselu
igal ruutmeetril.
Inimeste vägivaldne kooselu
oma tõrksa minaga.
Kas siis aed on lõbumaja,
kes kõik vastuolud lepitama peab,
mida lepitada ei saagi?

Aga sina ja mina,
ärme unustame aiateid.
Kui sa merest tüdined
ja mägedes ei käi,
mine alati aeda!
Astu armastusega
põõsa juurest põõsa juurde
ja ära unusta,
et puud on puud
ja põõsad on põõsad
ja aed on aed,
aga mitte su pettumus iseendast!

Miks mulle

Miks mulle, jumalad, kingite rahu?
Rahu on väärismaterjal.
Jaspisetüki või marmorirahnu
sarnane ta.
Rahust peab midagi tahuma!
Oskan siis tahuda monumenti ma,
oskan siis ma?

Miks mulle, jumalad, kingite rõõmu?
Rõõmu peab ära teenima,
kohustust täites ja raskusi võites
ja muidu ka.
Mõnikord tõesti ei jaksa ma
ära teenida raasukest rõõmu, —
varastan siis teie aedadest ta . . .

Miks mulle, jumalad, kingite õnne?
Õnne teil endilgi vähe on.
Paljud teist sadade aastate jooksul
troonil on püsind?
Oh, Baabülon!

Asjata kingite uhket ja kallist.
Kuulge, kuid surelik nuriseb.
Kinkige vastupidavust talle,
kinkige jõudu ja kuuendat meelt,
et teie loodud veidras maailmas
hoopiski teele
ei kukuks ta reelt!

1968/69

Tsüklist „Kevad Koktebelis“

Romeo, Julia ja õhuhäire*

äevane valgus kustus poolel kiviteel, sel kolmekilomeetrise igivanal Via Appial, mis suundub kõrgena ja vajumatuna üle soostunud jõeluha linna, sõlmides viimasega põlispärnade all oleva mõisasüdame, praegu sama linna nime kandva näidismajandi keskuse.

Peab ütleva, et tee on vastik, panoraamita. Võseriku taga, luhal, seisavad vastu õhtutaevast mustendades elektripostid, küll metallist, betoonist, puidust. Juhid räägivad vana tee kohta siiski häid sõnu, kuna ta lõhkuvat tunduvalt vähem klaastarat kui ootamatud augud asfaltkattes. Üksnes võhikud või turistid, kes ei mõtle kunagi sellele, kuidas füüsilist rahuldust pakkuvad rikkused lettidesse, karnidesse ning suurepärasesse restoranikööki saavad, võivad selle magistraali linna üldpildist kustutada. Kaubatee eluõigusi tõendab tegelikkuses seegi, et linn on kergelt läbi imbunud leiva, vadaku, aedviljade, linnaste või praekonservide lõhnast. Kevadel, kui lõpetavad abiturientid, koondab kõikvõimalike lillede suhkruna kontsentraat aroomid ühtseks tervikuks, liidab nende küllalt selgepiirilised, torkivad jõuvektorid, muutes isemeelsuse varasuviseks palavusjooobeks, milles ei puudu paraku üks, kõige isemeelsem, allutamatu ning kasvav inimlõhn. Looduse närbudes jääb ta vihmadeni jõuliselt valitsema, sest kui kõik kuivab, muutub tolmuks, on inimestel loomupärane omadus higistada, end nõnda levitada ja kaitsta.

Praegu oli aeg, kus ei valitsenud toit ega lilled, vaid inimesed. Neid oli seal linnas üle viiekümne tuhande. Suves tundus neid veelgi rohkem.

Vanalt kaubateelt, millest eespool juttu oli, saab hõlpsasti murdu voorivatele masinatele, kuna need värske puuvilja ning piimaga hommikuks linna kiirustavad. Romeo Piiber ei tõstnud seevastu kordagi kätt ega pööranud mõirgavatele kuivamaalaevadele mingit tähelepanu. Pekslevad presentkatted tuhisid vihas halle tiibu rapsides tema peast ohtlikult lähedalt mööda. Rõngad presendi äärtes tinisid aeg-ajalt nagu tantsiva mulati kõrvades. Mehe resigneerunud ilme ei õigustanud kõhklust, üllatust või ankurdamiskirge, mida tema eesmärk ehk oleks kohustanud. Piiber ületas kasvult keskmise. Pruun näojume, lai hästivormitud suu, lähestikku asuvad tuhmpruunid silmad — kõik omal kohal — tegid ta täpselt nii vanaks, kui ta oli: mitte palju üle kolmekümne. Halliträpsulised, lühidaks põetud juuksed lisasid tsesari ninaga tagasihoidlikule näole jonnakat ettevõtlikkust; võis oletada, et ta pole igasuguste korruptsioonide vastane, kui need üldkokkuvõttes tulevad

* Eesti NSV Kirjanike Liidu ja «Loomingu» 1969. a. novellivõistlusel II auhinna saanud teos.

argipäevase mõõdukuse kammitsais askeldavale inimesele või teadusele kasuks. Suve tervendav mõju, pikaajaline viibimine uurimisretkel ning jalgsimatkad ei surunud teadlast kokku, kuid väsimust ilmutavaist silmist ettepoole heidetud pilgud olid kindlaks tõendiks, et kunagi oli ta eelnenud kümnelt aastalt rohkemat tahtnud. Tõsi küll, ta oli selle unustanud ja soovis nüüd veel ainult tavaline olla. Kuid seegi polnud lihtne. Unistuste mõranemine, poolik klaas nektarit oleks pidanud õigupoolest sünnitama põhjatut aplust, ametikirge, ent Romeo Piiber polnud see inimene. Võib-olla ta väsis liiga ruttu, et seeriakires kaasa vinguda. Remissioon lubas talle kõige paremat. Kunagine saatusejumalanna külm suudlus kui mälestus ülikoolipäevist, uni favoriitlusest, viis Piiberi üksnes niikaugemale, et ta hakkas inimestest paremini aru saama ning südant valutama kõige igapäevase üle, mis temas oli või teda ümbritses. Romeo Piiberi mõtetes peitus laiem sisu kui see, mida teadusest sinna pidevalt vooris.

Romeo Piiber viibis teist nädalat jumalalooduses, otsides oma pooliku uurimuse jaoks tarvilikke taimi. Ta armastas ekspeditsioone väga, naise haiguski unus. Nüüd, kus Romeo Piiber lootis botaanilise uurimusega valmis saada, võis ta ennast rohkem kodustele muredele pühendada. Piiber mõistis, et ta oleks pidanud naise eest rohkem hoolt kandma, tema vastu sagedamini õrn olema, mitte teda nii tihti koduabilisega üksi jätma, kuigi naine oli vastu vaielnud: «See on kõikides perekondades nii, kallid.»

Kõnelus naisega

Romeo Piiber armastas oma naist. Kui haigus naisele tunda andis ja naine oli sunnitud teatri jätma, olles astunud näitlejana ainult mõned algelised sammud, mõistis Piiber, mida see neile tähendab. Kuid ta ei uskunud, et see on lõpp. Ta ainult käskis naisel ennast hoida, olla ettevaatlik, kuulata arstide sõna, siis läheb kõik hästi. Võimalik, et ta kordas seda liiga tihti, aga üks oli selge: elu hääbus. Pidi midagi ette võtma. Mehega välitöödel käia oli liiga koormav, naine loobus. Külaliste puhul tuli Romeo Piiberil mõnikord konjakiklaas naise eest ära võtta, kohates elukaaslase silmis kõrvetavat vastumeelsust. Kuid tusk läks ka kohe üle ning järgmisel silmapilgul naeratas naine tavalisest veidi rohkem väsinult, nagu oleks see tema roll — anda iga kord hambajagu elujõust tagasi. Selline käitumine kerkis Romeo Piiberi muredes esikohale, paisus võimetuse obeliskiks. Ometi püstitatakse obeliske võitmatusele.

Julia jäi naisel teatris mängimata. Ta oli selle vastutusriikka ning kauni osa saanud järgmiselt. Lavastaja valis noorte hulgast viis Julia kandidaati, kogus nad proovisaali ja küsis: «Kes tunneb, et ta suudab...?»

Neiud vaatasid üksteisele otsa.

«Mina,» ütles Romeo Piiberi naine.

«Kuidas te seda tunnete?» küsis lavastaja.

«Niisama... Mul on Romeo kodus.»

Lavastaja muigas.

«Armas laps,» ütles ta vastu, «meil kõigil on...»

«Aga minul on see päris,» ütles noor naine rahulikult.

«Vaata kuidas?» imestas lavastaja. Kuulnud, et Ines Piiberi mehe

nimi on tõesti Romeo, leidis lavastaja, et sissejuhatuseks on hästi mängitud.

«Sa töid mulle õnne!» ütles naine õhtul meest suudeldes. «Nüüd me oleme suured armastajad.»

«Kas suuremad kui enne?» küsis Romeo Piiber.

«Ma ei tea. Igatahes mitte tavalised. Kas sa ei leia?»

«On sel niimoodi tähtsus?» küsis mees.

«Võib-olla mõistame nüüd hoopis rohkem... Ehk on meil palju öelda, mida varem ei teadnud. Võib-olla suikusime hetketi, nii viivuks, et sa ei pannud tähele, kuidas ma rannas kingadest liiva raputasin ja mina... mina ei märganud jälle...»

«Mida sa ei märganud?» päris mees.

«Kuidas sa... Ükskõik. Armastajad on ikka ühed piiratud inimesed.»

«Ei maksa,» ütles Romeo hellalt. «Piiratud? Mitte mingil juhul. Meil on lihtsalt kõik olemas. «Nüüd» ei tähenda midagi. Saad aru. Me oleme nagu kahe mõttekriipsu vahel.»

Nad olid tõesti kahe mõttekriipsu vahel.

Kui mees väliuurimistele läks, kutsus ta viimasel ajal koduabilise. Ta tahtis naisele võimalikult vähe toimetusi jätta. Kui Romeo lahkumise märgiks seljakoti ning fotoaparaadi võttis, tõusis naine voodist. Varem saatis naine ta bussipeatusse, värvides enne huuli. Seekord oli ta samuti huuli värvinud, aga tuli üksnes välisuksele hüvastijätusuudlust saama. Teadlane naeratas naisele.

«Sa ole hästi palju väljas, siis muutub kõik paremaks. Sööda kalu, nad kohustavad sind.»

Suvele vaatamata oli naine kõhn ja nõrk; see oli kauge minevik, kui ta õpestudios lavalist liikumist õppides peadpööritavaid trikke tegi. Mink ajas mehe segadusse. Haiglased naised käituvad naiivselt, värvinine polnud mingi tasakaal elurõõmu ja nähtamatu protsessi vahel, mis toimus naise veres.

Ta suudles naise laupa peaaegu juuste piiril.

«Kui sa välja ei tule, Ines, milleks siis värvida?» ütles Romeo Piiber pehmelt.

«Sa tahtsid siia?» küsis naine kähku, näidates nagu tumm oma liikumatutele huultele. Järgmisel momendil pühkis ta õige ootamatult värvi maha. Mees vaatas naisele otsa, tundes end veidi alandatuna. Ta ei teadnud isegi, millest see tuli, aga niisugusest tillukesest juhtumist hakatakse üksindushetkil ning pagenduses elama. Ja siis on ta märk, millel pole rõõmu ega kurbuse äratõmmet, vaid püsivus. Selle püsivuse kaudu hakatakse ennast imetlema, ning alles siis saadakse halvaks. Mees mõtles naeratusele, mis jääb teda nagunii saatma, ja selles oli omajagu õigustust. Õigustuse kroon, mis vajutab keskmise raskusega nende kooselule, kus tehakse kõik.

Romeo suudles jahedaid huuli.

Seejärel ütles ta kohe, et käskinud Liisbethil, koduabilisel, nende majja jääda. «Liisbeth tuleb kell kolm,» teatas ta. Naine protesteeris vaikselt ja kiirustamata vastu, arvates, et see on asjatu kulutus ning tänapäeval on ainukesed rikastuvad inimesed koduabilised.

«Jah, kui neil tervist on,» sõnas Romeo Piiber, taibates samas, et oli naist haavanud. Kuid ei tema ega arstid saanud sinna midagi parata, et üks, vana, lõkendab tervise käes ega mõista kurta priskuse üle, kuna teine, noor, hääbub, nagu oleks ta õhu ja päikeseta. See sündsusetu vahe oli niisama arusaamatu nagu valu ja selle abstraktsioonid.

«Kutsunud juba Marie,» lausus naine pärast pausi.
 «Helistasin Mariele, ta on lapse hoida võtnud. Väikese poisi.»
 «Ta võiks poisiga siia tulla. Väikesel poisil oleks meie majas ja aias hea. Ta vaataks kalu.»
 «Ma ei usu, et poisi vanemad lubavad.»
 Romeo vaikis piinlikult.
 «Minu pärast, on ju?» küsis naine.
 «Oh ei, mitte sinu pärast.»
 «Ma kujutlesin juba nende siinolekut.»
 «Sa võid neile helistada.»
 Naine noogutas.
 «Liisbeth tuleb kell kolm?» küsis siis.
 «Ta tuleb, nagu kokku leppisime . . . Miks sa Mariet tahad? Ta on ju usklik.»
 «Ta on leebem,» ütles naine, tõstes rahulikud silmad.
 «See meeldib sulle?»
 «Viimasel ajal . . . jah.»
 Romeol ei olnud aega mõelda, kas see on kõige parem. Muidu ta arutas alati naise jaoks kõik läbi.
 «Liisbeth hakkab jälle teatrist rääkima. Tolleaegsest teatrist. See on jube,» sõnas naine, kuid lisas ruttu, et küllap nad saavad hakkama, kui midagi ei juhtu, ja ega Liisbethil nii väga viga olegi. Mees arvas sedasama, lisades:
 «Ega Liisbeth süüdi ole, et ta kunagi teatriga seotud oli.»
 «Seda küll, aga ta räägib vaimustusega surnud asjadest. Mul hakkab sellest hirm, see pole õiglane.»
 «Mõtlen Erna Villmeri saatusele.»
 «Aga see pole võimalik, sest mul tuleb mõelda sellele, kuidas Liisbeth särab.»
 «Sära sinagi, kallis. See on tema minevik ja sulle kama. Ta oskab oma minevikku võtta. Miks sa värised?»
 Mees surus naise enda vastu.
 «Kas sa ei näe, et ma pole ju õieti riides?» küsis naine vastu suurt õlga.
 «Seda ma ei näe, näen ainult su muret ja tahan selgeks näha, siis saan alles lahkuda,» vastas Romeo Piiber.
 «Minu mured on pisikesed ja õige tüütavad,» ütles naine, silmitsedes suvist taevast üle Romeo õla. «Liblikas!» ütles ta. «Tavaline. Kirju. Ära liiguta, vaatame, kas tuleb meie peale. Mis sa arvad, meeldib talle sinu pruun või minu beež? Kumma ta meist valib? Kui ta minu beeži ei taha, kas ostad mulle uue hommikumantli riide? Niisuguse, mida liblikas tahab.»
 Kirju liblikas tiirles tiibade väreldes nende kohal.
 «Sa määrisid huulepulgaga oma mantli ära.»
 «Oh see, ta ei pane seda tähele! Mul on hea meel, et sa neid nõela otsa ei aja ja et sa Romeo oled. Kuuled! Ja et ta just praegu tuli. Räägitakse, et liblikal on hea nina?»
 «Muidugi on.»
 «Oled sa selles kindel?» küsis naine erutunult.
 «Miks sa seda küsid?»
 «Kohe selgub,» rääkis naine omaette, laskmata viivukski õhus võngutavat kirjutiivalist liblikat silmist. Nagu lennuk, mis juhtub õhutühimikesse, langes too alla, võttes taas kõrgust.

«Hilissuvine, vana ja tark,» muigas Romeo.

Naine jäi tõsiseks, kuid läks ikka enam endast välja. Kui liblikas põosaskirssidesse kadus, tõmbus Ines mehest otsemaid eemale, toetudes vastu uksepiita. Ta kitsas laup oli higine.

«Näed, ei tahtnud sinu beeži ega minu pruuni . . .»

«Sa tead isegi, miks. Sa tead ka, et nad sinu peale tulevad, sest suurema osa oma elust sa ju nende keskel elad. Magad päikese käes, liblikad õitsva vaibana dressidel. Sinu hallisegused juuksed ei tähenda midagi, haige lehk aga küll. Haiget nad ei taha, neile on see vastik ja nad teevad selle nii loomulikult mulle selgeks, et mul isegi valu ei ole. Tõde on neutraalne nagu hais, mis minust levib. Ta ei arvesta meiega, Romeo. See on hea, lõpuks ometi on see hea! Nüüd hakkab ma seda haisu armastama nagu tõtt, sest ta tuleb minust ja on minu lagunemise tulemus. Mateeriale on kõik tema vormid pühad!» Naine sulges silmad ja naeratas sedasi päikesele. Soojus pani ta kahvatu näo kuldsele õhetama. «Kui ma suren, hakkab liblikaski mind jälle tahtma. Ikkagi kahju, et ta vahepeal ei taha . . .»

Romeo Piiber astus paar ebakindlat sammu, asetas käed naise õlgadele, libistades need kohe tema paljale kaelale kokku.

Naine ütles, et ta soovib mehe naasmist nagu alati, kuid ta teab, et on olemas töö, kohustused ning tuhanded ettenähtamatud pisijuhtumid, juhuse kodarakaikad, on olemas haigus ning hais, millega peab nüüd arvestama.

«Seda ei ole,» sõnas Romeo Piiber kohe. «Kalad tulevad sulle alati vastu.»

«Kalad on vees, nemad ei tea sellest midagi. Nad lasevad ennast õnge otsa püüda.»

«Selles on omajagu tõtt. Aga see pole põhjendus. Sinu probleemiasetus oli vale, Ines. See ei ole vee ega õhu küsimus, see pole üldsegi keskonna küsimus, see on humaansuse ja sõpruse küsimus.»

Naine libistas käe läbi mehe juuste, mehe oma oli seal, kuhu pidi maanduma liblikas.

«Sa tahad seda rohkem kui liblikat? Seda, minu kätt?»

Naine noogutas süleluses ja ütles, et muidugi tahab ta seda rohkem, aga mees on talle ikkagi hommikumantli riide võlgu.

«Võin ma selle reisilt tuua?» küsis Romeo.

«Võid,» vastas naine pärast kõhklust. Siis ütles ta, et lobiseb telefonil Marie ja poisiga.

«Poiss huvitab sind rohkem?» küsis Romeo läbinägevalt.

«Jah,» ütles naine siiralt. «Kas ta räägib juba?»

Romeo sõnas, et seda ta küll ei tea.

«Lapse kohta küsitakse seda kohe,» märkis naine. «Kui ta räägib, jutustan talle meie kaladest. Nendest, kes mind ei pelga nagu sinagi.»

«Sa oled imetore!» tunnistas mees.

«Kes seda jõuab,» ütles naine. «Meie saavutused on sellel alal ainult ajutised.»

«Ma kujutlen, mida see tähendab. Aru saada on raskem. Kujutus on vabadus, see jääb, jääb isegi vangil.»

«Temal on kujutlusest rohkem tulu, kujutus toidab teda. Minuga käitub kujutus hoopis hoolimatult. Ta peksab nagu piitsamees — nii oli vist tolle linnu nimi? —, peksab, kuni ma parima endast välja oksendan. Siis paneb ta selle nahka! Jätk linn, see kujutus.»

Piiber näis süngestuvat.

«Aga piitsamees ei anna põhjust vastupanust loobuda.»

«Minus on seda parajasti nii palju, kui tarvis läheb, mitte rohkem. Ma kaitsen end nagu mõistan, sest olen noor ja sinu naine. Praegu tuleb mul end ravida ja ettekirjutustele alluda. See on üsna väsitav, aga usu mind, ma saan hakkama: programm on vastu võetud.»

«Ma loodan, et sa ei jää miinimumprogrammi juurde,» märkis teadlane, kel hakkas naise sõnadest kergem.

«Ma ei tea, mis pärast tuleb ja kuidas me oleme. Aga me mõtleme hiljem selle üle järele.»

«Hiljem viin su mõnda heasse puhkekodusse. Sul tekib seal sõbratare, kes sinust midagi ei tea. Sa vist tahtsid nii — olla salapärane.»

«Ei, tahtsin tavaline olla.»

«See on hästi mõeldud.»

«Lõhnaga ei olda tavaline. Lõhnaga ollakse nagu õnnistatud.»

«Ka lõhnaga ollakse tavaline,» ütles Piiber resoneerivalt, rusutud taas naise hetkelisest mõönast. Kuid ta tundis, et hakkab sellega harjuma.

«Siis, kui sa minust midagi ei teaks, siis küll.»

«Ma ei tea sinust nüüd tükil ajal,» ütles Romeo Piiber trepist alla minnes. Kuid ta seisatas samas. «Mariet ära siia kutsu, nad ei sobi Liisbethiga... Sa mõistad, kallis?»

«Jah, ma tean. See on rumal, aga rumaluse põhiülesanne on teha maailm suhteliseks.»

«Meil tuleb lihtsalt niisuguste asjadega arvestada,» sõnas Romeo Piiber.

Ta heitis pilgu jalgraja kõrval läbisegi kasvavatele lilladele ja valgetele floksidele, mõeldes, et need lilled on närbumine nagu kõik muugi.

Too arvult kolmas väliretk pidi sel aastal jääma viimaseks, sest kiskus juba sügisesse. Pealegi algas instituudis töö. Nagu öeldud, peitus Romeo Piiberi mõtetes enamasti laiem sisu, kui küllaltki kitsapiirilise eriala sinna transportis. Jah, see sai aluseks ka Romeo Piiberi rännakule linna, ehkki ta ei tahtnud veel tööd lõpetada ning naise hommikumantli riide ostmine olnuks sobivam jätta viimasele päevale. See, mis teda enneaegselt palverändurina linna ajas, polnud hommikumantli riie, vaid hulk kummalisi pilte, abstraktsioone, millega polnud ka rahulikult askeldaval linnal ühist, mida toitis üksnes surnud põlvkondade ebausk ning fantaasia, saades nõnda aluseks teadlase loomulikule reageeringule — fakti kontrollimisele. Püüame need pildid reprodutseerida.

Esiteks *Datura inermis*'e leidmine. See on haruldane taim, mida lihtsalt peab ära tähendama, muidu jääks kogu lugu mõnest aspektist ebaselgeks. Tarvitseb vaid öelda, et *Datura inermis*'e leidmine oli niisama raske kui sõnajalaõie murdmine. Et ta siiski püsivale tööinimesele ning uurijale kätte juhtus, on õiglane õnn, ning Piiber võis kujutleda kolleegide säravaid nägusid, silmavälgatusi paksude prilliklaaside taga, veidi kehvel olekut ning niiskeid kahvatuid käsi, mis korruga tema poole sirutuvad. Kusagilt ilmuks lagedale konjakipudel... Tumedate paneelidega kabinetis oleks varasügisene kuldne valgus, toolide polster läigiks võidu puunikerdustega, kõik oleks nagu ladusalt mineval sümpoosionil, võiks arvata, et kõrvalruumides ning instituudi aulas vaidlevad veel sajad inimesed Romeo Piiberi leiu üle, sest keegi ei uskunud tänini, et meie aladelt *Datura inermis*'t võib leida. Tema aga, Romeo Piiber, oleks kolleegide keskel, temal poleks tuhandete teistega asja,

tema oleks nagu Hemingway oma vanameeste, küttide ja kaluritega Nobeli peol.

«Mis teiega on, kolleeg?» küsiks keegi tema kõrval.

Jah, tõesti, Romeo Piiberi nägu oleks nagu jäigaks tardunud.

«Naisel on tervis halb,» vastaks tema.

Nad tunneksid kõik talle kaasa.

«*Datura inermis*'e leidmine mõjub Inesile kindlasti kergendavalt,» arvatakse.

Romeo Piiberile näiks, et kui nii mõeldakse, võib see isegi tõsi olla.

«Kuulge, Piiber, mis ajas teid *Datura inermis*'e juurde?»

«Kui siin midagi ajama pidi, siis mu ammune soov.»

«Täna lepime ebateaduslike põhjendustega, kolleeg. Ainult neis on naudingut ja iseloomu. Mis soov see oli? Leida vanades ürikutes kirjelatud taim, mis ennustab? See oli ilus soov, eks ole? Taim, millel on legend...»

«Mu soov ei käinud selle taime järele.»

«Teil oli eesmärk, eks ole? Laev ei lahku sadamast, kui ta ei tea, kuhu otsad kinnitada. Maadeavastajate aeg on möödas. Nüüd on liinid. Trammi-, bussi-, lennuki- ja laevaliinid. Teaduses on samuti, teed vahepeal, mis teed, aga lõppkokkuvõttes pead ennast ja eelarvet õigustama.»

«Mul oli oma liin, rööpmetega,» ütles Piiber pahaselt.

«Ja nimelt?»

«Totaalne mõistmine.»

«Näete, kolleegid,» ütles Sarapmaa, kes teeb üldistusi. «Ka leiutuste juurde viivad rööpmed. Meie süsteem õigustab end. Elagu patroneeritud teadus!»

Romeo Piiber ütles siinkohal nentivalt:

«*Datura inermis*'e juurde viib roobastee, vankritee nimelt, seltsimees Sarapmaa. Ja kaunis tolmune.»

Kui Romeo Piiber vaimus kolleegidega vestles, märkas ta häämas-tamapanevaid suuri piisku taime keskel, ning samas paisus tema leidjarõõm hirmuga võrdseks. See on siis tõsi, mida ürikud kirjutavad? küsis ta eneselt, *Datura inermis*'t koos juurestikuga ettevaatlikult välja kaevates. Veidi hiljem pesi ta allikal pikad mullased pianistisõrmed ning heitis heinasao varju laagrisse. Töös tehtud vaheajal mõttepinge ei kadunud. Romeo Piiberil ei õnnestunud kuidagi tavalise looduseuurijana rahus lõunaleiba süüa, sest ta oli lugenud taime kohta vanadest allikatest, kus oli rohkesti näiteid, et selle taime nutmisega seostuvat ikka mõni üldrahalik häda, nuhtlus, nagu seal öeldud — hävib linn, riik, puhkeb katkuepideemia, inimesed surevad külade ja linnade kaupa, haisedes mädast ligedatel asemel, või langeb taevast must meteoriidikiivi, mis süütab metsi ja sünnitab hiigelkraatreid või järvi. Loomulikult võttis Romeo Piiber tõsise teadusemehena neid kirjutisi lihtsalt võluva rahvafantaasiana. Ta mõtted libisesid siiski esmalt Inesile, oma naisele. Ta silmitses aasal tantsivaid liblikaid; need kadusid mäeveeru taha, laskusid allikale jooma. Viivu aja pärast tulid nad rabinal õhku, nagu tulevad ehmunud kitsed padrikust. Romeo Piiber ei osanud seletada, miks ta just praegu naisele mõtleb. Küllap oli süüdi puhas leidjarõõm. Varematal aastatel jagas ta seda naiselega siinsamas niitudel, kuumas õhus ja heinalõhnas. Nüüd on naisel haigelõhn, ta on sellega kahekesi, nagu tahaks oma mehest lahutada. Varemalt tegi Ines enamiku Romeo mustlasretki kaasa ning mõnikord nad laulsid lõkke ääres nii, et üks küsis: «Kuhu lähed, mustlane?» Ja teine kostis: «Prantsusmaale.»

Naise haigus torkis meest järelejätmalt, nõnda pidi ta tahes-tahtmata rahustuseks, tõsi küll — naiivseks rahustuseks, väitma, et taime pisarad ei käi Inesi kohta, kui nad üldse midagi tähendavad, sest kõik ei saa järsku nii halba pööret võtta. Muutumistel on omad dimensioonid ning aastad on aina sujuvalt kulgevate protsesside kasuks häält teinud — muidu ei saa neist arugi.

Mees viskas heintele pikali. Kuidas naine oli öelnudki — liblikad õitsva vaibana dressidel. Naine armastas vahel niimoodi väljenduda: «õitsvad aiad», «kuhu see kevad jääb?» ning «sügav nagu meri». Romeo Piiber sai temast aru, aga ta ise eelistas selliseid sõnu mitte kasutada, tundes ennast tükki kindlamini. Nüüd hakkas tal allapäikest miskipärast külm, ta kolis ringi, lahkumata *Datura inermis*'est. Und ei tulnud ka päikese pool. Kõrred langesid kiusesel sargikaelusesse, neid ära võttes leidis mees üllatuseks, et kael on higine ja kleebib. Silmad püsisid sundvalvuritena pärani, niidud ning salud ujusid mõtete ähvardavas koloriidis, kuhu mõnikord lõi peaaegu vaatevälja taga reaktiivlennuki terasloikeline ahing.

Piiber võttis taime kätte. Kahtlust ei olnud. Taim oli õige, kõik vastas vanadele kirjeldustele. Ning tema spetsiifiline omaduski oli: mõnikord «nutta». Piisad olid alles värsked, pigem paisudes nukras sädeluses kui kuivades. Isegi päike ei suutnud sellele ülitaimele vastu hakata. Ennustab ta tõesti mingit ohtu? Romeo Piiberile tuli mõte, et ennustus peab tööpoolest paika, kui tavatsetakse öelda, et suurte pidustuste või suurte katastroofide eel muutuvad inimesed pisut pateetilisteks ja näevad asju vastavalt üllas või kohutavas valguses, milles enamasti puudub harjumuse dressuur. Piiber sai sellest küllalt hästi aru, kuid tal tuli arvestada päikese ja taimega, mis pisarais.

Valgus sähvus sinavast õhupeegli sügavusest, jälle tulid reaktiivid, maa täitus kõminast, jälle paiskusid valgusepiigid lauge riivates Piiberi silmadesse; laubale nõrgus higi, kindlasti sama kibesoolane kui Inesi laubal hüvastijätusuudluse ajal. Siis löikus sisse vaikus, see oli juba ulguv, seal polnud enam allika vulinat.

Võttis aega, enne kui higinired ripsmesõkalde vahelt tee leidsid. Romeo Piiber kummardus ettepoole. Suurel halliruudulisel taskurätikul lebavalt taimelt särasid õnnetusepiisad väljakutsuvalt näkku. Ta tundis, et see on mõttetu, kuid ta ei pääse nende helgist.

Samal hetkel köitis Piiberi tähelepanu üle suhteliselt madala maastiku paistev korall-linna panoraam, kollane meekärg, mis on kukkunud tuha sisse. Läbi silmi valgunud higi tundus mehele, et linnaga pole kõik korras, talle näis, et linn on varemeis.

Romeo Piiber mõistis, et ta oli langenud silmapette ohvriks, mida põhjustas rasvane higikile ning õhukihtide tants hauduva maa kohal, et väheste linnade panoraamid on küllalt korrapärased ja küllalt puhad. Siiski liikus temas äkki kõik, ta ei pöördunud tagasi lamamislohku heinasaos, et olnuks lool lõpp. Linna kärjetaoline panoraam ilma gooti tornide ja võimsate korstnateta andis toitu veel selgushetkekski, kibedat toitu, hirmutoitu, mida nad õega õistel pommirünnakutel kahekümne viie aasta eest täis topiti nagu saepurulelud. Kriidised tänavad, näitsikute klõpsuvad kontsad paeplaatidel, igav-igatsev pilk lonkivalt mustlaspoisilt, kassid, autode umin ja klaaside muutumine õhtupäikese peegliks — kõik see oli liiga kaugel ja isoleeritud, hääletu mehe jaoks, kes viibis jumalalooduses, selle seadustes, kus räägitakse küllalt hoolimatult, aga mitte iial veenvalt tõsiasiast, et mitte keegi pole vaba, kuni

on hävinguoht. Ja kui sellel tõel polnud küllalt jõudu koos pisaratega õnnetust loitsiva taimega, siis oli jõud haiges naises, tema lagunemises, haisus, mida ei olnud ju olemas, aga mida liblikas ehk ometi tundis, sest looduse märgid on inimeste omadest alati varasemad. Kui inimene juba midagi märkab, on hilja; tal jääb üle vaid palves käed risti panna nagu pastoril, sest pastorit ei kutsuta ka enne, kui viimasel tunnil. Inimene ei näe või ei taha näha kuritegude sündi, nõnda oli ka Romeo Piiberiga, kes ei teadnud naise haisust rohkem kui kalad. Aga liblikas teadis. Ma oleksin pidanud ta tapma, et ta oma sõnumiga kaugele ei lenda, mõtles Romeo Piiber. Ka tema ihaldas lämmatada ohtu, seda mitte kuulata, sulgeda kõrvad ning ümiseda: «Kuhu lähed, mustlane?»

Romeo Piiber raputas end. Öhtu lähenes, allikas vulises taas meloodiliselt. Romeo Piiber oleks pidanud mõtlema ööbimiskohale ning sellele, et leitud taim laiendab tugevasti tema töö mahtu ja nüüd ei tea jälle, millal sellega valmis saab.

Kuid kollane ja hall linn üle madala maastiku ei sobinud enam nende praktiliste mõtetega, ta oli ajatu ja ruumitu oma kunagises veres ning varemeis, kõneldes sellest, et inimesi varitseb alati midagi ohtlikku, mis teeb muret. Näiliselt polnud midagi muutunud. Kogu see aastaaeg pidi sisendama õieti rahu. Piiber kaalus pingsalt järele, mis siis lõhkus tasakaalu sel aasal. Ta silmad käisid uurivalt, kuid mitte eriti leebelt ringi. Mäekallak sarnanes veel enam naise puusale, selle servad olid nüüd pehmed, helkjad. Mõnel teisel öhtul oleks ta mõelnud väsinult, et on sobiva laagrikoha leidnud, kus võib hiljem lõkke ääres seda mäeveeru silmitseda ja näha ette tulevikku, kui neil sünnib poeg. Praegu kandsid looduse hardad kontuurid tema jaoks hääbumise märki. Taas löikaskid ta silmi kummalise taime piirjooned halliruudulisel taskurätikul. *Datura inermis* lebas sellel nagu mürgine rotipoeg, ruhmikutäis tuudaimimarju.

Ja õrnakoorelised kartused, mis varieerusid tusatuju, imestuse, kire ning lämmatava uskumatuses piiril, pääsesid ometi tasapisi sellest täiesti ilmetust taimest välja, nagu eritaks ta salapäraselt muret tekitavat vedelikku, mis ei ennustanud enam ilma, vaid paljude inimeste saatusi. Romeo Piiber leidis, et tal pole selle linnaga mingit pistmist, mälestused olid surnud. Tuttavaid paiku looritasid aastad, ta vaatas linnale, nagu vaadatakse läbi öhtuse sumu kummalise kujuga auglile. Hetke nägi ta õe vananevat nägu keset põngerjate karja ning nende verevaid suutriipe. See oli kõik. Ta haistis ainult loomulikku ohtu, sest maailm on alati suuteline inimesi saepuruleluna kuiva hirmu täis toppima. Siis oli veel õnne. Nüüd, kui maailma vasakut pöske, seda päriliku kurjuse kehastust, peaks tabama närvivapustus, ei ole ühes suures linnas enam inimest, keda tohiks õnnesärgis sündinuks pidada. Isegi need, kes nõnda sünnivad, et ole seda, neil tuleb haldjate hoolitsus unustada. Mõni ränk haigus säästab vahel üllatuslikult kõige viletsamaid inimolendeid, kõiki surmani tüüdanud lobisejaid, automaatinimesi, kätehõõrujaid, halle ametnikke, maksanokkijaid, korrektsuse etaloone jt. Kuidas võikski maailm mõelda vasema põse tõmblemisele, sõjale, mis jätab inimkonna taas kauaks tulevikuta, mis toimib valikuta? Romeo Piiber ei uskunud, et puhkeb sõda, aga ta teadis, et pime hullus pole iial küllalt aheldatud, ja kõik on võimalik, kuni eksisteerib halb kõrvuti heaga ning jätkub ükskõikseid. Looduse vorme uurides oli ununenud pulbitsev maailm, leeride võitlus ideede tandril, provokatsioonid. Need võisid jälle tekkida, ületada kriitilise momendi. Kes teab . . . Romeo

Piiber põrnitses rätikul lebavat taime, valmis seda jalaga eemale paiskama. Nii kaugele ei võinud mõistuslikult minna. Võib-olla ründas sel hetkel tõesti käputäis avantüriste kusagil riigipiiri, tapeti paar sõdurit, leitnant, major; sõdurid on mures kojupääsemise pärast; mõni spioon lipsas läbi ja ta tabatakse hiljem sisemaal, aga kõik see ei tähenda sõda, rahuliku elu ja reise lõppu. Ehkki mõeldav intsident võis kesta väga lühikest aega nagu iga häbiväärne tegu, millele saab lõppude lõpuks piir pandud, ei olnud Romeo Piiberi jaoks praegu midagi kindlat. Talle näis, et ta oli mõneks ajaks ohud unustanud, lülitanud ennast välja, kuid nüüd peab jälle otsast algama, ning paremad ajad on möödas nagu naiselgi, kellele kleebib haigus pikapeale oma lõhna külge, kuidas ta ka ei kümble ning huuli ei värvi!

Romeo Piiber istus maha. Ta näis mõtetest väga puudutatud olevat, kuid kurjakuulutavat taime, seda mullast mätast, mürgist rotipoega, mõötis ta juba leebunud pilgul. Kui taim peaks ennustama hädasid, mis ürikutes tähendatud, kui ta peaks ennustama sõda, ühe linna hukku salakavala rünnaku läbi, kui see kõik peaks saama — olema, on aeg temalgi, Romeo Piiberil, koju minna. Kuigi aastad, tõvejäljed ja naise omapalgeline hüsteerika olid muutnud paljud asjad võluvalt harjumuspärasteks, käsulaudadeks, olid need siiski kõik, mida ta on armastanud ning mille kaitsmisest vabatahtlikult osa võtnud. Romeo Piiber mõtles, et paljud inimesed kogeivad sõjas või barrikaadidel oma kartmatust, kuid vahel on nõnda, et sedasama piisaviisi visa kartust saab abieluski iga hilinemise, palavikupügala või valgeks külmunud kõrvalesta näol, ja pole iial ebaõiglane sirutada käed teretuleva õnne eelistesse. Kuid see võis tähendada suurematki jõudu — loobumist.

Inimesed teevad üksteisele mõnikord palju muret, kas on siis tegemist ohvriga või mitte. Ohvritoomine avab agressiivsuse ahelreaktsiooni, sellega tuleb targu ümber käia. Romeo Piiberile meenus ristiisa, saunakütja. Vanamees oli omadega läbi, tal oli vähk. Pärast operatsiooni jõi ta palatis lillevaasist vee ära ja suri sealsamas, kägeras põrandal. Talle heideti ette kannatamatust, aga teda ei mõistetud. Piiber leidis, et ristiisal oli suur vabadus otsustada, ja kuigi mees talitas sugulaste suhtes pisut šokeerivalt, oli tema juhtum õige huvitav. Tookord pärga kandes ei saanud ta seda avalikult tunnistada, aga ta arvas, et ristiisa kasutas oma eeliseid, ning alati ei ole eeliste kasutamine minek «kergema vastupanu teed», nagu lugu kõnelustes fikseeriti. Küsimus ei seisnenud «elujõus», vaid selles, kas tasus veel mõni aeg elada seda piiratud elu, millelt üldsus oli ammu ära võtnud tema normaalsed võlud: mis see vähihaige ikka enam tiksub!

Kui Romeo Piiber kujutas ette kojujõudmist, naise valkjalt helkivat nägu, kalade söötmist, mida nad ikka koos teevad (Romeo hoiab taldrikut ja Inesi peened sõrmed riibivad sellelt puru kokku), oli talle selge, et see oleks «kergema vastupanu tee», kuigi mehe kojutulek on alati sümbolne ning märgitseb elu normaalsust. Tema saatuslik vaas oli üle madala luhamaastiku, kärjetaoline, kollane ja sinakashall, ning kui ta käe välja sirutab, saab ta ehk kunagi olla veel õnnelik.

Ta pakkis oma kraami, toppis niiskusekindlalt sügavale heintesse, peitis taskurätti mähitud *Datura inermis*'e põue ning asus teele.

Kõikjal võttis teda vastu päraslõunane rahu. Ta kohtas palju mängivaid lapsi. Kuskil aedade vahel tõkestas teed hoogne ringmäng. Ta aitas jalgu jooksnud poisil ettevaatlikult üles, pani ehmunud mehikese käigu pealt püsti ning vaigistuseks surus talle sõnatult pooliku komp-

vekiropsi räpasesse pihku, viitmata rohkem aega. «Kuule, su king on katki!» piiksus laps selja taga järele võnnides. Piiber mõtles, et see on niisuguse käimise peale päris loomulik. Viimaks jäi poisike maha.

Kas mõningasest tagasihoidlikkusest või muul põhjusel põlgas ta ära kõik ettejuhtuvad abivahendid. Ka ei sisenenud ta näidismajandi kontorisse, mille telliseseintel jalutasid kärbsekarjad, purjus värskest loomaverest ning plasmast. Kontorist olnuks kõige mõistlikum helistada linna, esmalt öele, näeb siis, mis edasi saab, kuid rahulik askeldamine ümberingi viis Piiberi siiski segadusse. Inimesed ei teadnud ohust midagi. Tähendab, ohust ei tea ka ringhääling, press? Aga kolmkümmend aastat tagasi löikus kõik sama ootamatult inimeste südamesse, kui Saksamaa Poolale kallale tungis. Millise ootamatuse ning meeletusega tuleks see nüüd? Inimesed on igal pool küllalt treenitud, et nad ohu korral pead ei kaotaks ning oskaksid igas olukorras peremeesteks jääda. Praegu on nõnda, et olukorra peremeesteks saadakse üksnes selle läbi, palju kordi on gaasimaski pähe kistud ning kombinesooni lukke kinni ja lahti tiristatud. Pääsevad need, kes kiiremini riietuda mõistavad.

Romeo Piiber vaatas kärbseid, kui putukad linnu varjust kuuma õhku surusid, olematuks muutusid. Tema öde töötas täitevkomitees ning kuulus arvatavasti tsiviilkaitse staapi, mis korraldab rahva julgeolekut ja annab kohapeal esmaabi. Romeo helistamine oleks ta arvatavasti närviliselt hädaldama pannud, nagu teevad seda ametnikud kontrollide saabumise eel. Nagu koduski, kus ta nurises, et lastele ei jätku küllalt sokke, spordisärke, võimlemissusse või kuluvad need liiga ruttu läbi, oleks ta hakanud üles lugema varjendite puudusi, ühesõnaga — näinud asja läbi mustade prillide, kuigi tal oli teatav eelis ohust pisut suurema arusaamise tõttu. Romeo Piiberil polnud ka eelist, tal oli üksnes tavaline mure, millele ta püüdis üsna lähedale pääseda, sest tõelist ohtu polnud keegi näinud. Inimestel on alati liialdatud ettekujutus sellest, mida nad pole läbi teinud.

Poe juures rüüpasid töömehed õlut. Silmitseti vaikides võõrast tee-käijat, kes oli väljanägemise järgi pooleldi linnamees. Romeo Piiber leidis, et õllejoojate poole võiks pöörduda, nad teavad alati, mis maailmas uudist. Miski pole inimlikult vähem ootusväärne kui õnnetus. Kõiki õnnetusi ja ohte, mis ees seisavad, ärgu kroonitagu tuleviku nimega. Seepärast ei kahelnud teadlane sisimas kordagi vestluse positiivsetes tulemustes. Liiatigi ei saa inimesi hukka mõista usalduslikkuse pärast, sest nad arvavad, et nende jaoks on veel kõik võimalik.

Õllejoojad said aru ja pöördusid veidi. Mõni võttis sidrunilõigukujulise sildiga pudeli suult, olles valmis vestluseks. Piiber märkas siiski, et nende päikesevärvi näod on tõsised, täis mõtete sõlmi. Pihkudes helendas surnud nakk.

Kõnelus müüjannaga

Käesolevas olukorras andsid meeste näod talle paradoksaalselt julgust. Niisugune kohanemine elas Romeo Piiberis hulk aastaid, ajast, mil ta naine märkamatuult hääbuma hakkas. Aga nüüd ei tulnud see talle meelde. Ta kohendas taime pintsakupõues.

«Kui õlut soovite, võõras, siis tehke ruttu,» sõnas vanim õllejoojatest, kes sarnanes kreeklase Zorbasega samanimelisest filmist. «Paneb kinni. Võõraatele hiljem ei anna.»

Romeo Piiber ütles, et ta õlut osta ei kavatse, aga tahab rääkida, küsida nimelt.

«Küsida?» ütles Zorbas. «Võib-olla küsida saab värske õlleta, kosta aga mitte, nõnda on meil siin. Aga kui meie küsime, mida siis võõras teeb? Ta ei saa ju üldse vastata, kas pole?»

«Jah, muidugi,» nõustus Romeo Piiber ning astus tühja poeruumi. Ta ei märganudki, kuidas kärbseparv tema teenuseid ära kasutas. Sees oli mahe valgus ja esimene ese, mis tulijale asjade kuhjatusest silma tor- kas, oli süsimust valjuhääldaja paindklaasiga maiustusteletil.

«Räägib?» küsis Piiber, nõksatades peaga valjuhääldaja poole.

«Misasja?» küsis blond müüja, hääli niitjas nagu liimipaberil piniseval kärbsel.

«Tuleb sealt midagi?» kordas Piiber kärsitult.

«Ei ühti.»

«Aga enne?»

«Millal?»

«Nüüdsama... Rääkis midagi?»

Piiber vaatas hajameelsele müüjale lootvalt näkku. Neiu oli suur, käed punased, läikides või kaalumisest.

«Tuli nagu alati. Kel see aeg kuulata.»

«Teie ei kuulanud?» uuris Piiber edasi.

«Ei mina. Kaup tuli. Alati tuleb kaup meile õhtu peal. Mida teile anda?»

«Kannatage,» ütles Piiber. «Aga mehed, kes trepil õlut joovad? Kas nemad kuulasid?»

«Võib-olla kuulasid, võib-olla mitte. Kui nad mind ootavad, eks nad siis kuula või ula niisama.»

Müüja voolis valge paberi tuutuks.

«Kas sealt tuleb varsti?» küsis Piiber, kes ei mäletanud translatsioonivõrkude uudiste aega.

«Ma ei tea,» ütles neiu. «Õhtul on kohalik saade.»

«Oh, ma saan aru! See on teile muidugi tähtis, aga võõrastele ei ütle see midagi nagu rajoonileht.»

«Ah see, ma arvasin kohe,» nõustus müüja, «meie omad nõnda ei räägi. Nemad põrutavad otse välja. Te pole siis sellest linnast?»

«Ei,» ütles Piiber.

«Meie kauplust nahutatakse õhtuses saates,» sõnas neiu pisut elevil.

«Või nii? Mispärast õieti? Kas sellepärast, et te ei tea, mis krapis uudist? Mis maailm teeb?»

«Selle eest saan poliitringis. Krappi ei küsi keegi peale teie. Eks ikka kärbeste pärast.» Neiu tõstis pilgu lakke. «Näete, vaadake, mis seal kõik on. Kuda mina jõuan.»

«Kust nad tulevad?» küsis Piiber.

«Laudad on lähedal. Seal nad siginevad.»

«Päris hädaoht teil siin,» tunnistas Piiber.

Neiu naeratas loiult, paksud vasekarva kulmud jäid liikumatuks.

«Eks igapähe oma hädad!»

«Mehed ka?»

«Ei need, ainult kärbsed.»

«Mõistan. Ja mis teist siis lõpuks saab?»

«Eks ma lähe ära, mis muud.»

«Kuhu?»

«Mujale. Teise kohta. Mina pole must olnd, need on kärbsed.»

«Nemad jäävad?»

«Küllap siis, kuhu nad ikka. Kuni surevad.»

«Järgmisel aastal algab uuesti?»

«Ega see minuga kao.»

«Kas niimoodi saab hädaohu vastu?» küsis Piiber siiralt.

Tüdruk vaikis.

«Saan aru,» rääkis Piiber edasi. «Kui me teame ohu olemasolu, tuleb meil valmistuda suurema vastu, kui see ehk meid tabada võiks. Peame talle piiratud abinõudest heidutamatuena silma vaatama, fantaasiaga ennast võrdseks vastaseks sedastama. Näiteks mõtlete kärbestele, nad söövad oma lakkamatu ilmunisega teil silmad peast ja südame seest, te näete kärbestest õelaid unenägusid, teie hääl muutub niitjaks nagu nende surmakrampides pirin, te ei ole neist palju eelistatumas olukorras, aga te olete kohustatud mõtlema veel hirksamale kui kärbsed ja surm, sellele, et siin, teie ümber, võib kõik küünlaks põleda, leegiheitja tulest olematuks sähvatada. See võib juhtuda igal ööl, ja kui te selleks valmis olete, ei tähenda kärbsed midagi.»

Tüdruku kahvatus näos ekslesid silmad, täis rohelist šlakki. Neis oli läbisegi hirm, pahameel, ohvrituli. Kulmud jäid endiselt jäigaks. Piiber ajas end sirgu, kuna ta kõhutas vahepeal letil. Ta tahtis juba õlut paluda, aga kui müüja end ei liigutanud, vabandas ta, sest ta oli neiuile kõige halvema näite toonud.

«Ei ole midagi,» protesteeris müüja kohe vastu. «Aga raadiosaade tuleb ikka.»

«Muidugi on see möödapääsematu,» lausus Piiber, «aga teil ei maksa seda karta.»

«Ei seda, teie jutt võttis kõhedaks. Kuidas te ütlesite: nagu leegiheitja tulest sähvatab olematuks?»

«Jah, vist nii ma ütlesin, kui see teile midagi tähendab.»

«Miks ta siis ei tähenda, kui räägitakse ajaloost ja sõjast, siis räägitakse ka leegiheitja tulest. Vanadel kreeklastel oli juba niisugune, eks ole?» Neiu peatus aga kohe, lastes silmil käia üle kauba, mis oli riulitel, sahtlites ja letil. Veidi kauemaks jäi ta pilk tohutule šokolaadi-laadungile, mis asetses otse valjuhääldaja all. «Minule oleks aidanud tavalisest tulekahjust,» nentis müüja. «Päris tavalisest. Leegiheitja on luksus nagu mõne mehe jutt.»

Piiber sõnas, et ta vabandab neiu ees väga, kui formuleeris oma mõtte liiga segaselt, aga peab tunnistama tõsiasja, et on ikkagi olukordi, mis võivad kiiremini saatuslikuks muutuda, kui seda arvata tihatakse. «Siis peab keegi vastutama,» lõpetas ta.

Nüüd kohtas ta neiu näol üllatuseks üsna kalki ilmet.

«Kahtlemata,» sõnas neiu, «kuid mul on vaja teie ametlikku noomitust, kui te olete revident ja leiate, et on tegemist tuleohu või muu hädaga, mida ma ei aima, varjan või riskin varjata.»

«Ma ei ole revident, mul pole mingisuguseid volitusi,» lausus Piiber rahulikult. «Siia kauplusse tulles oli mul ainult soov teada saada, kas krapp midagi rääkis.»

«Mis ta pidi siis rääkima?» küsis müüja pahaselt.

«Ma ei tea. Võib-olla on midagi juhtunud...»

«Muidugi on. Ühte meest otsitakse taga. Äkki olete see teie?»

«Võimatu,» sõnas Piiber leebelt. «See on kõik?»

«Tagaotsitav on kurjategija,» ütles müüja. «Varastab autosid ja murab kauplustesse sisse.»

«Olen ma seda moodi?»

«Mis teid lõbustab?» küsis müüja juba sõbrunedes.

«Õigupoolest ei miski. Olen rahuarmastav inimene, elan haige naisega, korjan ja uurin taimi ning õpetan üliõpilasi,» rääkis Piiber mõne sõnaga.

«Ahaa, see. Aga mina pean kartma. Seepärast lasen vahel Akseli üles, kuid ta on alati purjus ja temast pole asja. Põletab veel maha.»

«Mul on kahju,» ütles Piiber, «kuid ma selgitasin lihtsalt, et teie kauplus on osa maailmast ja maailma hädad võivad ka teie omad olla. Kui kogu ilmas on nälg, siis tehakse ka teie kauplus viimse sahtlini tühjaks. Ning sõja puhul kleebite ka teie oma aknad ristpaeltes ribadega üle, kui see veel aitama peaks. Akseli kohta ei tea ma midagi.»

Piiber tellis õlut. Raha makstes libises taskurätti keeratud taim põuest välja. Mulda pudenes letile.

«Uhh! Mis see on?» imestas müüja.

«Taim,» ütles Romeo Piiber napilt.

«Niisuguseid te siis korjategi,» sõnas neiu, mulda pakkepaberitelt üle letiveere puistates. «Ta pole sugugi ilus. Nagu surnud rott!» Neiu puhkes kähedalt itsitama. Romeo Piiberil ei olnud mahti tema liikumataid vasevärvi kulme vaadata.

«Ikka veel pisarais,» imestas ta.

Müüjanna vaatas meest, kehtas õlgu. Siis võttis ta valmiskeeratud tuutu ning küsis veidi pilkavalt:

«Ma arvasin, et teil läheb siia sisse magusat vaja?»

«Kui teile tüli ei tee, siis pakkige mu taim sellesse. Olge ainult väga ettevaatlik, ärge teda muljuge.»

«Mõistagi,» sõnas müüja lõbusalt, «hoian nagu optikat. Kas ta õitseb?»

«Ei.»

«Parem ka.»

«Miks?»

«Niisugune koletis.»

Romeo Piiber tänas lahket neidu.

«Võib-olla tuleb nüüd krapist midagi?» ütles ta lootvalt.

«Eks proovige,» lubas neiu.

Valjuhääldaja mustal korpusel tukkusid kärbsed. Pill vaikis.

«On ta rikkis?»

«Tal pole midagi öelda. Siis vaikibki.»

«See oleks hea, kui midagi öelda ei ole, aga kuni seda ei tea... Ta peaks tihedamini rääkima!»

«Misasja?»

«Seda, millest ta praegu vaikib.»

«Seda ütleb ta hiljem. Kui pood on suletud,» aasis neiu.

«Pea linna jõudma,» ütles Piiber, võttes taimepaki.

«Mõtlesin, et olete kohalikuks muutunud,» lausus neiu. «Kellel kuidas aega võtab.»

«Ei, ma pean linnas olema,» kordas Piiber.

«Ärge siis õllejoojatega trepil leegiheitjatest rääkige, nemad vatravad nii, et te ei jõuagi pärrale!» ütles veidi haavunud müüjanna. Kuid teadusemees juba väljus, pudel käes.

Kõnelus õllejoojatega

«Mida võõras küsida tahtis?» tegi Zorbbase näoga õllejooja asja. Ta kriipis musta küünega tomatijuustu ümbert tinapaberit. Romeo Piiber vaatas hetke metalliläikelise paberi sadu, tõstis pudeli suule.

«Tahan linna jõuda,» ütles ta, «seepärast kiirustan ka küsimusega.»

«Kaupluses ei kiirustanud te ühtigi,» ütles keegi.

«Hea küll!» sõnas Zorbbase näoga õllejooja.

«Tahtsin teada, mida päevauudistes räägiti. Juba kaks nädalat pole neid kuulnud — olen välitöödel. Küsisin teie näitsikult, aga tema ei teadnud midagi. Ta teab ainult seda, et üks kurjategija, kes riisub kauplusi, on jooksus ja võib-olla olen see mina.»

Mehed naeratasid kaunis ükskõikseltselt. Piiber vaatas neile kordamööda otsa.

«See on tal ettekääne,» ütles Zorbbase näoga õllejooja. «Akseli sisse-laskmiseks nimelt. Me oleme näinud.»

«See on kõõmes!» urises keegi.

«Mina arvan sama,» võttis Piiber sõnast kinni. «Aga põhilist tüdruk ei tea.»

«Mis tema, tirts, teab piiririkumistest? Kui poiss sõjaväes surma saab, siis veel. On põhjust uluda. Aga poisid talle külge ei hakka, ta magnet ei pane kellagi seisma.» Zorbbase näoga õllejooja viitas peaga kaupluse sisemusse: «Tal on liikumatud kulmud.» Piiber leidis, et ta oli ka ise seda paaril korral tähele pannud, kuid praegu pole aeg tütarlapse kehavigasid arutada.

«Te rääkisite piiririkumisest. Mida te sellest teate?» küsis Piiber ning lisas, et ta tahaks asjadega väga kursis olla.

«Raadiost ütles. Tahtsid jälle üle tulla. Neid oli palju kokku kogunenud nagu leegionärsipelgaid.» Kui Zorbbase näoga õllejooja asja lähemalt selgitas, tundus Piiberile, et mehe kõne muutub täpsemaks ning lühidamaks nagu arstil, kes ei puista operatsioonilaua taga liigseid sõnu. Instrumente asendasid olukorrad, surnute ja haavatute arvud, kellaajad, maailma pulss, mis reageeris sündmustele kord nõrgalt, kord tormiliselt. Dialoogid, mis sellest hargnesid, järgisid vaid vestluse üldist kudet. Ehkki Romeo Piiber oli vestlusele sellist suunda tahtnud, tundis ta end taas väsinuna, sest miski ei lubanud lõtvuda; ta püsis endiselt nimekirjas, kust minnakse õnnetusele vastu. Miski ei välistanud võimalust, et selle paari kokkusurutud loojangueelse tunni jooksul otsustatakse sõja ja rahu küsimus.

«Miks nad seda teevad?» küsis keegi.

«Ma ei tea. Nende programmid on neile endilegi segased,» ütles Zorbbase näoga mees. Ta avas odava valgest metallist portsigari.

«Sakslased armastasid korda. Ja seda ka uute maade võtmisel,» märkis keegi.

Zorbbase näoga mees tõstis pea, kohates võõra pilku.

«Põhimõtteliselt küll,» tähendas ta. «Kui seda võib korraks nime-tada. Kord oli limiteeritud, ülejäänutele oli korrupsioon ja gaas.»

«Aga neil? Nad armastavad vist vähe müstikat, apoteoosi?»

«Müstikaga algab kuritegu. Nagu usukuriteodki,» ägestus Zorbbase näoga õllejooja. «Võib-olla leiate siin mingit vahet, linnamees?»

Romeo Piiber ütles, et ta ei näe vahet, sest tema meelest pole kuri-teod omavahel võrreldavad nagu inimeste saatusedki, ja kui keegi seda

tahab teha, siis peab ta kuuluma juba kohtuorganitesse, motiveerima oma väiteid valmisvormelite abil.

Keegi alustas samas otsekoheselt:

«Mina arvan nii. Kui oled valmis, siis usud ka enesesse.»

«On neilt muud veel oodata, peale piiririkkumise?» küsis Piiber, et teada saada, milline mulje oli ollejoojatele intsidendist jäänud.

«Neilt on alati midagi oodata,» ütles Zorbbase näoga ollejooja rahulikult, kuigi talle kohe vastu vaieldi:

«Oh ei, kus neilt alati! Enam need põrsad ei julge.»

«Nad peavad midagi välja mõtlema. Võib-olla siis.»

«See on alati nii,» kordas Zorbbase näoga mees. «Vaenlase deviis on juba selline. Käia põrnale.»

Enne lahkumist surus Romeo Piiber Zorbbase näoga mehel kätt. Et kaotatud aega tasa teha, otsustas Romeo Piiber otsetee leida. Rada viis umbes paaril hektaril laiuvate kasvuhoonete vahele, kust ta enesegi üllatuseks tükil ajal välja ei saanud. Ta oli arvanud, et kasvuhoonete korrapärane asetus teda aitab, kuid ta pidi kibedalt pettuma. Ümberingi oli tolmune kuivus, kasvumajad olid peaaegu kogu saagi ära andnud, ja kui ta tahtis minna läbi tühja klaasialuse, oli ikka enamasti nõnda, et uks, millest ta sisenes, oli lahti, teine, millest ta väljuda tahtis, aga lukustatud. Alati pidi ta paarisaja meetri pikkuses hoones tagasi minema. Kui ta labürindist väljus, oli päike loojunud. Sinine taevas laskus aegamisi maa peale.

Edaspidi ei peatunud ta teel kordagi, ehkki nägi üsna lähedal paari talukaevu. Janu kustutamiseks pistis ta aeg-ajalt klaaskompveki suhu. Linn polnud enam kaugel. Tuled süttisid enne tähti.

Romeo Piiberil oli veel aega ümber mõelda, hääletada mõnele vastukihutavale furgoonmasinale, mis viiks ta õnnetuse epitsentrist kaugele. Ta lahkuks ainukese äravalituna Soodomast, sest tal on taim, looduse märk... Muidugi, õe perekonnale peavad nad naisega suure elavatest lilledest pärja tellima, ja ta ise kannab musta kapronlipsu ka siis, kui tuleb veel välitöid jätkata... Selles mõttes polnud midagi imestamisväärselt, see oli lihtsalt loogiline. Nagu ta arvestas õnnetusega, nii seadis ta talle tasakaaluks kiire lõpu. Sellesse vahemikku mahtus aga tema enese osa: säästa võimalikult rohkem inimesi seal meekärjes, mis oli nüüd kihiline, särav, elurütmi transleeriv vilgukivi.

Viimase löigu vanal kaubateel läbis ta nagu lapsepõlves — rattal, teed ei ole õieti nähagi, rööbastest rääkimata, kuid kõik läheb kuidagi vapralt ja julgelt. Linna lähedus löi meeled kummaliselt virgele, valgus krõmpsles kihvadeks sirgunud tajumishammaste all, kõik oli lihtne ja arusaadav selle hetkeni. Jah, ta oli mõelnud isegi Maratoni väljalt Ateenasse jooksnud sõdurile, kuid see teda palju ei aidanud, kuna ta tõi vastupidiseid sõnumeid. Halbade sõnumite kohta ta puuduliku ajalootundmise tõttu sobivat musternäidet ei leidnud. küll aga seda, et häda kuulutaval kulleril raiutakse pea. Aga see polnud mõistlik. Kui kõik seekord õnnelikult laabub — ta ise ei asetanud küsimust ohu olemasolust, see oleks nõudnud liigset fanatismi, ebamaist hirmu, mis tarbib piltlikult põhjendatud kannatusi nagu lemmiktubakat, vaid ohu võimalikkusest, mis tähendab eelkõige valmisolekut — kui kõik laabub, võiks ta seista vaba inimesena nende tuhandete pool ja ta ei jätaks vaatamata ühtegi filmi, mis tutvustaks teda sellesama hirmuga juba kohvikumiljöö vormis. Ta tundis, et see lubadus on pisut vastik, kuid ta

soovis üksnes osa võtta sellest, mis fabritseeritakse inimeste jaoks. Huvi hirmu vastu ei kao kunagi. Aga kui ta laiali laotakse, on vastuseks vihakisa, kriiskav protestilaine, mis väsib peagi iseenese rabeluses, nagu suruks korrektne isa jonnivat last käte vahele, kuni kisakõri meele-moistusele tuleb. Peab olema kannatlikku meelt nagu hädaoahu endaga.

Romeo Piiber mäletas lapsepõlvest, kuidas öösel algasid rünnakud, süüdati jõulupuud, alles siis läks see lahti. Ta jõudis sillale, mida võime lugeda linna võtmeks. Sild oli kaetud piimja liikumatu valgusega, mis on näitelaval tööliste toimetuste ajal. Hõbepajude naastud helkisid mõle-mal kaldal, augustitaeva angaaril sähvis langevaid perseiide, kuid päe-vast ei leidunud mingit lugupidavat jälge. Jõgi helkles pingul looma-nahana, silla alt tõusev aur ronis käsipuu ornamentidest läbi, pannes kömmeldava asfaltlae nõrgalt läikima.

Piiber oli käimisest üsna hingetu, ta tahtis ennast pisut korrastada, linn pidi teda uskuma. Kuid ta ei saanud selle sõtkatud väljanägemisega astuda restorani baari, toetuda pukile, kuulata «Eurovision — 69» laule, vaadelda blondiini valget ihu, tellida alguseks sada gruusia kon-jakit ning sosistada ettejuhtuvale linnakodanikule: «Täna öösel...»

«Ma ei saa näha põletavat hirmu,» mõtles ta, «kuigi mul on sellest kahju.» Šveitsler oleks põiki uksele, talle ei oleks näidata kümnelist, sest päevaraha on ekspeditsioonidel narrimoodi väike, väljaminekud suure-nevad, kõike tuleb lasta teistel teha, Liisbethile tuleb maksta täpselt ja sellest, mis kaasas, saab vaadatud Inesile hommikumantli riie. Ning lõpuks ei teadnud ta, kas algav kehade rüsa, naiste paljaste albiino-või mulatiõlgade puudutus söeluvate klaasuste vahel, jahmunud, kile-dad repliigid ja rindade tirgitamine kaalub üles Inesi üksindust ja neid prepareerimata taimi, mis jäid heinakuhja saatuse hooleks.

Autod viskusid kumeral sillal kergelt õhku, lüües teravat bensii-ningu silmnäkku. Hingetõmbeviiv sillal sulatas Romeo Piiberi mõneks minutiks külma malmkäsi puuga ühte, normeerides kõik pinged rahu-likuks ettevõtmiseks. Ta mõistis, et me pole iial ohu vastu küllaldaselt valmis, kuid see pole mingi ettekääne, ning et tuleb rakendada kogu usk ja lootus käepärastesse vahenditesse. Sestpeale võis ta juba igauhega rääkida. Linn oli ärritav, oma harjumuspäraste vooruste ning pahe-dega, naissoost, mõistlikule võõrale vastutulelik, kaltsakale jääk. Linnad ei salli ootamatusi. Romeo Piiber sai aru, et ta võib kauaks jääda hüüd-jaks hääleks kõrbes, kuni mõistetakse neid vihaseid mahlu, mis nõrgu-vad sõnadest: «See võib olla täna öösel...»

Romeo Piiber läks silla teise otsa, et sukelduda linna võimsatesse voogudesse. See oli tema öö. «Ma ei tahtnud niimoodi tulla, tahtsin ainult hommikumantli riidet, aga mis see aitab!» lausus ta endale, suru-des käe põuele, taimele, millest on ka ürikutes juttu.

Peaaegu samal hetkel tärises silla otsa dolomiitsamaba küljes valju-häälaja. Alumiumkorpus hingas mõned korrad sisse, pistes huil-gama. Mees sillal tardus paigale, käsi ikka veel pungis pintsakupöuel. Kasvav huilgamine, äravahetamatu õhuhäiresignaal, käis peegellaine-tena risti-rästi üle linna. Valjuhäälajad olid kõikjal. Vanadel ajaloo-listel tänavakäikudel võis huilgamine olla tublisti valjem kui mujal. Romeo Piiber vahtis pärani silmi taevasse, alles siis mõstis ta, et tema kujutlus oli tegelikkus, ning see raputas teda nagu gripipalavik. Signaa-lide vaheajal sõnati peaaegu Levitani pidulikkusega: «Kodanikud, õhu-häire!»

«Kuigi see õhuhäire ei ole tõeline, on ta ikkagi tüütav,» mõtles Piiber, teades juba, et ta on sellele allutatud nagu teisedki.

Esimestele tänavatele jõudes võis ta näha rahulikku liiklemist. Inimesed olid võtnud õhuhäire kuulekalt teadmiseks, teisal ei suudetud veel vakatada mõneminutilisest järelemõtlemisest. Tänavanurgal vanas keskaegses majas suleti veinibaari ja mehed pahandasid selle üle, miks neid nii vara välja aetakse. Üks neist ütles koguni: «Ma pole harjunud nii kiiresti jooma, vein jäi klaasi.» Baarimees, kelle paljas pealagi läikis laternavalgusel, tõrjus neid käega uksest eemale, öeldes: «Kuulete, mis see on! Katsuge, et kaote! Pole midagi teha, aga see käib ka meie kassa pihta.»

Nendele vahejuhtumitele vaatamata, mida terves linnas oli kaunis erisuguseid, andis tunda märgatavalt kasvav pinge, otsekui võiks keset ööd katkeda pea kohal mõni telefonitraad. Paar romantilise soenguga noorukit lubasid jõhkra ulgumise teha ümber kitarrimuusikaks. Ühe laia tänava ääres võttis suur klaasseintega tsehh valguse maha, lõpetades töö. Edasi, aja möödudes, polnud Romeo Piiberil mahti kõiki üksikasju vaadata, ainult korra ühte aknasse heidetud pilguga nähtu jäi meelde. Keset aurupilve tõsteti laps vannist välja, tema üle visati roosa lina. Hõõrumine ja lapse hääletult lahtine suu. Romeo Piiber koputas aknale, suu sulgus. Ta ei mõistnud isegi, kust ta järsku teab, et see aitab, kuid pisike suu oli nüüd kinni ning pruntis. Samas ilmus kusagilt kõrvalt karvane käsi, mis tõmbas pahaselt kardina ette.

Romeo Piiber ei soovinud aianurka konutama jääda, aga ka mitte õe juurde minna, keda ehk enam koduski polnud. Õe pool tuli laskuda ühisvarjendisse, kus ei tohtinud suitsetada. Seal oli oma rahvastki pak-sult. Temas kasvas tunne, nagu jääks ta viis minutit ema surivoodile hiljaks. Ehkki ema ei rääkinud juba teist nädalat ega tundnud kedagi ära, heideti Piiberile seda vaikselt ette. See oli rumal lugu.

Piiber valis Reinu, koolivenna, kes elas jõepoolses rajoonis. Sestpeale ei teadnud ta, mis tänavail õieti toimus, sest lapsepõlveaegsed otserajad viisid ta pärale. Ümbritsevatest aedadest levis puuviljade suhkrune ja hilissuviste lillede kuiv aroom. Korraks ületas Piiber bensiinjaama juures tänava. Jaamaesine väljak oli tühi. Punased mõõtjad seisis viiemeetriste vahedega sammastoestusega katuse all rivis, määratud rahamaksmissahtel tolgendas jaama aknast välja. Ilmselt olid masinad linnast lahkunud.

Piiber astus kerge hüppega kõnniteele, sukeldudes kirikule annetatud maja juurde kuuluvasse aeda. Majas oli koguduse kantselei ja pastori korter. Aknad olid valgustatud, mis hõlbustas mehel peenarde vahel teed leida. Maja taga seisis pinalitaoline mädanenud karraga must surnuvanker — nagu aastate eest, mil seda veel kasutati. Tiisel sihtis pimedasse taevasse kui seniitkahur.

Jõudnud Reinu koju, tungis Romeo Piiber aia poolt võõrusesse, kobas väljasirutatud peoga värvilibedat ust ning koputas sellele.

Kõnelus perenaisega

Kui Romeo Piiber oli näinud Reinu ema noorpõlvepilte, ütles ta, et armuks temasarnasesse tütarlapsesse. Ines vastas tõesti sellele nõudele, ja kui uks avati, oli mehel tunne, nagu seisaks ta oma tublisti vananenud naise ees. Kerge, jahe pilk libises üle võõra.

«Mõtlesin, et Rein,» ütles naine uksele, silitades aeglaselt ukseketti hoidva käe selga.

«Kas teda kodus ei ole?»

«Rein tuleb varsti. Astuge sisse. Ma tunnen teid.» Kui perenaine ukse sulges, kordas ta uuesti: «Mu poeg tuleb varsti. Uskuge, siin on kõik nagu varemalt.»

«Võib-olla läks Rein juba varjendisse?»

Perenaise pilk muutus tähelepanelikumaks.

«Rein tuleb alati koju. Ta on mul hea poeg.»

«Kus ta siis tuleb, Benita,» sõnas šatään neuu, nõjatudes terava päevitunud õlaga uksepiidale. Kuna perenaine neid ei tutvustanud, noogutas Piiber omaltpoolt tervituseks. Neuu uudishimulik pilk libises üle külalise.

«Olete Reinu koolivend?» küsis šatään neuu.

«Jah.»

«See, kes edasi õppis?»

«See.»

«Matkate nagu Lönnrot.»

Sel hetkel kostis köögist riidu. Peremees kurjustas prae üle: kas pole ta küll öelnud, et maks peab olema pooltoores! Šatään neuu löi silmad häiritult maha.

«Ehk tulete teiegi sööma,» sõnas perenaine, vaadates Piiberile tardunult otsa, justkui oleks ta äsja ärganud. Teadlane pööras näo kõrvale, tajudes kahte erinevat ja peaaegu sarnast kurnatuse astet. «Need, kes selle õhuhäire tõelise pähe üle elavad, ei erine temast põrmugi,» mõtles Piiber.

Kui ta kaetud laua taga istus, tundis ta suurt, päris mäletamatut nälga. Maksa hörk lõhn hoovas liudadelt lahkelt vastu. Õhuhäiresireenide huilgamine oli mõjunud maoloputusena. «Söögiks peab nüüd aega jätkuma,» mõtles Piiber. Ta otsustas süüa rahulikult, häbenemata, omainimesena. Peremees küsis, mis väljas uudist. Piiber vastas, et väljas on õhuhäire. «Muud nad teha ei oskagi!» kohmas peremees. «Peaproov!» Piiber kohtas ukseavas šatääni neuu heledaid silmi. Perenaine tõi taldriku.

«Romeo võib süüa Reinu taldrikust,» ütles peremees.

Piiber märkas, et laual on üks puhas taldrik valmis pandud.

«Ei,» keelas perenaine. «Las Reinu oma olla!»

Pereisa ei öelnud seepeale midagi, kallas ainult külalisele sõstraveini. Nad jõid veini teeklaasidest.

«Teeklaasid on sellele veinile sobivad,» ütles peremees.

«Ma pole harjunud nii kiiresti jooma, Rudolf,» vabandas Piiber.

«Seda tuleb kiiresti juua.»

Piiber noogutas: «Nüüd küll.»

«Te jääte meile?» küsis perenaine, juhatades külalise elutuppa. Piiber oli jõudnud märgata, et majas oli kõik vana viisi, värviti samade toonidega, kamina kõrvale oli siginenud rannavaatega maal, vist Sagritsa oma, pruun ja helendav. Aga ta märkas ühtlasi, et siin ei tehta mingisuguseid, ettevalmistusi, mis õhuhäire puhul kohased.

«Ma pean vist jääma, kui teie kuhugi ei lähe,» ütles Piiber. «Te ju teate, et väljas on õhuhäire.»

«On see tõeline?» küsis nüüd naine.

«Seda ei tea kunagi.»

«Te tulite väljast. On see tõeline?»

«Kas teie teeksite vahet?»

«Ma ei saa,» ütles naine tardunult põrandat silmitsedes. «Mis teie ütlete?»

«Ma ei tea midagi öelda, õhuhäireks on vaja vastavat olukorda ja tegevusplaani.»

«Kas sellist olukorda pole siis välja kuulutatud?» imestas naine.

«See kuulutati välja. Ma nägin, kuidas linn sellele reageeris. Aga tõde ei ole ametlikus versioonis. Kõik selgub alles hiljem.»

«Mu poiss on teel,» ütles perenaine, «sellepärast tahan ma alati kõike täpselt teada. Vastake mulle ikka täpselt, armas sõber. Elge tahab ka teada.»

«Mulle on juba kõik selge, Benita,» ütles šatään neiu ukseavalt tagasi tõmbudes. Piiber märkas, et ta armastab alati uksepiidale nõjatuda ja et tal on hästi päevitunud õlad.

«Muidu poleks õhuhäire minu asi, kuid Rein peaks neil minutitel linna sisse sõitma. Tal on pikad otsad, aga ta tuleb kindlasti. Meil on pimenduskatted ja hea kelder,» rääkis perenaine.

«Hilja,» ütles Piiber. «Linn ei võta enam ühtegi masinat vastu.»

«Kuidas nii?» küsis perenaine. «Garaažid on otse silla kõrval.»

«See ei aita. Kui sillal veel liiklust peaks olema, siis ainult ühes suunas — linnast välja. Võib aga arvata, et seegi on lõppenud.»

«Te räägite, nagu teeksite sellest?»

«Ma mõtlen ainult, et õhuhäire korral viiakse masinad linnast välja, sisse aga ei lasta ühtegi.»

«Te teate täpselt, aga Rein on alati koju tulnud,» sõnas naine ilmse väsimusega.

«Mul on kahju, kuid teed on suletud.»

«Ei või olla, et teda meie juurde ei lasta,» protesteeris naine.

Piiber mõõnis nüüdki kahetsusega, et see on sulatõsi.

«Te peaksite eelmist sõda mäletama, ma mõtlen viimast... Jah, viimast, aga võib-olla ka eelmist... Igatahes Teist maailmasõda. Kuidas te siis käitusite?» küsis ta veidi pahaselt, sest perenaine sarnanes halliks läinud Inesiga, kes räägib haisust.

Naine muutus kohe jahedaks ja aristokraatlikuks:

«Ma käitun iga sõja ajal ühtviisi. Olen ema.»

«Oh, ta on oma masinaga kusagil männimetsa all. Sellise metsa all, nagu seal Sagritsa pildil. Ma näen, nad seisavad hernesupi järjekorras. Kõik autojuhid, baasi vormimütsid peas. Nad sarnanevad sõduritega. Pagasiveoki-taoliselt kärult jagatakse kehakinnitust. Hiljem istub Rein kausiga maha, selg vastu liivast väljaulatuvat juurt. Liiv on veel soe. Ainuke asi, mis mu sõbraga juhtuda võib, on see, et ta võtab kaubakoormast pudeli õlut ning kaotab load. Inspeksioon on ka häire puhul luiste närvidega. Kuid mul pole kombeks hingepalvust pidada. Loodan, et meil kõigil läheb täna hästi!»

Romeo Piiber märkas jälle ukseavas heledaid silmi.

«Te ootate samuti Reiniu?» küsis ta neiult.

Šatään neiu taganes peaaegu pimedasse kõrvaltuppa, kust kostis tema hääl:

«Ei, ma tean, et ta ei tule.»

«Missugune männimets?» küsis perenaine ootamatult.

«Autod aetakse metsa alla. Ma ei mõelnud midagi konkreetset.»

«Ja liivast väljaulatuv juur?»

«Ka see on niisama öeldud. Looduse poolt, mille säilitamine ei ole inimsoo kaitsmisest vähem oluline.»

«Te rääkisite Kalevi-Liivast?»

Piiber silmitses perenaist.

«Miks Kalevi-Liivast?»

«Me pidasime seal alles hiljuti kõnesid...»

Piiber mõtles tahtmatult, et inimesed ei saa kunagi targemaks.

«Ärge rääkige liivast,» ütles naine. «See tähendab mulle alati üht.»

«On ka rannaliiv,» märkis Piiber. «See tähendab juba hoopis muud. Kilomeetritepikkused plaazid, mahaunustatud liivaämbriid. Kahju, et see linn asub sisemaal, pole sadamalinn. Merelt tuleks värske briis. Siis oleks ka surm ja õhuhäire teise ilmega.»

«Ma ei tea neid liivasid. Lahtises hauas on see meie kalmistul punane.»

Perenaine vankus.

«Teil on siin umbne!» toetas Piiber teda.

«Kuidas...? Seda küll.»

«Ütelge, Benita, kas te kardate?» küsis Piiber.

«Seda on nüüd juba raske öelda, kui ei saa enam aru,» sõnas naine, rebides kusagilt sügavalt esile ammuse naeruvine. Piiber tundis külma värinat. Kõik see oli sama valu, mis sidus teda teises linnas oleva Inesiga.

«Ei maksa karta, kuigi praegused sündmused on meile vastumeelt. Ma mõtlen seda, et nad pole meist tingitud ega meie sünnitatud. Hädahohus põevad tsiviilinimesed ühtmoodi hirmu, mis lahutab neid samapalju kui sarnastab. Ma olen siin linnas võõras, juba esimesed tunnid sigitavad viha, ja need, mis on jäänud, täituvad pöörase väsimusega. Aga siis on juba hilja. Oled end andnud ohu vangiks ega oska kujutleda muud. Mul on täielik õigus siit lahkuda, sest niimoodi võib hilineda armastamisega, kui su naine hääbub ja pole jäänud kaua aega.» Kogu kõneluse vältel silmitses Piiber teatud erutuse ning tähelepanuga majaperenaise halle juukseid. «Ma lipsan läbi. Kui nad üle silla ei lase, võin ma ujuda. Jõel on praegu täiesti pime ja ma tunnen teda.»

Naine istus rahulikult, käed põlvedel, ja ootas.

«Ärge minge,» ütles ta ootamatult, klammerdades peened sõrmed teadlase varrukasse.

Piiber kehtas paluvatele silmadele õlgu.

«Ma pole kohustatud jääma. Ma tegin kõik. Praegu on mu lahkumisel sama suur tähtsus kui linna tulekul,» ütles ta. «Kui ma siia kauemaks jään, võib juhtuda, et me iialgi enam teineteist ei näe. Õnne üle tuleb otsustada ruttu.»

«On ta kena?» huvitus nüüd perenaine. Pruunid silmad olid valmis kujutlusteks.

«Ta on teie moodi,» kinnitas teadlane. Siis küsis ta ootamatult: «Kas need hallid juuksed tulid ruttu? Ja kortsud?»

Ta puudutas perenaise pead.

«Üsna ruttu,» ütles naine. «Rein pole neid veel näinud. Nad räägivad, et ma olen haige.»

«Mu jumal, see hallus ja haigus kinnitab aina, et mul on õigus tema juurde pääseda. Mis mul muud üle jääb? Kui ma olen otsinud välja-pääsu, siis mitte eraldatusest ning leplikkusest. Mu otsus on küps! Ta ei tohi üksi olla, tema haigus ja lõhn ei ütle teistele midagi. Minul seostab ta harjumuspäraseid kannatusi. See on elu, tavaline elu.»

«Te armastate teda?» küsis perenaine.

«Jah, ma olen temaga harjunud. Ta on soe nagu kitsas õhtueelne päikesesammas. Ta on püsivam, kui võib arvata. Teda ei saa matta ilma, et oleksid teda omanud.»

«Siis muidugi. Te jätate minuga nüüd jumalaga?»

«Jah,» ütles Romeo Piiber tõustes. «Te hoiatasite mind.»

Šataän neiu tõkestas uksele tee, nõjatudes palja pruuni õlaga piidale. Piiber märkas vaevu, kui terved on tema nahk ja juuksed. Heledad silmad vaatasid rahumeeles mehe väsinud näkku.

«Tahate üle jõe ujuda? Ärge tehke seda, kuigi see on põnev.»

«Põnevus on minu jaoks kooliaegne sõna!» ütles Piiber veidi pahaselt.

«Kahju,» ütles šataän neiu, «te olete kõik unustanud peale abstraktsioonidel!»

Helises uksekell. Enne kui kumbki naistest jõudis avada, astus Romeo Piiber ukse juurde ja rebis selle järsult lahti. Poolhäämaras trepikojas seisev vanem abielupaar paistis kahe kүүrugaga kaamelina. Ootusärevad silmad pehmete vildist kүүrunuksude all vaatasid võõrast, karmi nägu.

«Kodanikud, linnas on õhuhäire. Kas te ei tea, et tuleb varjendisse minna,» ütles Piiber lühidalt.

Kaamel püsis viivu paigal, siis hakkasid kүүrud närviliselt kõikumama, eriti eesmine ja madalam.

«Issake, me ei tea sõjast midagi!» pahvatas daam. «Sõda» tuli Romeo Piiberilegi ootamatult, lausa ebatsensuurisena.

«Sõja kohta pole ma midagi öelnud.»

Daam vaatas Piiberile näkku. Siis traavis kahe kүүrugaga kaamel ära, higi- ja parfüümilõhna võõrusesse jättes. Etikule viiv uks langes pärani. Kui Piiber trepimademele astus, tüüris paar tänavat pidi üles, hingeldav, kiunuvalt lärmakas. Tänavavalgustus oli välja lülitatud. Fotoateljee suurelt klaaspaviljonilt, mis asus vastas, ei peegeldunud ühtegi valguskiirt, ainult kiviviskega võis selle olemasolu veel kindlaks teha. Augustiöö oli täiesti tumm, üksnes tiined aiad paiskasid magusat hingeõhku tänavate kuiva, sümmeetrilisse näkku. Piiber mõtles, mis vahendiga saaks nüüd mälestusi säilitada, tundes, kuidas need iga minutiga siin pimedas linnas kokku kahanevad. Fotoaparaadi klõps ei olnud enam see õige vahend.

Kõnelus peremehega

Peremees läks temast mööda ja ütles:

«Rein sõitis ennast surnuks. Kaks kuud tagasi, vanal teel, enne silda. Benita räägib nüüd alati nii, nagu sel õhtul. Päeval on päris selge, õhtul aga, kui masinad hakkavad ühtvalu garaaži tulema, muutub ta jälle selliseks. Mõnikord läheb ta sillale vastu. Te vabandage mind, Romeo.»

Romeo Piiber ütles kõlatult, et siin pole midagi vabandada, kõik on liigagi arusaadav, aga tema meelest rääkis perenaine isegi hästi.

«Te teate,» ütles ta, «et Benita sarnaneb minu naisega. Tema kaudu näen ma oma naise vananemist. Te saate aru, Rudolf, aga see häirib mind alati.»

«Teil on sellele veel vara mõelda, mu noor doktor.»

«Ei, kui tead seda ette. Praegu on seda kõige parem mõista.»

«Benita räägib vahel päris totrusi,» ütles peremees.

«Seda ma küll ei tohiks öelda.»

«Olete hajameelne, mu noor doktor. Teil veab!»
 «Olid temaga täna asjad halvad?» küsis Piiber.
 «Olid nagu ikka. See on harjumusest. Nagu selle taldrikuga. Jah, aga pikapeale hakkab see taldrik mulle närvidele käima.»
 «Ma mõistan,» sõnas Piiber. «Igaüks säilitab mälestusi oma võimete kohaselt. Minu arvates teevad vapustused mõned asjad isegi huvitavateks. Olete te näinud, kuidas lapsed varjavad nukke oma kehaga?»
 «Ei ole,» ütles peremees.
 «Mina ka ei ole. Aga ma varjasin ühte saepurunukku ise, kui seda linna pommitati. Me õppisime seda vanematelt. Vanemad viskusid surma ootel lastele peale. See oli vahel väga valus, me olime ikkagi nii väikesed.»
 «Te olete neelanud õndsuse pille või käinud vahepeal vaimulikus seminaris,» naeratas peremees. «Aga niisugustes asjades olete algajad, ka Rein oli algaja. Surma minnes oli ta seda.»
 «See tuleb sellest, et me olime väikesed.»
 «See tuleb sellest, et vanemad teile peale heitsid,» ütles peremees. Ta astus värava juurde, nagu oli nüüd varjus. Ta sõnas, et teda oodatakse kaarte mängima.
 «Kui te seda õhuhäire värki kuulata tahate, siis krapp on keldris. Seal on ka diivan. Üleval on liiga kuum. Rein elaski suvekuudel rohkem all. Elge juhatab teid.»
 «Kes ta on?»
 «Reinu tüdruk. Ta käib ikka veel siin.»
 Piiber ütles, et ta leiab isegi tee keldrisse, sest parandas seal Reinuga rattaid. Siis avaldas ta imestust selle üle, et linn on säilitanud täieliku vaikuse ja paar või paarkümmend niisugust kahe kүүruga kaamelit, nagu see, kes nende ukse taha ilmub, ei tähenda linna üldpildis midagi.
 «Jah, te tegite tublisti, et nad galoppima panite.»
 «Mina arvan ka,» tunnistas teadlane, «kuigi tsiviilkaitses poleks ma niimoodi inimene omal kohal.»
 «Praegu on kõik inimesed omal kohal, kes käituvad harjumuspäraselt. Kas te ei leia, Romeo? See on nii selge. Mina lähen kaardilauda. Elge tuleb meile, ehkki meil enam poissi pakkuda ei ole. Benita paneb liigse taldriku lauale. See on väsitav, eks ole?»
 «Väsitav on ainult see, mis inimesi piirab.»
 «Mõtlete õhuhäiret?»
 «Isegi kui ta oleks kitarrimäng, oleks tal oma tähendus.»
 «Kitarrid mulle ei lähe. Ainult kaardid. Ja midagi kangemat. Ma võtaksin teid kaasa, armas Romeo, aga meil ei ole käsi vaja.»
 Romeo Piiber lausus, et kui neid ka vaja läheks, ei saaks ta kohe lubada, sest ettepanek tuli liiga ootamatult.
 «Ma mõistan,» ütles peremees, «te olete nagu mina, kuni pole harjumusi.»
 «Loodan, et teie kaardilaud ei ole varjendisse ümber kolinud!» vastas teadlane.
 «Mis sa nüüd!» sinatas teda peremees.
 «Kui nad on selgeltnägijad, või ei usu ootamatusi. Mina kohtan neid alati.»
 Peremees kadus sõnatult õhuhäirest märgitud pimedusse.

Vööruses, otse tuppa viiva ukse kõrval pidi Romeo kellelegi komistama. Paljaste õlgade läikest taipas ta, et see pole majaperenaine, vaid Elge. Šatään neuu, kes midagi uurides maas kükitas, vaatas imestunult üles. Piiber kartis juba, et tüdruk küsib pilkavalt, miks ta koos kahe küüruga kaameliga jalga ei lasknud, aga seda ei toimunud. Abielupaari lahkumine näitas Piiberile, et kui ta üle jõe ujub, pole kõik enam loomulik. Tal oli tunne, nagu oleks ta tegelikkusega rinda seades rabistama hakanud. See tähendas allajäämist. Ja veel mõistis ta, et siin saab ta vähemalt selles suhtes õigel teel olla, et astub olukorra vastu, nagu see on. Võitluskirge ta tunda ei saanud, tegelikkus summutas selle juhtmõtteta.

«Näete, tort,» sõnas šatään neuu.

«Mis asi?»

«See peaks ju hirmsasti maitsema.»

«Mis asi?»

«Puuviljatort.»

«Kust see siia sai?»

«Seda uurin minagi. Vööruse põrandal oli.»

«Nad panid ta siis maha, kui helistasid,» teadis Piiber.

«Kes?» küsis šatään neuu kohe. «Päkapikud?»

«Kahe küüruga kaamel.»

«Me paneme selle koos nahka. Lõppude lõpuks, ega me ilmaasjata võitjad ole.»

«Visake parem üle ukse välja,» sõnas Romeo Piiber.

«Imedest tuleb lugu pidada!» naeratas šatään neuu. «Neid jääb aina vähemaks.»

«Ilmselt pole te veel aru saanud?» ütles Piiber õlgu kehitades.

«Millest?»

«Õhuhäirest.»

«Oh, sellest! Teate, te ütlesite seda hästi, et kui see oleks isegi kitarrimäng...»

«Te ei saanud mu sõnadest aru. Pealt kuulates võib valesti mõista, aga see võib omakorda tähendada seda, et keegi sureb ilma selgusetu. Te mõistsite nagu need meeldivad pikajukselised noormehed, kes mulle vastu tulid, öeldes, et nad kuulaksid õhuhäiresignaali huilgamise asemel parema meelega kitarrimängu. Ma saan neist aru. Kuid nad mõtlevad lillelastena, hipidena, kes kingivad lilli.»

«On see paha?» küsis šatään neuu püsti tõustes. Ta seisis nüüd Romeo Piiberi vastas.

«Ma ei tea,» sõnas Piiber.

«Nad on lihtsalt üle saanud.»

«See ei ole midagi. Vormist oleneb kõik.»

«Kas pole siis üksipuha, kitarrimäng või sireen?»

«Vorm peab suunama,» arvas Piiber kõheldes.

«Mind suunab kitarrimäng paremini.»

Nad läksid tagasi elutuppa. Šatään neuu kandis külalistest mahaunustatud torti.

«Kust te õieti tulite?» küsis ta.

«Kuidas seda öelda — jumalaloodusest.»

«Sellepärast te niisugune oletegi,» nentis tüdruk. «Mulle meeldivad looduslapsed.»

«Mul oleks olnud kergem, kui ma oleksin seda teis näinud,» sõnas Romeo Piiber, silmitsedes tüdrukut ning mõistes, kui erinevad võivad olla kahe sõbra armastused. Ta kobas taskus käkrunud suitsupakki.

«Minus? See oleks kaunis lugu, veel üks ime tori»

«Te räägite liiga hästi, et olla salapärane,» sõnas šatään neuu.

Piiber ütles talle, et ei oska tema iseloomustuse peale uhke olla ega seda heaks kiita, sest ta kõneleb tavalise kodanikuna, kes unistab inimsoo süüdimatusest, elab aga maailmas, mis on jõudnud teda juba varakult anakronismidega väsitada, mispärast on säilinud vaid tavaline leppimatus üldinimlike õnnetuste suhtes.

«Kuid kõik see ei aita,» lisas ta, «sest õhuhäire on apodiktiline.»

«On see hirmus, kui seda tuleb tõsiselt võtta?» küsis neuu.

«Arvan, et ei. On ainult nii, et kõik ootamatused saavad maailmas kokku.»

«Siis on hästi!» ohkas neuu. «See tuleb vist asjaolust, et inimene ei imesta niivõrd oma julguse üle, kui püsimatuse üle, mis teeb võimatuks olla pidevalt kurnatud või suurest tundmusest õnnistatud. Ma kartsin juba muud. Kangelaslikkust nimelt. Teie seda muidugi ei kardate?»

«Küllaltki, see on just see, mis võib mul naisega kõik parema ära rikkuda,» lausus Piiber, mõelnud veidi.

«Kangelaseks saamiseks ei ole vaja muud teha, kui olla kõrvalekaldu-matu ja kanda endas pisut veidrat muret... Säh sulle retsept! Muide, Benita ei tahtnud kangelaseks saada, ta võttis unerohu.»

«Kas see on halb?»

«Muidugi on see halb, sest ta magab hommikul sisse; ta ei näe kunagi hommikuid. See on väga halb!»

Šatään neuu kõndis mööda tuba ja jäi akna alla seisma. Ta kergitas pimenduskatte nurka. Vaatas Romeo Piiberi poole, kes istus sügavalt tugitoolis.

«Tänavad on pimedad, need langevad ära.» Ta tegi väikese pausi, siis: «Kas me vajame varjendit?»

«Ma ei tea. Kas teie vajate?»

«Mina vajan seda alati. Küsimus pole selles.» Elge silmad läikisid nagu hall, halva läbipaistvusega klaas. Romeo Piiber kummardus ettepoole, tõusis.

«See öö peab jääma niisuguseks, nagu ta on,» lausus teadlane masinlikult, möödudes šamott-tellistest kaminast. «Juhatage mind keldrisse, varjendisse, Elge.»

Neuu noogutas, võttis tordi ja kustutas tule. Ta liikus kergelt ees. Nad laskusid kiviastmeid mööda alla, kust kostis näriliste nõrku, summutatud piiksatusi. Kelder oli korda seatud, muudetud ühteaegu töötoaks, kus võis magada. Nurgas, piimvalgeks krohvitud sein ääres, seisis vana biidermeier-diivan lillalise hiina riidega. Laes säras kaunis suur pirn. Nad seisatasid otse lambi all, lähedal asuv valgus hõõgus läbi juuste.

«Me pidime tulema,» lausus Romeo Piiber pärast vaikust. «Selle öö kombat nõuavad seda. Te ei mäleta sõda, Elge?»

«Ei, olin aastane ja vanematega evakueerunud.» Ta läks üle tsementpõranda, et asetada tort lauale, mille ühe ääre külge olid kruvitud mürgelkäi ja kruustangid. Tööriistu, juhtraudadele pööratud spordiratast ning biidermeier-diivanit arvestamata tundus krohvseinaga kelder mungakongina. Piiber vaatas hetkeks üles, nagu madala lae tugevust kontrollides. Ta surus sõrmed koonusekujuliselt vastu krohvi, otse laelambi kõrvale, ja sõnas naeratades:

«Küllap olin mina see mees, kes ei lubanud Kristusel Kolgata teel oma maja najal ristipuuga puhata. Aga ma ei mäleta. Kõik on peast läinud!» Siis, tõsiseks tõmbudes: «Need tunnid ootamist on hästi kavandatud.»

«Mina tahaksin juua,» ütles Elge.

«Juua võib siin tõepoolest, see ei sega kedagi.»

«Te näete juba meie varjendi eeliseid?» küsis neiu.

«Pea vist ütlema, et igavuse eemalepeletamiseks pole vaja massi-
vaid kaheinimese-varjendeid?»

«Teie sõnadest lööb läbi naturaalsus nagu vaik poleerist. Hääletate
joomise poolt või mõtlete igavesti maailma toetada?»

«Ainus asi, mis meile jääb, on oodata,» ütles mees kätt lae küljest
ära võttes. «Mida me joomes? Mul pole ühes. Pole ka Reinu mälestamise-
viina, sest mul oli endal hirm. Kõik tuli ootamatult, silla peal.»

«Me ei kuulnud sireeni. Elame õnnelikus rajoonis, kus pole valju-
hääldajaid.»

«Siis on hästi. Minuga aga oli nii, et ei osanud ette näha, kuigi arves-
tasin sellega. Ja kui sireenid alustasid, kartsin, nagu jääksin ema suri-
voodile hiljaks. On teiega sedasi olnud?»

«Võib-olla on, kui tähele panna.»

«Siis ei võeta midagi ühes.»

«Kui te oleksite pudeli toonud, poleks me ehk jõudnud seda ära
juua.»

«Öö tuleb pikk, see eriti.»

«Ärge olge traagiline!» ütles šatään neiu. «See on kõige lühem öö.
Pärast näete.»

«See võib tōsi olla, sest ta ei sõltu aastaajast.»

Elge oli näppinud tordikarbi lahti. Ta juuksed langesid põskedele
varjuks, kui ta mitmekihilist, värvilise želee ning pähklikega torti sil-
mitses. Siis vaatas ta üle öla ja tuli samas nagu süüdlaslikult Piiberi
juurde. Ilmselt oli ta maias tüdruk nagu Claudia Cardinale.

«Ma tahan, et ta ei sõltuks ka õhuhäirest. Ma tahan, et ta sõltuks
meist, sellest tordist, konjakist, kui me seda leiame, kõigest muust, ka
aastaajast, sest tema vastu pole mul midagi, ainult õhuhäirest ja pimend-
damisest mitte. Ma tahan, et ta sõltuks meist.»

Neiu vaatas mehele avameelselt näkku. Piiber tundis selle pilgu vir-
gust, nagu väreleks hilissuvine järvevesi keset metsa. Kuigi ühtlase
tugeva valgusega kongilamp heitis varjudeta neutraalset kuma, kuigi ta
oli valmis tunnistama, et õhuhäire on ennatlik ning ebaloomulik. tea-
dis ta, et maailmas pole midagi muutumatut, ning kord tervitavad nad
häire lõppu niisama valuliselt ja ehk veelgi valulisemalt, kui inimesed
juubeldavad vabaduse või elu säilimise pärast, kui uus alistumus kan-
nab rõõmu. Selles ettenägemises ta enam ei kiirustanud. aga lõpuks
puudutas ta ometi pruuni õlga ning tundis neiu raskust. kui see tema
vastu vajus. Piiber tundis, kuidas õhuhäire vangistus oli teda kastree-
rinud, kõik rõõmulegid, langevad tähed sabatuks lõiganud, kuidas tuli
ennast pingutada arusaamiseks, kui pikka aega oli püsinud temas häire-
olukord. Ta hoidis tüdrukut siiski kõvasti. surus tema pea vastu oma
õlga, hoolimata taimest, mis tal põues oli. Ta vaatles siledat pruuni
nahka, tundes selle veatust ning vastupanu huulte all. Kõik pani teda
hämmastama nagu noorukieas saadud mahlakasisuline kiri.

«Oled sina aga pruun!» ütles Romeo.

«Ma lesin terved laupäevad ja pühapäevad naiste paradiisis. Mis sa
ikka teed. Juba ammu ei leia ma selles linnas midagi originaalset.»

«Su nahavärv kurnab mind, Elge. Jube! Kui sa vähemalt higistaksid
mu käte vahel, aga sa oled kuiv siid ja suupillimäng. Sa armastad nagu
oma kodus, selles kongis. Ma tean. Tahaksin minna nendesse õlgadesse,

siis võiksin ma uhkelt mööda tänavaid käia, helkida pimeduseski, aga ma lähen su puusade ümber nagu kõik mehed. Võib-olla olen ma viimane kiht selles, mis annab su nahale sära, enne kui kõik lendab vastu taevast või saab tavaliseks. Mis sellest! Litsu see neetud taim mu põues puruks!»

«Ei, see taim pane ilusasti sinna lauale, tordi kõrvale, sul võib teda veel vaja minna. Ega sa muidu teda nii hoolikalt pakkinud,» ütles Elge, tõmmates ise paki mehe põuest välja.

«Sellist pidusööki ta mulle küll ei ennustanud!» ütles Romeo laua juures, torti silmates.

Elge oli kummardunud ühe seina ligi laua ja spordiratta vahel. Ta rebis seinatühimikust välja hulga kollakasvalget ligniini, kuni hakkasid paistma pudelid.

«Vaatan sinu puusi, Elge, ja mõtlen, kuhu sa minu paned, kui märkamatuks ma jään. Ja kuidas ma ennast need aastad raisanud olen. Paljast armastusest on vist vähe, et saada naise puusade ja naba ümber ilma ennast raiskamata. Mis kasu on siis silmavaatamisest, kui sinna üldsegi ei saada või saadi nii ammu, et ollakse juba pooride kaudu välja higistatud ning käsnaga maha pestud nagu pori.»

«Hoidsime siin alati konjakit,» ütles Elge ligniinile põlvitades. «Hea baar oli, aga ma olen kõik viimasel ajal vist ära joonud. Käin siin tihti.»

«Sa pole seda nägu, et oleksid selle peidiku üksinda tühjaks teinud.»

«Seda veel!» naeratas Elge. «See ei mõju nii ruttu, eks ole! Kas me suleme akna?»

«Väljas on vaikne, ritsikad laulavad. Ma ei tea.»

«Ka meie peaksime endid kindlustama. Mõistad sa barrikaade teha?»

«Jätame parem akna rahule. Ootame kuud.»

«Sa pole kellegi tänavapoiss, Romeo, ehkki armastad hulkuda,» naljatas Elge, tõstes tühje pudeleid ükshaaval valge krohvseina äärde ritta. Selles kõiges oli rohkem ebamaist, mitte niivõrd ahistavat pinget. «Sa ei oska sillutist üles kiskuda ega mõista, et hommik hakkab meid segama. Sa tahtsid pikka ööd, aga nüüd teed ta veelgi lühemaks.»

«Mõtlesin ainult, et see kõik ei aita.»

«Sa suudad veel vahet teha, mis on tõeline, mis mitte?»

«Kui nii, siis ei. Ütlesin seda ka Benitale. Iga õhuhäire on tõeline.»

«Sa ei valeta,» lausus Elge mõtlikult, «aga säästa sa ei oska.»

«Ma ei tea isegi. Võin ainult hoiatada. Säästmise või mittesäästmisega tegeldakse mujal.»

«Olgu siis tõeline. Aknaga ka. Me ei karda, aga matame endid. Leiad sa sellele vastust? Või on see huvitav?»

«See pole huvitav ega ka naljakas mitte. Me õpime endid unustama, sest me kuulume konjaki ja selle tordi, mitte õhuhäire juurde.»

«Taevake, ja mina sain juba aru, et me arutame, nagu kardaksime kurja majaperenaist!»

«Meil on ainult üks selline ja mitte Benita. Kõik, mis me tema kaelsadamisel teha võime, on see õhkkond, mille siin loome, talle korralikult näkku paisata. Ühisvarjenditel ei ole seda eelist, nemad uhkustavad ainult modernsuse ning juurdepääsmatusega.»

«Võib-olla oleks see mõistlikum eelis. Aga ma ei saa siin konjakit otsides sellele mõelda. Ilmselt olen ma iga tunniga muutuma hakanud,» ütles Elge üle öla vaadates.

«Meil ei ole võrdluseks nii pikki ajaühikuid,» sõnas Romeo tema juurde kükitades.

«Õige küll. Varem oli kõik üks lakkamatu otsast peale hakkamine, nüüd kulgeb aeg jälle ühes suunas. Olen vist logisev kellaosuti, mis ületas «kaksteist». Aga enne hommikut ei tea midagi öelda. Katsume kõigepealt konjakit leida.»

«Võiksime ka Benita alla tuua,» lausus Romeo äkki. «Ma mäsin tekki selle öösärgis naise, kes rääkis Kalevi-Liival ega taha enesesäästmisega tegelda, ja toon ta siia.»

«Ega meilgi suurt enesesäästmisega tegelda!» ohkas Elge juukseid tahapoole lükates. «Kuhu ta panna?»

«Sinna, diivanile.»

«Ja meie?»

«Läheme üles.»

«See pole sugugi inimlik.»

«Kardad?»

«Benita ei karda üleval, mis minagi. Tal on unerohi soontes ja soojus on talle palju tähtsam kui varjendis ööbimine.»

«Kaardimängijad ka ei karda, neil on kaardid.»

«Inimesel peab midagi olema, siis pole ka häiret. Häire on vist meile.» Elge sorteeris endiselt pudeleid. «Tõeline häire. Meil pole midagi juua, ühisvarjendites jagatakse vähemalt külma vett.»

«Tahaksid sa seal olla?»

«Kes teab. Mis see aitab?»

«Aitab konjak. Otsi veel.»

«Sule aken.»

«Praegu?»

«Kesse pärast enam.»

Romeo astus keldriakna alla, mis oli tema silmadest pisut kõrgemal, vastu lage.

«Tirtsud laulavad endiselt.»

«Su hää on lihtsalt rumalalt sentimentaalne. Kogu neid pudelitesse, kui soovid, ja pane biidermeieri päitsisse! Alles mõne minuti eest tahtsid sa mu ämma keldrisse tassida. Benita on minu ämm, oled sa sellega nõus?»

«Miks ei. Seepärast sa teda varjendisse tuua ei tahagi.»

«Me ajame seda taga, millesse ise ei usu,» lausus Elge. «Võib-olla on välja kuulutatud tsiviilkaitse õppus, mis lõpeb tunni või poolteise pärast, kuid ma ei või seda vanduda. Keera krappi.»

«Vaikib,» ütles Romeo kätt lülitilt alla lastes.

«Need krapid on alati õige segavad. Keera siis kinni.»

«Midagi ei klapi. Kõik oli nii selge. Taim, sild, millel katkes autode vool. Valjuhääldajad. Baari sulgemine ja moenoorukid, kes lubasid sireeni kitarrimuusikaks teha. Tühi bensiinijaam. Rudolfi ükskõiksus. Ning lõpuks sina, kes tulid koos minuga siia hädapärasesse varjendisse. Ainult keegi ei ütle, kas õhuhäire on tõeline või mitte, kas linn hukub täna öösel või elab veel tuhat aastat. Kes ütleb, mis see kõik on? Mõelda vaid, kui keegi ei tea, mis on ja mis mitte, ning varjendist väljatulemiseks on signaal sellest mustast kirstust seinall!»

«Romeo kohus on armastada, mitte rääkida lähenevast õnnetusest,» ütles Elge rahulikult, sirutades käe sügavale peidikusse, kuhu laevalgus ei ulatunud.

«Kena kohustus! Armuksin ainuüksi oma kohustusse!» naeris Romeo närviliselt.

«Ja miks sa seda ei tee, kui see sulle endalegi nii õigem paistab?»

«Ei ole armastust, seepärast. On harjumine nagu õhuhäire ööga, mis võib olla tõeline ja võib ka mitte olla. Kes garanteerib loomulikkust? Kinnitab seda notar? Nõnda sa ju usud?»

«Mina mitte,» vastas šatään neiu.

«Ütlesin ma seda siis enda jaoks?» küsis Romeo segaduses.

«Ju vist. Ei mina sind tea.»

«Mina tean.»

«Sina peadki ennast teadma. Kes veel?»

«Tean, et see on nii. Sellepärast ei saagi midagi muuta.»

«Läheb üle,» ütles šatään neiu.

«Üle küll, aga miski ei muutu. Kui on tegemist armastusega, siis on ikka nii, et midagi ei muutu. Hunnitud sõnad lõhuvad tervikluse, mis on sellesamas muutumatuses. Lõpuks pole enam midagi ning naine ei laota sind parafiinikompressina oma naha alla. Sinust ei jää tilka verd vallutatud kõrgendikele. Sa kohtad värvitud huuli, mingitud nagu, mingit häda ja igavesti niisket pilku. See on jälk, aga ma tahaksin need silmad kinni vajutada. Silmadega vaadatakse pealt, kui kõik on juba möödud. See on ainuke, mis kõige kauem häirib. Kui on see tõeline õhuhäire öö, siis on sellel muutumatusel lõpp ja ma olen oma ülesande täitnud — nagu öeldakse — hällist hauani. Kui on aga tsiviilkaitse õppus, mida õigupoolest peaks soovima, siis pole lõppu ning kõik kestab edasi, samuti hällist hauani.»

Elge ajas ennast graatsiliselt üles.

«Peaaegu terve,» ütles ta, ulatades pudeli Romeole. Seejärel kükitas ta uuesti seinä äärde, pannes pudelid peidikusse tagasi. Ta liigutused olid üksnes vähem ettevaatlikud ning kiired, keldrit täitis pudelite kõlin, mis summutas näriliste hääled. Romeo vaatas juhmilt tema õlgu. Lõpuks läks ligniinituust oma kohale.

«Kus siin pesta saab,» ütles Romeo. «Konjakiga ei sobi reisitolm.»

Elge astus Romeo juurde, surudes näo tema pintsakusse.

«Ära pese, Romeo,» ütles ta, ahmides õhinal tema rõivaste lõhna, nagu oleks mees parfümeeritud. «Sinu juures on hea heinalõhn! Konjak ja heinalõhn aga sobivad: see räägiks otsekui pühitsemisest.»

Nad seadsid oma kraami hoolikalt diivani ette järile. Romeo kallas konjakit teeklaasi. Sel hetkel võeti elekter ära, korrapärase, tsemendist valatud ruumi mõõtmed valgusid laiali. Romeo rääkis kallistuste ja suudluste vahele:

«Ma ei tea, kas see on tõeline õhuhäire või mitte. Ma ei tea, mis edasi saab. Tuleb olla nii, nagu oled, või olla kuidagi teisiti, mis oleks jälle vähem tõepärane. Ma ei tea, missugune on minu osa selles õhuhäires. Ma ei tea, kas mul seda üldsegi on, sest ma ei kuulu staapi nagu mu õde, kes elab selles linnas. Ma ei ole ka sanitaarsalgast ega kannalindikaatorit rinnataskus. Ma olen tõesti võõras, kes ei tea, kas see tänav viib kohale või on mõni teine tänav, mis kohale viib. Seepärast ei tea ma samuti, kas ma lähen vale teed, valides sinu.»

«Sa oled just õigel teel, Romeo,» sosistas Elge. «Maastik, mis niimoodi avaneb, on kodumaastik.»

Romeo ärkas. Taevas kallas reaktiivihuilged hommikusse linna. Ta lebas suletud silmi, kuni need hääbusid. Keldris oli pimestavalt valge, lahtisest aknast tuli aedade lõhna. Selles oli pisut närtsimist, kaste

tasandas püüdliselt hilissuve väsimust. Romeo leidis, et ta on üks. Vee solina peale tõstis ta pea, mis lebas veidi valulikul biidermeieri käetoel. Elge pesi end tööriistade laua kõrval ja Romeo mõtles, et ta on kena ning pruun ka suure valguse käes.

«Mis sa mind uurid,» ütles Elge. «Ma ei tea, kuidas see tuli. Muidu ma niisugune ei ole.»

Romeo ütles, et ta on tore, ja et see oli õhuhäire ööst, mis on nüüd õnnelikult lõppenud. Elge pani õlapaelad üles.

«Kuula,» sõnas ta märja käega valjuhääldaja nuppu keerates. «Räägib.»

«Mida ta räägib?»

«Kes seda kuulata jõuab. Eks kodumaa kaitsmisest ning valmisolekust. Ütles, et elu jätkub normaalsetes roobastes ja kõik tehku oma tööd. Staabiülem tänas linnakodanikke korrahoidmise eest. Ütles veel, et ärgu seda ööd keegi unustagu.»

«Me ju ei unusta, eks?» küsis Romeo.

«Muidugi mitte,» vastas Elge, tulles mehe juurde ja lastes ennast emmata. «See oleks nagu leitud hommik,» ütles ta. «Ma hakkasin õhuhäiret juba vahepeal uskuma.»

«Kas ma valetasin?» küsis Romeo.

«Ei,» ütles Elge, «sa lahendasid selle nii, nagu peab. Mul tuleb tööle lonkida.»

«Kuhu?»

«Inventariseerimisbüroosse. Seal on kaunikesti igav. Mehed pole suurt asjad, nad jõuavad edasi või külmutab elu nad kinni. Vahepealseid ei ole, hulguseid hoopiski mitte. Mõnikord sulen ennast tualettruumi ja lasen vee kraanis jooksmas, et lahti saada sellest neetud kuivusest.»

Elge tõusis mehe käte vahelt, tõmbas kleidi selga ja ütles, et Romeo võib siia jääda, kui tal midagi teha pole. Romeo arvas, et tal hakkab selles majas natuke igav, ja ta otsustas kaasa minna. Ta aitas Elge aknast välja ning vaatas keldris ringi, mõistmata järsku, mis otstarve sellel ruumil oli olnud. Siis pistis ta taime põue.

«On alles raske kaste!» ütles Elge akna all. Ta vedas käsi küünarnukini mööda hoolitsetud muru. «Ja polegi mürgine. Miski pole surnud ega mürgine.»

«Teeb see sulle headmeelt?» küsis Romeo seest.

«Sa oleksid oma ametist ilma jäänud, kui rohi oleks ära kõrbenud, on nii? Tead, mul on vastik sellest kitsast aknast sisse vaadata. Kas sa ei leia, et sul on seal neetult pime? Roni õige päikese kätte, lööme oma laagri lõplikult kokku. Ära nukrutse, õhurünnakute ajal heitsid inimesed ikka ühte.»

Romeo ütles, et ta ei nukrutse, aga see on ikka nii, kui on mingi aeg, mis seisab unustamise ja uuestihakkamise piiril. Kui Elge talle lahkelt käe sirutas, mõtles Romeo paratamatult Inesile, tema haigusele ning hirmule haisu ees.

Nad kõndisid meeleldi läbi aedade. Kirikule annetatud maja taga Elge seisatas, kohendas õlal kantavat kotti ja ütles:

«Vaata see riistapuu meeldib mulle hirmsasti!»

Vana surnuvanker seisis üleni päikese käes, tiisel taeva poole. Kard säras tuhmilt, samuti must lakk.

«Tead,» ütles Elge, nõjatudes Romeo õlale. «Selle toru kaudu lastakse hingesid taeva. Olen selles kindel!»

Pikkamisi ja üsna lähedal kõndides hakkas ta pinalitaolisel surnuvankril nikerduste rivi sondeerima, katsudes neid näpuga. Mustad lakihelbed pudenesid ta sõrmedelt rataste alla. Romeo tundis hirmu. Keegi võis neid aknast näha. Kuid oli juba hilja. Elge ronis surnuvankrile, mis oli selles linnas sama haruldane kui suurtükilafett. Romeol ei jäänud siiski imetlemata vankri ihaldatav koorem, kuna Elge istus nagu mingi võidu ning intiimsuse sümbol, jalad jahedast hommiku-päikesest helendamas, pruun ridikül puusal rippumas. Romeo naeratas talle vastu. Elge viipas käega: «Sõidame.»

«Ei, rattad on poolenisti maasse vajunud.»

«Nagu polekski surma,» ütles Elge järsult.

«Ma ei tea,» vastas Romeo. «Kui meil oleks olnud tõeline õhuhäire õõ, oleks sel vankril praegu kenasti tööd.»

«Ei, ta oleks koos surnutega ära põlenud,» ütles Elge lihtsalt, tõstes oma ridiküli põlvedele. «Kas me ei ole järsku natuke õelad?» küsis ta ridikulist kammi ja peeglit võttes. Romeo silmitses, kuidas kamm läbi tihedate šataänjuuste särises. Ta püüdis kammi takistusel iga valukirvet nagu teab mis leidu. Peegli nõrgast värinast sibas murul hele valguslaik.

«Mitte sugugi!» ütles Romeo. «Me lõbustame endid eluga. Unisele lükati aurav kohvitass ette.»

Romeo küsis, mida Elge pärast tööd teeb. Neiu naeratas, öeldes üle vankri musta barjääri, et tahaks minna Bourvili filmi vaatama või siis ujuma. Romeo ei jõudnud endale kinnitada, kuidas kuulub tüdruk selle hommiku nagu öögi juurde, sest majas koputati hoiatavalt vastu ruutu, aknapooled läksid lahti ning pikk talaaris pastor kummardus välja. Neiu ahmis ehmunult õhku, pistis kammi ridiküli, hüppas vankrilt maha ja katsus, et ta seina äärt mööda rutem märkamatult tänavale sai. Romeo jäi mõneks ajaks paigale, sest vaimuliku ilmumine oli teda miskipärast köitnud. Kui ta aeglaselt tänavale läks, ei olnud Elget seal ega mitte kusagil. Romeo käis veidi ringi, pahandades alguses neiu arguse üle, mõtles aga kohe, et küllap oli tal aeg tööle minna ja nii on isegi parem. Siis tuli ta eneselegi aru andmata surnuvankri juurde tagasi. Pastor oli endiselt aknal, sirutudes kastese aia poole, kriitvalge side kaelas. Ta viipas aeglaselt Romeo Piiberi lähemale.

Kõnelus vaimulikuga

Romeo Piiber, kes tundis järsku rüütavat üksindust, astus vastu-panuta kutsuja poole, jäädes punastest geraaniumidest piiri taha seisma. Vaimuliku kõhnad käed klammerdusid akna veelaua külge.

«Te vist ei tea, mis vanker selle maja akna all seisab. See ei ole mitte vanaaegne tõld, millega lusti sõideti. See on kõige tõsisema töö vanker, mida maa peal on meil osaks antud toimetada.»

Piiber vaatas üles vaimuliku näkku ja ütles, et ta teab selle vankri kohta kõik, see on surnuvanker.

Pastor silmitses Piiberit veidi nukral ilmel.

«Sellel vankril mängivad vahel lapsed ja ma pole neid mitte keelanud.»

Piiber ütles jälle, et ta teab seda, ka eelmine pastor lubanud lastel surnuvankrile ronida. Ta ütles, et on sellele isegi roninud, nõnda et vanker talle sugugi võõras ei ole. «Eelmine õpetaja laskis lastel see-

pärast mängida, et nad vankriga maast-madalast harjuksid. Ja kui mõne poisi või tüdruku ema sellel hiljem surnuaeda viidi, ei kohutanud kummaline sõiduk last enam, kuna ta oli sel mänginud nagu ema rüpeski.»

Vaimulik ütles, et see on tõesti nii, aga kas võõras ei arva, et temaga on lood halvad, kui ta tuleb surnuvankrile koos tüdrukuga.

«Ei,» ütles Piiber tõrksalt.

«Miks?» küsis vaimulik, näol jahmatusevari.

«Selle arvamusega ma ei nõustu, nagu ei nõustu ma ka surmaga. Surnuvanker ei tähenda midagi, kui on elu. Ma eitan surmaga meeleldi seostuvaid rituaalsusi.»

«Ma mõistan, te mõtlete nii, nagu tähendaks surnuvanker kohta, kus te võiksite uljalt protestida surma vastu ja elu poolt?»

«Umbes jah,» ütles Piiber, «kuid see ei ole kõige tähtsam. Me võime seda igal pool teha. Surnuvanker oli ainult juhus, mida tingis tema veidrus. Ilusal hommikul on kõik ebamaine, kas te ei arva? Muidugi, oleksime võinud kammida ka mujal.»

Vaimulik vastas teatava kaastundega, et ta hoiab kahte palmioksa, mis on elu ja surm, ja neid ei tohi segamini ajada nagu vasakut või paremat kätt.

«Muidugi mitte,» nõustus Piiber. «Sellest kontrast tuligi.»

«Te viisite oma rõõmu ohtlikult kaugemale,» ütles vaimulik. «Olete abielus?»

«Ei. Aga ma ei mõista, mis tähtsus sel on?»

Vaimulik ei vastanud. Ta ütles ainult, et peab lugu võõra avameel-
susest ja soovitas, et võõras näeks sel säraval hommikul maailma kaine, mitte kirest pimestatud pilguga.

«Kuidas te seda mõtlete?» küsis Piiber.

«Et te näeksite kurjust ning eksimusi.»

«Milleks?»

«Teilt võidakse seda nõuda.»

«Täna öösel nõuti kogu linnalt rohkem, kui teie välja pakute. See oli lihtne teadmatus, milles polnud enam illusioone. Te ju teate, mis öö see oli?» küsis Piiber.

Vaimulik naeratas leebivalt.

«Kas te ei tahaks sisse tulla,» lausus ta. «Me võiksime sellest pisut rääkida.» Piiber vaatas üllatunult üles, kuid vaimulik tõmbus juba tagasi, nagu kavatseks akent sulgeda. Teadlane tahtis hüüda, et ta pole veel otsustanud, aga pilku geraaniumidele suunates mõtles ta samas, et leidis esimese inimese, kes soovib temaga õhuhäire ööst vestelda, ja nüüd võib seda juba vabalt teha. Ta noogutas pead.

Vaimulik ootas teda juba verandal. Trepile tõustes tundis Piiber kohe, et hommikune päike on hakanud soojust jagama. Majas oli hämar ja Piiber vaatas vaimuliku veidi väsinud näkku, kus kortsud esile tulid. Ta imestas selle üle, miks vaimulik kodus talaari kannab, arvates, et see võib ka tema pärast olla. Pastor võis neid Elgega juba algusest peale läbi akna silmitseda ning tal oli talaari selgapanemiseks küllalt aega, kui Elge vankril juukseid kammis.

«Ma olin kogu selle öö üleval,» ütles vaimulik ees minnes. «Istusin seal laua taga.» Ta näitas vanale itaalia kirjutuslauale kantseleis, kodu-
altari vastas. «Kuid mitte sellepärast.»

«Te polnud varjendis?» küsis Piiber imestuseta.

«Ei.»

«Te ei allunud korrale?»

«Ma allusin korrale, mille määras mulle mu sisemine rahu. Ma ei hoiu kõrvale kõrgemast kohtust.» Vaimuliku hääl värises loomulikust paatosest. Piiberil ei olnud põhjust tema siiruses kahelda, ta ütles ainult, et ta ei saa neist eelistest aru, kuigi need on sümpaatsed.

«Meie tegime küll kõik,» sõnas ta siis.

«Kes?»

Piiber ei osanud öelda.

«Ma mõistan,» sõnas vaimulik.

«Usun, et teil oli rohkem lootusi,» vastas Piiber viisakalt.

Kogu kõneluse kestel liikus pastor hääletult mööda majas leiduvaid ruume, ja Piiber oli sunnitud kaasa minema, ehkki see matk temas erilist huvi ei äratanud. Kõik ukсед olidki nagu selleks avatud. Piiber oleks eelistanud vestlust aias, kuid vaimuliku maani ulatuva talaari pärast ei julgenud ta niisugust ettepanekut teha. Ta oli küll näinud munki, kelle kuub oli porist paatunud nagu härjavõitleja punane keep. Kuid need olid teistsorti mehed, meenutades rohkem Gogoli jutte. Piiber tegi korra katset seisma jääda, kui nad uuesti kantseleisse olid astunud, aga sellest ei tulnud midagi välja, sest vaimulik liikus juba järgmisse ruumi. Piiber pidi talle paratamatult järele jõudma ning küsima üsna kohmetult: «Mida te ütlesite?» Nagu ta aru sai, rääkis vaimulik sellest, mida inimesed nimetavad teadmatuseks või juhuseks, tema aga «määratluseks», sest selle taga on suured jõud ja kord tuleb nendega arvestada. Korra jäi vaimulik hämaras toas, vist kõige tagumises, seisma, osutas kahele portreemaalile, millel olid kujutatud väikesed lapsed, ja ütles: «Ma käisin neid vaatamas, kui elekter ära võeti. Küünlaga. Nende näod sisendasid mulle rahu.» Teadlane ei suutnud eraldada, kas lapsed on poisid või tüdrukud, kuid ta sai vaimuliku sõnadest sedasi hoopis paremini aru. Talle jäi ainult segaseks, miks ei läinud vaimulik seda õnnistegija näolt vaatama. Kui ta vestluskaaslase talaaril heledat küünlarasva märkas, kummardus Piiber enesele lähemat seletust andmata, et rasva ära kraapida; kuna see pika talaari alumise servani ulatus, pidi ta vaibale maha põlvitama. Kantseleisse jõudes ütles vaimulik, et niisuguseid «katsumuste» öid võiks rohkem olla ja et tema on selleks valmis.

Pargis velodroomil treenis kümnekond jalgratturit. Punaste ja kollaste särkide seljad mustasid higist. Sädeles ratta roostevaba metall. Romeo Piiber seisis otse velodroomi serval, seal, kus kalle kõige suurem, tundes ratturite higilõhnalist tuult. Päike säras vanade tammede võras, kus rippus stanniol. Romeo Piiber mõtles, et Elgega oleks siin üsna huvitav seista ja hiljem kuhugi baari minna.

Kõnelus õega

Õde tuli telefonile esimesel helistamisel. Nad tervitasid teineteist südamlikult ning õde küsis, kuidas Inesi tervis on. Romeo Piiber ütles, et ta loodab kõige paremat, kuid see on ka kõik. Ta lisas, et kui haige hakkab rääkima muudest asjadest, siis võib arvata, et ta varjab kõige halvemat.

«Mis need muud asjad on?» küsis õde.

Piiber vaikis viivu. Siis sõnas ta, et need pole olulist laadi, aga ei

V. Tõnisson

Lapse maailm (Ofort) 1969

iseloomusta ka naise tavalist mõtlemist. Ta vältis sõna «hais», mida ta oli õhuhäire ööl avameelselt pruukinud. Ta isegi kohmetus sellest ning mõtles, et tavaline elu ei ole kõige sobivam tööle silmavaatamiseks.

Et juttu Inesilt ära pöörata, küsis ta, kuidas öde elab, nimetades teda valküüriks.

«Miks sa niimoodi ütled, Romeo?» imestus öde telefoni otsas.

Piiber lausus vabandades, et see kompliment pole ühele daamile vahest kõige õnnestunum, kuid öel oli ju sel ööl tõesti «valküüri roll».

«Saan aru!» ütles öde naerma puhkedes. Piiber tabas väsimuse noote.

«Sul oli täna kindlasti pöörane öö?»

«Ja kuidas veel! Ma pole maganud tundigi.»

«Aga lapsed?» küsis Piiber. «Sul oli ju teada, et see pole tõeline õhuhäire. Lapsi sa muidugi varjendisse ei viinud.»

«Eksid, Romeo,» ütles öde veidi ametlikult. «Meie, kes teadsime, mis õhuhäire see on, ei teinud vahet nendega, kes arvasid selle ehk tõelise olevat. Mu lapsed olid kõik varjendis koos Feliksiga. Nad tulid alles mõne tunni eest koju. Ma käskisin Feliksil gaasimaski ka väikesele Ritale pähe proovida.»

«Ja ta proovis?»

«Aga loomulikult.»

«Kas pole see liiga kurnav Rita-maimukesele?»

«Mitte sugugi,» väitis öde.

Piiber jäi hetkeks telefoni otsas mõttesse. Talle tuli ette pastor, kes üldsegi varjendisse ei läinud nagu kaardimängijad, või Benita, kes võttis õhuhäire ajaks unerohu. Teda virgutas öe hääl, mis küsis, millal ta oli saabunud.

«Õhtul, enne häiret.»

«Ja kus sa olid?» küsis öde.

«Mängisin kaarte,» ütles Piiber veidi segaselt.

«Varjendis?»

«Varjendis.»

«Sa oled muretu, Romeo,» lausus öde pehme etteheitega, öeldes, et küllap tuleb see lastetusest.

«Pakkusin mängus üle,» ütles Romeo öe märkust arvestamata. «Aga kas see just kõige halvem oligi, sest sel ööl pakuti palju üle. Ka sina, öeke, tegid seda!»

«Mina täitsin oma kohust,» väitis öde. «Proovi seda ise kanda, küll näed!»

«Ma saan aru, jätame,» tõmbus Piiber tagasi.

«Selle asemel et kaarte mängida, oleksid võinud Feliksile appi tulla. Tal oli tegemist, et lapsi rahule ja kuulekusele sundida.»

«Vaesed lapsed!»

«Me peame nende elule ja tulevikule mõtlema. Mäletad, kuidas me sõja ajal pommirahe all olime? See ei tohi korduda!»

Piiber leidis, et ta öel on üldjoontes õigus nagu alati.

«Ja kuidas teil häireolukord läks?» küsis Piiber.

«Täiesti rahulikult, organiseerituse aste on väga kõrge. Üksikuid korrast möödahiilimisi muidugi oli, aga need likvideeriti kohe. Inimesed mõistavad tsiviilkaitseorganite funktsiooni ja alluvad edukalt korrale. Selliste kodanikega nagu meil... võib võtta vastu tõelise õhuhäire. Muidugi on suuri puudusi varjendite ventilatsiooniseadmeis ja veevärgis. Mõned medtöötajad ignoreerisid tõsitsivõetavaid korraldusi, ehkki nad on läbi teinud eriõppused ja peaksid sellest aru saama. Samuti tuleks

paremini läbi mõelda mõnede käitiste evakuatsiooniplaanid.» Õde nimetas veel mõningaid lünki, mis ilmsesid õhuhäire ajal. Siis küsis ta, mida Romeo õhtul teeb.

«Ma lahkun kohe linnast,» vastas Romeo.

«Kahju! Lootsin, et tuled õhtul meile. Feliks ootab sind väga.»

«Tervita teda minu poolt. Tõsiselt!» ütles Romeo.

«Ma mõistan,» ütles õde. «Sa tahad varem koju jõuda?»

«Jah,» ütles Romeo siiralt.

Kümmekond minutit hiljem võttis ta samasuguse siirusega vastu telegrammi, milles seisis: «Naine surnud. Matus lahtine. Liisbeth.» Ta tundis ära Liisbethi kokkuhoidlikkuse, sest leinav mees võib unustada telegrammi tasumata. Sidekontorist lärmakale kesklinnatänavale astudes mõtles ta rahulikult, et «Ines» on lühem kui «naine». Talle näis, et kui nüüd peaks tulema tõeline oht, on ta juba paremini valmis. See kõik oli hakanud juba ammu — ta kaalus ainult olukorda, mis kurba sündmust ääristas. Ta kaalus tükk aega, kas Liisbeth oli kõige sobivam inimene naise surivoodi juurde, ning pidi erilise hämmastuseta tunnistama: «Jah.» Inimesed, kes seisavad surivoodi ees, on nagu teisest maailmast, peaaegu et vaenlased. Kindlasti ütleks ka Ines, et tal oli kergem surra. Kui sulle räägitakse täitumatutest unistustest, siis on karjatus sügav ja lühike, mu Julia.

Kuidas ka Romeo Piiber ei mõelnud, oli võimatu kindlaks teha, milal see juhtus. Võib-olla oli saatus sel hetkel nutva taime ette torganud, kuid see oli nii segane seletus. See võis juhtuda isegi siis, kui ta vallutas tormakalt Elge keha, see võis olla igal hetkel. See võis olla siis, kui joodikud vaidlesid baarimehega. «Kuulete, mis see on?» Võib-olla oli see surma astumine, kes valis endale niisama palju vorme ja teid, kui need Romeo Piiberile sel ööl ette seati. Valiku tegemine seisnes valikuvõimaluste puudumises, ning Piiber tundis, kuidas ta kõnnib jälle koos pastoriga toast tuppa, peatudes vaid viivuks vanade maalide ees, mis enamasti kujutavad süütust, või liigub tühjade kasvuhoonete labürindis, kus päikesepaiste on muutunud tolmuks.

Ta astus poodi, et osta sobiv leinalips. Kuid leinalipse ei olnud, asjatult keerutas ta veel mitmes kaupluses lipsuratast. Kõik lipsud jooksid säravatena ja erksavärvilistena üle mehe pruuni käe. Siis meenus talle Rudolf, ning ta leidis arvestamisi, et nüüd peaks leinalips vaba olema. Rudolf lausus mõned kaastundesõnad ja lubas lõunatunnil lipsu Müüri tänava baari tuua. Kui Romeo Piiber tulalettruumi peegli ees lipsu kaela sidus, ütles Rudolf tema selja taga: «Sa meenutad mulle poega.» Nende pilgud kohtusid peeglis.

«Millesse ta suri?» küsis Rudolf topeltkonjakit tellides.

«Ma ei tea. Verevähk arvatavasti. Nimetasin seda majavammiks.»

«Ma saan aru,» lausus Rudolf.

Kui Romeo Piiber linnast väljus — ta tegi seda jala nagu linna tulleski —, pidi ta möönma, et tema käik ei olnud asjatu, veel rohkem eeslik. Kuidas võiski ta naisele mõtlema jääda, kui oli tahtnud armastada nii paljusid inimesi, kes seda ometi väärised. Ehkki ta ei saanud ühtida nendega, kes tundsid varjenditest väljudes juubeldust, mis neist mõistuspärase valmidusega ohud eemale pühkis, ehkki ta ei kuulunud nende hulka, kes käitusid nagu eeskujulikud sõdurid õppusel, määratud autasustamisele, ehkki ta ei lugenud ohtu olematutelt märkidelt, tajus ta üldist kergendust kollases meekärjes, mis jäi seljataha. Ta mõistis, et

pole õige tahta «katsumuste öid» seeriaviisiliselt, nuhtlusena. Seda enam väärised inimesed hommikut, kergendust. Küllap ei sule Elge end sel päeval kuivustundest tualettruumi, et lasta asjata vesi kraanis jooksma, vaid läheb pärast tööd naiste paradiisi või Bourvili filmi vaatama. «Ausus on siis,» mõtles Romeo Piiber, «kui vaikuses ja kuivuses heliseb ootamatult suupillimäng.»

«See olete teie, taimeteadlane,» ütles liikumatute kulmudega tütarlaps poes. «Saade jäi ära. Selle asemel oli mingi õhuhäire. Mul vedas, eks ole?»

Romeo Piiber soovis müüjannale õnne.

«Õelge mulle, kui nad peaksid järgmise saate kolme nädala pärast eetrisse andma, kas nad räägivad sama juttu, kui nüüd oli mõeldud?» küsis neiu.

Piiber arvas, et ei, sest elu toob fakte juurde.

«Minu asja nad ei saa niimoodi edasi anda,» arvas tüdruk. «Või juhtub seda?»

Piiber vastas, et seda juhtub, aga peab ikkagi vahepeal kontrollima.

«Te saate kärbestest jagu?» küsis teadlane.

«Nad hakkavad massiliselt surema.»

«Enne surma tungivad nad just majadesse,» ütles Piiber.

Teel kostis ta kõrvu tuttav lapsehää: «Kuule, su king on katki!» Laps karjus oma peenikese häälega, kuni Piiber tolmustest sirelitest ääristatud käänaku varju kadus.

Samal ajal, kui ta oli eelmisel päeval lahkunud, jõudis ta peidetud asjade juurde. Romeo Piiber heitis väsinult sao najale, tukkus senikaua, kuni vajus küljeli. Siis ajas ta end jalule, läks päikesest ülekülvatud aasale, otsides midagi, veidi ettepoole kummargil, punakalt helkivast rohust, must kapronlips korrektselt kaelas.

Udres-Kudres

Peatükke poeemist

KERJUSMUNK KÕVASÕNANE

See oli Udres, orja venda, kerjuse munk kõvasõnane,
hakkas rahvast õpetama, kirikuis kõnelemaie,
korjama oma kogudust.

Olid seal kaks kaupameesta, kaks kaupmehe sulasta,
üks oli Marku, teine Matti, kolmas Mälk, kasukameister,
neljas Siimon, sepaselli, viies Veit, vilepuhuja,
kuues kohtukirjutaja, Timoteus, tinavalaja,
Sebedeus, sõjasulane, hulk ka teisi tuttavaida,
härrade all ohkajaida.

—
Ütles Udres, õpeteli, kirikukantslista küsisi:

«Milleks siin mina kõnelen, orja poega, õpetelen?
Siin ju teil ise jumalad, kujud kuldsed ja toredad,
pildid-puuslikud pühamad? Kõik need kulda kuulutavad,
kulda kuulata käsivad, härrasid ülistelevad,
härra õigust õpetavad. Kuid pole õigus see sugugi.
See pole õigus — Looja õigus. Õigus on orjalgi elada!
See on õigus — Looja õigus ja elu enese õigus.
Kujud need võltsi kuulutavad, papid kõik — kõhusulased —
õpetavad härra usku, härra usku, hirmu usku,
mitte loova Looja usku, mitte tõe ega tegude!
Pange pappe neid tähele: endil neil sõnad segased,
jutud jooksevad harali, kõned käivad kahte moodi.

Räägib ta rahva loomisesta, ajast, kus polnud veel kedagi:
esmatsesta Aadamasta, Eevasta, esiemasta.

Kus oli siis see härra õigus, kus olid härrad, kus olid orjad,
kui tegi Aadam see aleta, kündis põldu esmakorda?

Kus olid prouad, kus olid preilid, kui oli Eeva, algemake?
Ise kitkus ta ohakaid, ise kangasta alustas.

Ep olnud härrat siis kusagil! Ep ole härrad Looja loodud
talupoeg on Looja loodud, Taat on teinud töötegijad!

Töötab Taat see ju isegi, ise ta taevagi tagunud,
tööga lõi ta maa ja taeva, tööga ilma peab üleval,
töös teda ikka veel parandab, seab seadusi paremaid,
otsib kaunimaid kujusid — otsib meiegi abilla.

Kõik maailm on tööga tehtud, tööga taevadki rajatud,
taeva õigus — töö on õigus, Looja õigus — rahva õigus:
rahva õigus on ülempi, härra õigus on alambi.

Ep ole härrad Looja loodud, härrad on ise siginud,
ise on õelamad roninud, pääle kippunud pahemad,
Pahareti pistmist mööda, Kõhnreti kihutust mööda.
Härral va Õelus on isaksi, laiskus lödvaksi emaksi,
ahnus ilma-aitajaksi, vägivald on ta vaderiks,
kaaslaseks kuri kavalus.»

Nii see Udres õpeteli, Looja tõtta tunnisteli.
Hea oli kuulata hüvadel, paha oli kuulata pahadel.
Oli seal salka mõisasaksu, kui ka pappe, paatereida,
need seal karjusid, kisasid: «Vaiki jo, vilets valelik!
Ei saa sakstest nii kõnelda, ei tohi orje ässitada!
Nii meilt orjad eksiteled, maad ja mõisad meilt varastad,
härra riigi kõik hävitad. Kuulge, kupjad, võtke kõied,
siduge kinni ta, sulased!»

Nii nad karjusid, kisasid, kantslist Kudrese tirisid,
tahtsid kõita kõitessegi. Ei seda saanud nad ometi.
Tõusis Kudrese kogudus, tõusis Marku, tõusis Matti,
tõusis Mälk, kasukameister, tõusis Kustas, kutsarpoissi,
lahti Kudrese rebisid, ise hüüdsid, hõigatelid:
«Välja, kiskujad, kirikust! Pekske pappe petiskoeri!
Puruks puuslikud visake!»

Peksid sealt pagema härrad, peksid papid kõik minema,
peksid katki siis kujudki, puruks pildid puuslikuista.
Alles siis ise kadusid.

See aga Kustas, kutsarpoissi, ropu Rooduse sulane,
kaasas Tõnni, tõllapoissi, ise Kudreselt küsisid,
enda paarije palusid: «Miks siin sakstele kõneled?
Vastu seina vaid sõneled! Tule me külla, seal kõnele,
seal pole saksu sind segamas ega pappe peatamassa!»

Udres-Kudres, orja venda, läkski käima ta külasid,
tuli haigeid aitamaie, tõbiseida tõstemaie,
õnnetuil abi jagama, orja õigust õpetama.
Arstis ta kehahädasid, oskas tõsta hingesidki.
Nägi ta läbi nägude, tundis ka tagant sõnade,
avas paiseid peidetuidki, silus haavasid südame.
Kõne karmiga puhastas, tervist tõi kõnel tasasel,
andis jõudu jõuetuile, uut tõi julgust eksinuile,
meelehaigusi ületas.

INIMESI OTSIMAS ...

... See oli Piret, Peetri noorik, ilokandja kaunikene,
ei ta leidnud vennakesta, ei ka meesta meelelista.

Rändas valda taas Räbala, tuli Tõrmasse tagasi,
elupaika endisesse.

Ei ole endista eluda,
alles on maja madala, ei ole majas elajat,
tuul vaid unkaissa tuhiseb, lumi on hangena lävella.

Läksi käima ta külale. Küla on põrmuksi põlenud, surmatud on rahvas suuri, teised peitu on pugenu, laande laiali pagenu.

Kõle on küla põlenud, tühi on talvine teegi, ei ole hinge ainumatki, tuul see lunda vaid tuhistab, ahervartessa vihistab.

Kaua vaatas, kõõriteli, silmitses lumilagedat: ei näe suitsu tõusevada, hinge ainust astuvada.

Kaua seisis, kuulateli: kuule ei kuke laulemista ega koera haukumista, ega hirnumist hobuse.

Hakkas astuma mujale, ahervarsi vaatamaie, sõtkuma salutalusid: nägi vaid korjuseid koledaid, surma jälgesid jäledaid, koolnukehi külmanuida, mehi sissi surmatuida, naisi taudi tapetuida, lapsi nälga närbunuida.

Kole on küla põlenud, jäledad talud on tühjad, saunad külmad ka saludes, tühi on talvine teegi, jäljetu lagendik jääne — tuul vaid lunda seal tuhistab, ahervartessa vilistab; surm vaid sõidab sooda mööda, taudi talviteeda mööda.

Tuli onni ta tagasi, elupaika endisesse, asus üksinda nädala, kurtis kuuda kaks, kolme — ei lase mure magada, hirm ei üksinda asuda. Hirmus on elaval olla ainult surnute seassa, keset koolnute pereta.

Virbi vastu ei pidanud, läks ta teisi otsimaie, inimjälgesid ajama.

Käis ta päeva, käis ta teise, kõndis päeva kolmandagi, käis ta metsi mustavaida, sumpas umbseid sooradasid, üle Sikusoo sileda, läbi Laiaru lageda, läbi Luudejõe luhagi. Jõudis jo jõe tahaje, Soesaare serva peale, Karusaare künka'ille.

Piret, Peetri noorikuke, kõndis, kõndis, astus, astus, siis nägi jälgi seal lumella, astemärke hange pealla! Ei olnud jäljed hundi jäljed, ei karugi kaaberduused — oli siin astunud inime, sammunud omasugune!

See Pireta, Peetri noorik, valgepea vabatme naine, langes põlvili lumele, suudles ta rada lumista, kallisteli jälge jäästa, inimese astumista.

Hakkas jälgi ta ajama, rada kallist kõndimaie. Nägi sauna siis salussa, suitsu sauna räppanasta, auru sauna unka'asta.

Nägi taati ta tulevat, hallhabeta astuvada — sellele süleje sööstis, selle kaelaje karahti, oli see Taavi, teosulane, inime oma külasta!

See Pireta, Peetri noorik, ilokandja kallikene, viivu nuttis, viivu naeris, viivul kolmandal küsisi: «On siin muidki ehk elavaid, oma küla kallikesi?»

Vastas Taavi, teosulane: «Küllap on asujaid muidki, on siin Maaria-emake, on tal kaasas kitsekegi, on seal eemal veel enamgi, paos ka Märta oma perega. Argus on orjale hüvaksi, ettevaatus vaese jõudu: pages ta enne partisida, tuli jo enne hommikuda,

pääses nii verisest päevast, jäi üle peiedest jäledaist.»

Vestis veel edasi taati, kurvalt valgepea kõneles:
«Mees veel ihnem endisesta, süda tal kasvanud kõvemaks.
Küll tõi siia mu sulaseks, pani oma paunu kandemaie,
kuid ei toita tõi sugugi, leiba ei anna liistukestki.
Elan nüüd onnis siin eraldi — pidin taas metsaje minema,
jänkupaeluda panema, püüvibusid vaatamaie...»

See Pireta, Peetri noorik, teine too Mari-emake,
kolmas Taavi, teosulane, neljas — lapsi linnukene,
jäidki ühte nad elama, alla kuuskede asuma,
metsa ande otsimaie, aega ootama paremat...

... KUIDAS VIID VERE VEDEJE!

Küüts, küüts, külmakene, nääps, nääps, näljakene,
tüüts, tühjake kõhuke! Oled sa tühjake tühine,
kuid paned lapsed pilli lööma, naised nurka nuttemaie,
viid mehed märatsemaie, teed sa kiskjaks ka tasased.

Oli seal Malle, Märdi naine, salu saunassa elaja —
sel olid tuhud tulemas, pere peeni kasvamassa.

Taat tahtis endale abida, ootas adrakandijada,
ema see abi omale, ootis astijapesijat,
veli tahtis tallipoissi, sõsar suurta saanipoissi.

Looja lõi ema abiksi, andis astijapesija.

Isa see päris pahanes, taat see tütart tunnisteli:
«Tütar sündis, tühja sündis, tühja sündis, kahju kasvas!
Talv on pikka veel tulemas, ei ole leiba endalegi,
veel vähem lisna raiskajaile, tühituile tüdrukuile.
Pojast saab ikka veel midagi, tühi on lootus tütteresta!
Tüdruk tuleb viia see vedeje, heita alla joajõgeje!»

Emä oli hullu, uskusigi, päeva vastu veel ajasi,
teise varjussa vesistas, kuulas päeval kolmandamal:
läkski viima ta vedeje, laskma lasta laine'isse.

Tuul oli vinge, tee lumine, süda sünge, silm vesine.

Astus raskelt ta lävesta, ohkidessa õueteele,
õueteelta karjateele, karjateelta heinateele,
tul' alla jo arule, jõudis jo jõeluhale —
sammu astus, teise seisis, kolmandal päris peatas.

Tuul oli vinge, tee lumine, süda sünge, silm segane.

Istus veel imetamaie, mätta peale mähkimaie.
Mähkis kolme mähkemeilla: linaseilla valge'illa,
pakkaleilla puhta'illa, villaseilla soojadella.

Ise itkes ja imetas, ise ta mähkis ja muretses:
«Vesi on külma väikeselle, tuul tige tibikeselle...»

See oli Maaria-emake, murekandja kallikene,
läks ta teeda tedrelista, maada maksakarvalista,
nägi naista nuttemassa, memme väetit mähkimassa
sügispäevalla pahalla, tuule vinge vingudessa.

Tundis ta häda tulevat, asju halvasti olevat,
tuli juurde tundemaie, nutu põhjusta pärima.

Häda ilmsi siis tuligi, rääkis Malle, Märdi naine:
«Taat käskis viia ta vedeje, heita alla joajõgeje!»

Ütles Maaria-emake, hurjutas hüvanimene:
«Kuidas viid vere vedeje, lased lapse laine'isse?!

Kas on nälg jo nii kibeda, surm jo endal suu edessa?»
Vastas Malle, Märdi naine: «Eks tea näлга sa isegi —
üks on meesi vaid majassa, seitse on suuda söömalauas.
Kuid pole surm see veel ometi. Ei ta iial poega heidaks,
kuid peab tüdrukut tühituks, lindu leiva raiskajaksi,
ainult kahju kasvatajaks, tühi tal lootus tütteresta...»

Ütles Maaria murene:
«Oh seda aru sõgedat, mehe meelta meeletuda!
Kas tahad, talle loo kõnelen, ajast endisest mäletan —
tühituista tüdrukuista, vanemaista vaeseista.»
Käisid nad ühes koduje. Mari seal Märdile kõneles:

TULGE, TÛTTERED, VEESTA!

«Nälg oli kange kord varemgi. Seisis surm jo suu e'essa.
Poeg aga kõndis kosjateeda, ajas neiu asja teeda.
Tuli kosjasta koduje, kübara löi laua peale,
kindad löi kübara peale, sadul salve serva peale,
saapa'ad sadula peale, ise peale itkemaie,
kurjustades kurtemaie: «Emakene, memmekene!
Ei tule minule neiu, ega heldi helmeskaelad!
Sul olla palju tüttareida, tahta palju pauasida,
pauasida, põllesida, enam muida ehte'ida!
Vii oma väikesed vedeje, kanna Anned allikasse,
Liisud need joajõgeje! Siis tuleb mini sinule,
siis tuleb neiuke minule, heldib mulle helmeskaela.»
Eit oli hullu uskumaie, nõder nõu oli võttemaie,
viiski tüttered vedeje, kandis Anned allikasse.
Siis tuli see ilumina, toodi pärje peenikene.
Eit pani astijaid pesema. Ei läinud astijaid pesema,
kartis kuube määrivada, valget kätt vanutavada.
Eit saatis lehma lüpsemaie. Ei läinud lehma lüpsemaie,
ütles lehma lehkavada, lauta kingi raiskavada.
Isa ajas heina niitemaie. Ei läinud heina niitemaie —
hoida ei vikatit osanud. Ei läinud loogu võttemaie,
pelgas päeva pleekivada, kaela kaunist koltuvada.
Mees kutsus rukista rugama. Ei läinud rukista rugama —
kartis sealt kida kädeje, valu selga sirge'sse.
Pandi siis kangas kangaspuile, toimine taha tubaje.
Pandi kangasta kuduma, lõuendida lõksutama.
Kudus, kudus, koppis, loppis: kaks päeva, üksi vaksa —
ei saanud särki sääselegi, palakada parmulegi.
Eit läks itkedes vesile, taat läks torssis ta järele:
«Tulge, tüttered, veesta, Anned halvad allikasta!
Tulge kangasta kuduma, lõuendida lõpetama,

tulge heina niitemaie, tulge rukista rugama,
ema haiget aitamaie, peret päästema häbista!»

Ann see oskas, vastu kostis, Liisu laineista kõneles:

«Ei ole minul isada, ei ole minul emada,
need surid minda sünnitades, uppusid mind uputades.

Ei tule teid ma aitamaie, peret päästema häbista.

On teil ju ilumina, peretütar peenikene!

Ei ole minul emada, ei ole minul isada.

Jõgi on minu emake, jõe kallas kandijani.

Jõgi mind söötanud, jõgi mind jootnud, meri mu mehele pannud,
kiisk mul teinud kinda'ida, latik laiad vööd kudunud,
särg on särgi kirjatanud, haug on andeida jaganud.

Kui läed jõe, eidekene, ära vii jõesta vetta,
kui lähed, taadike, merele, ära vea meresta heina,
korja ei merest kalada! Ära söö laineist silkudagi!
Mis seal on jõessa vetta, see mu sirgu silmavetta,
mis seal on meressa heina, see mu õrna hiukse'ida,
mis seal on meres kalada, see mu linnukse lihada,
mis seal on meres kivisid, mere kaldalla klibusid,
need mu kalli kondikesi, need mu linnu luupalasid.»

Nõndaks, nõndaks, eidekene, nii oli enne, mu õeke,
ei ole tütar siis tühine, kui vaja eidele abida,
kui vaja tööle taadilegi, tarvis tervele talule!

Ei ole tütar siis tühine, kui on tööle kasvatatud,
isa hea poolt õpetatud, eide virga harjutatud.

Ei ole tütreke tühine! Kanda võib kahegi koormad,
koormad kolmel kergendada: karja hoiab, kaared niidab,
põllud põimab, maad koristab, õue laululla ilustab,
mured memmelta peletab, naerab kortsud taadi näolta.»

Ütles Malle, Mardi naine: «Tõsi on, tõtta sa kõneled!
Ei oma verd ma vii vedeje, lase ei armu laine'isse,
ennem läen ise vedeje, ise end heidan laine'isse.»

Marti torssis veel torises, naistest narridest nurises,
aga ei enam ajanud. Mall, see maimu memmekene,
varjas väikesta sülessa, tõi ta põuessa tareje,
kandis kalli kamberije, peitis pika pingi alla,
teiste laste laua alla, sinna söötis, sinna jootis,
jootis piima piiskadella, jootis pooldi jõeveella,
söötis enda suupalulla, leiva kuiva koorikuilla.

Kestis talvi see tigateda, lõppes leiba viimanegi,
ei kadund kala jõesta, lõppenud ei sammal soosta,
koor ei pehmeke pedajal. Sellest mämmida segati,
lepaurbest tehti leiba, kaserasva kastetie,
kevadeni kestetie, nähti noorenõ rohuni,
peeti vastu putkedeni, veeti välja naatideni,
naatideni, naeristen, leiva uudse otsadeni.

Sirgus ka see sirgukene, kasvas kulla maimukene,
sirgus eide suupalulla, leiva kuiva koorikuilla,
suhkareilla, silgupäilla, särje kehva kontidella, —
sirgus kui sealihalla, kasvas kui kanamunilla —
ema armulla ülenes, kasvas kandija murella.

Ütles kord tänu emale, kiitis ilma kandijada.

J ä r e l m ä r k u s e k s. Rahvaluuleaineline poem «Udres-Kudres» kujutab endast 1966. a. avaldatud «Lauluema Mari» ja tänavu trükis ilmuva «Karske Pireta, maheda Mareta ja mehetapja Maie lugude» järgi. See jutustab eeskätt Mari pojast, kes pääseb kaupmeeste abil linna ja saab seal vaimuliku hariduse, satub aga peagi vastuollu ametliku kirikuga ja hakkab jutlustavaks kerjuseks ning rändars-tiks. Ta võtab osa talupoegade 1560. a. ülestõusust ja Koluvere lossi piiramisest, mis lõpeb osavõtjate julma hävitamisega. Kõrvuti sellega on poemis jälgitud Liivi sõja aegseid olusid, samuti on sinna põimitud rohkesti muid rahvapärimesi sõja- ja katkuaegadest, on kujutatud maa laastamist, katku eest põgenemist ja suurt näljahäda, kus vanemad ise sündinud lapsi uputasid.

Avanss*

Ja millise illusiooni nimel peaksime loobuma illusioonidest?

Maeterlinck

üüd ei saa enam salata, et on sügis.

Aknast tuleb lehtede lõhna ja külma. Pikaldane, piinav meloodia. Nagu suupillil venitatud.

Laman üksinda laial diivanil ja kuu paistab mulle otse silma. Nagu kodus, läbi sirelite, kui olin veel väike. Ema ütles, et kui kuu magajale peale paistab, jääb too kuutõbiseks ja hakkab mööda katuseid kõndima.

Täna on ta teistsugune kui see, augustiõine. Küpsevate õunte ja sirtude sirina kohal. Tohtu hele kuu, ei ainustki tähetäppi ümber. All kerge pilvetriip. Just selline, nagu tahtsin teda kunagi maalida. Muidugi ei osanud tookord ega oskaks praegugi, aga see tunne... Tohtu taevas oli korraka nii lähedal. Ja see üksik kuu, all kerge pilvetriip. Kadusid mets, majad ja põllud. Olime kahekesi, olin talle nii lähedal, et võisin teda puudutada.

Küllap tema ongi süüdi, et mind praegu sümbolistiks peetakse. «Ist» olla on küll peen, ainult mitte vananenud «ist». Ma ei saa midagi parata, et nad selle sildi mulle külge riputavad. Olen proovinud teisiti. Ei tule välja. Tean, et tehnika on omandatav. Üht-teist jääb külge, aga siiski tekib pilt ise ja ma ei julge tema juures midagi muuta. Lihtsalt maalin ta, nii hästi-halvasti kui oskan.

Heinastel on muidugi õigus, kui ta soovib kõik sinnapaika jätta, paar kursust teooriat kuulata, siis võetavat mind koosseisuliseks. Aga mis hindaja mina olen? Seda tehku need, kes julgevad vastutada. Aeg on ainus erapooletu hindaja.

Rumal, rumal on see kõik. Olen juba arvustamisega nina pihta saanud. Pole enam endised ajad, kui võisime vaielda, teoretiseerida, üks-teist sõimata. Kas siis vanus annab sõnadele rohkem kaalu, kas siis see, mida ma vanasti heatahtliku nõuandena laususin, on nüüd äkki paha-tahtlikkus või kadedus? Kadedus — jah, ega sellestki päris vaba olla,

* Eesti NSV Kirjanike Liidu ja «Loomingu» 1969. aasta novellivõistlusel äärmärgitud teos.

ainult see pole isegi kadedus, see on kibedus, kuigi enese arvates olen ma maksimaalselt erapooletu olnud.

Süüdistada pole kedagi peale iseenda. Oma püsimatuse, mis ei lase mul ühtki tööd korralikult lõpetada. Nagu jääb pooleli tänane, «Kajakatekarjane». Homme võtan ta maha, uus motiiv kummitab, seesama õhtu ja kuu, ainult ta on veel seosetu, ei ilmu pildina.

Kuhu see viib?

Teised pildid on praegu Rita juures hoiul. Mitte pööningul, nagu palusin, vaid kapis. Kenasti sisse pakitud. Ükskord, kui minuga mingi õnnetus juhtub, toob Rita need lagedale ja...

Mis oleks, kui ma ühel päeval ilmuksin ja ütleksin: «Aitäh, Rita, nüüd ma viin need ära oma koju, tule mulle soolaleivale.»

Väike tuba. Võib-olla kööktuba, võib-olla on perenaisega ühine köök. Kušett või reformpõhjaga voodi, ilma otsteta, pukkide peal. Roheline tekk. Põrandal paks samblaroheline vaip. Tapeet heleroheline. Ja eesriided. Alumised — paksud valged, mustade põiktriipudega, pealmised — õrn heleroheline tüll. Nagu kased. Raamaturiul koorimata kasevõi lepakeppidest kokku löödud. Laud — rohmakas, hõõveldamata laudadest. Istmeteks paar jämedat palgijuppi. Kahes nurgas eesriided, muidugi rohelised, nende taga paremal riidevarn, vasakul pesukauss, peegel, puhvetkapp...

Ühtki pilti ei riputa ma seinale, ei enda ega teiste oma. Aga hästi palju lilli olgu. Lihtsaid, metsa- või põllulilli. Talvel kuuseoksad käbidega.

Kohviõhtute ajal nihutame laua kõrvale, istume põrandal vaiba peal. Hea oleks keraamiline serviis, selline tumepruun, seest hall või kollane, kuidagi rohmakas, nagu ma Anneliisi juures nägin...

Voodi kohale riputan asparaaguse.

Roheline seinalamp. Laualamp on halb, tuba jääb hämaraks ja siis muutuvad toanurgad võõraks, seal, eesriiete taga, riuli kohal ja lae all on miski...

Kunagi pole ma kartnud pimedat metsa.

Ainult hämarat tuba. Pimedust, mis käest kinni haarab, kui ukse avad ja seinalt lülitit kobad.

Aga kevadel... Eesriiete kaseroheline harmoneerub rohelusega väljas, aknad on loomulikult aia poole, see maja asub ju äärelinnas, ja linnud eksivad hommikul mu tuppa ning laulavad aknalaul oma hommikulaule.

Käthe juures oleksin sellise toa saanud. Täiesti ootamatu juhus, et ta mees järsku Novosibirskist siia sõitis. Juhus, nagu palju muudki, mis mu plaanid on segi löönud, nii et ei julge enam järgmise päeva suhtes plaane teha.

Aga muidugi oli tore, et nad lõpuks kohtusid. Käthe pidi peaaegu infarkti saama, ta ei uskunud, et mees veel elab. Ja kõik see on nii

imelik, nagu eelmisest elust. Sest neil kahel oli kaks elu. Ainult? Üheainsa eksistentsi piirides võib isegi mitu elu läbi elada, selles olen veendunud. Kas ainult ühekordse eksistentsi piirides? Oleksin kirjanik, siis kiusaks see motiiv mind vähem, ma kirjutaksin ta ära, aga ma olen harjunud mõtlema piltides. Sõnad ei hakka alati elama, ei omanda värvi, lõhna, kõla... Värvideki tuhmuvad mõnikord. Olen seda proovinud maalida. Mänguasjad. Esimene — värvide pillerkaar. Teine — detailideni sama, ent must, valge ja hall. Graafikas oleks paremini välja kukkunud, kuid polnud materjali. Praegu on see väheoluline, minu jaoks läbikäidud etapp, ent ma õrritan vahel nendega tuttavaid. Oleksin ma selgitavad allkirjad juurde pannud, näiteks «Röömsal päeval» ja «Kurval päeval» või midagi taolist, oleksid nad kohe aru saanud, praegu kehitavad ainult õlgu ja ütlevad, et esimene on ilusam kui teine.

Märksõnad sellest pimedusest, suurest vaikimisest. Väljendamatut on võrreldamatult rohkem, see ajab otse meeletehetele, et elu on nii lühike ja ise oled nii abitu. Tavaline meeletehete. Tavaline kibedus, kui kellelgi teisel õnnestub rebida tähtsam, mitmetahulisem tükk suurest olematusest. Sellest pole ma veel üle, kuigi olen lakanud esitamast endale üle jõu käivaid nõudmisi ja leppinud sellega, et olen, kes olen, ja teen, mida suudan.

Mis see oli?

Ainult rong. Ikka rong. Moskva ekspress, see läheb sel ajal. Uni ei tule, istusin jälle päev läbi kohvikus ja hoidsin lauda kinni, ning tutvavad, kes minu lauda pääsesid, tegid loomulikult kohvi välja. Ei tunne ennast põrmugi kerjusena. Malle on teatris dekoraator, Arvo joonistusõpetaja, nemad on kahmanud küllalt toeka tüki, leidnud oma koha sellel keerleval-pöörleval keral ja püsivad seal kindlalt, pensionilemiskuni.

Nädalaks-paariks lähen siiski kartuleid võtma. Heal juhul õnnestub sellest isegi paar kuud elada, ning kui kena, et on tuttavaid, kelle kaudu saab lõuendit ja muud. Kingin neile paar pilti, pühendusega. Ega nad neid küll eriti hinda, aga on teisi, kes neid uhkusega külalistele näitavad: tuttav kunstnik...

Päris hea, et nõnda saab mõnedest asjadest lahti, paremaid ei raatsi aga ära kinkida. Mart tahtis koguni osta seda, tapetud tuviga, aga mingi küllaltki sentimentaalse mälestuse tõttu ei tahtnud ma pilti müüa. Mis see õieti oli? Kõndisin tänaval, tuul liigutas keset sõiduteed tuvitiiba ja ma mõtlesin, et see on elus tuvi. Järsku nägin lõmastatud laipa, sulgi... Õudne hakkas, nagu mõnikord unes, selline painav, lämmatav tunne. Läksin parki ja nutsin selle välja, esimest korda üle hulga aja, võib-olla isegi üle paari aasta. Sealgi ei saanud rahulikult olla, üks «kaasatundja» tuli lohutama... Kihutasin ta kus kurat.

Üidse on need kaasatundjad ja lohutajad pigem naljakad. Näiteks

Elsa, kellele ma iga kord pean suure nutulaulu oma «kannatustest» ette laulma ja kes mind siis kuningliku kõhutäiega kostitab ning lohutab: sa vaeseke, aga küll sa ükskord selle eest tasu saad, õiglus on olemas ja . . . Hoian end suurivaevu naermast. Pole ju mingit ebaõiglust, tahaksin talle öelda. Keegi ei takista mind olemast, keegi ei kiusa mind. Küll ta teeks suured silmad, aga siis oleksid meie suhted ka läbi, ja mul peab ometi selline tagavarakoht olema . . .

Ingrid ütles viimati, kohvikus, mulle otsa vaatamata: «Sul on ju nii palju tuttavaid.» — «Palju jah,» vastasin sigaretti süüdates, ja uurisin teda pilguga, mida enamik inimesi välja ei kannata, olen seda proovinud, kui keegi mind häbematult takseerib, mõni hästirõivastatud daam või jääralik meesterahvas, ja Ingrid ei kannatanud ka välja, ütles: «Kui sul öömaja tarvis on . . .» ning tahtis ära minna. Hakkasin naerma ja ütlesin, et praegu on mul peavari, isegi pikemaks ajaks.

Kui Henrik ja Leida puhkusest tagasi tulevad, peab muidugi jälle otsima hakkama, aga sellele ma praegu ei mõtle. Ees on veel kaks ja pool nädalat. Pean söötma koera, kassi ja kalu ning valvama külmutuskappi, olen korteris «tõeline perenaine», aga muidugi piirides, mida külalislahkuse kirjutamata seadus ette näeb; ajasin vaibale kaks värvi-plekki — rohelised, mis vahendiga neid küll välja võtta saaks? — ning kui edaspidi maalin, pean vaiba hoopis ära võtma.

Miks ta tulla ei taha? See on tavaliselt nii lihtne. Käid, käid, muljed ise suruvad peale, kaleidoskoop, mis kunagi sama mustrit ei korda. Selles ongi vahe, ja kaleidoskoop väsitab niisamuti, aga selline tunne, et oled lihtsalt keegi nimetu inimene kusagil määratlemata linnas, olgu see Tartu või Tallinn, Pariis või Stokholm . . . ainult ajataju ei vea alt, on kindel teadmine, et oled kahekümnenda sajandi inimene, kuuekümnendate aastate teisest poolest, on midagi vaevu tajutavat, mis annab abstraktsele tunnetusevoolule ajaloolise konkreetsuse, ning reaaliid, mis piltides ilmuvad, ja pildid tekivad siis, õhtul, kui oled väsinud kõndimast, nägemast, kuulmast, aga mõtlemast ei ole veel väsinud, ja kellegagi pole rääkida. Siis maalingi. Olen harjunud sellega, et pole kellegagi rääkida, olen harjunud vaikima, nii et vestluskaaslasel hakkab minuga juba viie minuti jooksul igav, kuigi ma oskan kõnelda niihästi põllumajanduse tõstmisest kui ratsaspordist, kleidimoodidest ja kaas-aegsest luulest, muidugi ka välispoliitikast, aga sageli tekib tunne, nagu oleksid näiteringis, improviseerid vestlust sel-ja-sel teemal, vestlust juhib partner ja siis käratab juhendaja: «Roodla, kui te aktiivsem ei ole, ei tarvitse teil järgmisel korral enam tulla.»

Muide, ma olen veendunud, et kõne kommunikatsioonivahendina sureb varem või hiljem välja.

Ajalehtedes avatakse klatšinurgad, igauks, kes soovib, võib telefonitoru võtta ja omapoolset informatsiooni anda. Perekonnapidudele palgatakse spetsiaalsed kõnelejad. Kui just kellelgi tekib vajadus ennast

tühjaks rääkida, võib korraldada diskussiooniõhtuid, või — veel parem, avada teenuste büroo, mille ametnikud on valmis külastajaga igal teemal vestlema. Maailmaprobleeme vahendab kirjandus: kui lugeja pole mõne autori seisukohtadega nõus, tarvitseb tal ainult teine raamat käsile võtta; kui tahab, võib ka ise kirjutada, tänapäeval on ju kõik kirjaoskajad.

Ning olekski meil käes täieliku vaikimise maailm, mida rikuksid ainult vabrikute müra, autod, lennukid, rongid, kirikukellad, transistorigid ning laste nutt ja naer.

Varem ma ei suutnud sellega harjuda. Tüütasin kõiki oma tuttavaid pikkade arutlustega eksistentsist ja kunsti tähtsusest kommunikatsiooni-vahendina. Nüüd kardan, et keegi võiks mind lobisema meelitada, kardan just tõsist teemat ja pööran kõik naljaks, sest kes teab, kas ei kuku ma järsku hädaldama, aga kõike välja öelda on võimatu. Veendun vaid järjekordselt, et kõik on üks suur möödarääkimine. Imestan mõnikord, et inimestel näib ikka veel olevat millestki rääkida, jään kuulama juhuslikke kõnelusi, kuid need on nii šabloonsed, et hakkab endamisi naerma, on, nagu oleksin teatris, ainult selliseid kõnelusi ei tahaks kuulata nagu see, mille otsa kord komistasin, trammis... Tavaline vestlus tööst, ja järsku küsis naine mehelt, oma vestluspartnerilt, kas see on tõsi, et tolle naine ja laps autoõnnetusel surma said, ja mees vastas, et on, ning kirjeldas seda situatsiooni; siis lohutas naine, et homme sõidab ta, see tähendab mees, tagasi oma kodulinna, töö aitab unustada; muidugi, vastas mees, aga kas tema, see tähendab naine, ei tahaks tulla natukeseks ajaks kohvikusse ja vestelda; naine ütles, et ei saa, kodus oodatakse, õde tuli külla; kahju, ütles mees, sest kellegagi peab ometi rääkima, keegi ei mõista, mis tunne see on; mina mõistan, ütles naine, mees jäi ju paar aastat tagasi rongi alla, tehti operatsioon, valvasin, isegi käia ei saanud, jalad lihtsalt ei liikunud,

ja siis pidin maha minema, ma ei saanudki aru, kas naise mees oli surnud või jäi vigaseks või sai terveks.

Kaugemast minevikust: olin siis päris laps, vist kahekümne nelja aastane, ja üks mees jäi mind üksisilmi kinopiletisabas vahtima; kui olin pileti ära ostnud, tuli ta mulle järele ja pomises: «Vabandage, et ma teid nii häbematult vahtisin, aga te olete väga minu surnud naise sarnane.» — «Ma ei taha kellegi sarnane olla,» ütlesin üsna teravalt. «Lihtsalt hirmus, kui sarnane,» jätkas tema, vaatasin talle otsa ja nägin, et ta ei luisanud, jooksin siis kähku trammile. Ometi ei lakanud ma sellele mõtlemast, uurisin ennast peeglist, ja mul oli jube mõelda, et kunagi elas keegi, kes väliselt täpselt minuga sarnanes, kes võib-olla isegi mõtles nõnda nagu mina, ja kuigi see oli totter, aga ma ei lakanud surmale mõtlemast, mulle näis, et see mees nõidus minusse oma naise surma.

Liigne vastuvõtlikkus. Võimatu eraldada, kas see on kaasa sündinud

või on see aastate jooksul sisse harjutatud, aluseks teadmine, et peab olema tähelepanelikum ja tundlikum kui teised. Tean, et võimas looduspilt — mäed, kus olen kord käinud, ja meri ühel välkudega ööl — jätab mind külmaks, aga siis, teinekord, siinsamas linnas, võin otse ekstaasi sattuda, nagu selle laulu pärast.

Plaadikaupluses. Juhuslikult, järsku kuulsin. Olen nüüd meloodiagi unustanud, ja kui ma seda jälle kuuleksin, ei tuleks enam tagasi seda tunnet, seda sillerdavat rõõmu. Käisin tänaval, pea laiali, totralt õnnelik naeratus näol, valmis siinsamas tantsima hakkama.

Ja seda ei saanud ma maalida.

On see siis üldse tähtis? Kellele läheb korda see, et siin, praegu, unne vajunud vaikiva linna tühjas korteris, kus ainult kell tiksus ja on kuulda rongide kauget undamist, elab tükike rõõmu, õigemini, rõõmu mälestust, ja seegi on omakorda rõõm.

On see siis üldse nii tähtis, et keegi peaks seda teadma? See on ainult minu rõõm. Nagu ei saa keegi teada, mida tunnen, kui sisemine monoloog järsku katkeb ja jälle kuulen kella tiksumist, haistan lehtede lõhna ja seintel värelevad valguselaigud. Kuu, jääne nuga...

Sageli ei tunne ma ärgates ära kohta, kus viibin. Nii palju tube, kõik isemoodi — mööbli paigutus, esemed, inimesed — ja kõik ühtemoodi. Võõrad. Näen mõnikord unes, et olen kodus, sirutan käe, koban enda arvates palkidest seinast, sõrmed puudutavad vaipa või siledat tapeeti, ning siis ärkan, ja see tunne on hullem kui unes, selline ürgne kurbus või hirm, nagu unes, ainult teadmine, et kõik on ilmsi.

Kui koju lähen, istub isa kodus ahju ees. Tuba on soe. Polla haugatab paar korda, siis tunneb ära, liputab saba ja niutsus. Isa punub korvi või parandab kella. «Tulid kauaks?» küsib ta. Vastan, et mitte just eriti kauaks, detsembris on näitus, jah, mul on paar pilti, mida võiksin välja panna, tahavad veel natuke viimistlemist, aga seniks jään kindlasti, kuni kartulid üles võtame. Ta kaebab oma jooksva üle. Küsin, mis rohtusid tal vaja on, ning luban ta sanatooriumi saata, varsti saan kusa-gilt suurema summa. Ta muigab või ei muigagi — ja teeb teist juttu. Ahjus on pannikartulid...

Mul ei ole piinlik talle valetada. Need ei ole ju valed. Teeksin kõike seda, kui...

Ta teab, et need on valed. Teab, ja saadab mulle igal kuul kümme rubla oma pensionist. Ma ei tohi seda tagasi saata, alati töotan endale, et hoian raha alles ja annan talle kord tagasi, aga paber on ju kerge ja kopikad ümmargused...

Eriti nüüd, kui jälle on sünnipäev tulemas.

Rumal komme, et sünnipäevalaps peab välja tegema. Nagu oleks tema oma sündimises süüdi. Pean vist selleks ajaks kuskile kaduma. Mul pole millegi eest välja teha. Ja kingid, mida saan, kui üldse saan,

on niisama tarbetud, ebapraktilised nagu ma isegi. Lähtutakse minu kuulsast «maksimist», mida ütlesin muretult umbes kolme aasta eest: «Leiba võib mitte olla, aga lilled peavad olema.» Muidugi ei saa salata, et ka tarbetud kingitused mulle heameelt teevad, isegi liigutavad. Kujutle vaid, kui kellelgi tuleks pähe kinkida mulle pesupesemismasin! Küllap nad selle peale tulevad... siis, kui saan korteri.

Kas tõesti juba kakskümmend seitse?

Ei mäleta, millal seda märkama hakkasin. Kui iseennast vaatan, siis küll ei märka. Olen niisugune, nagu alati olen olnud, kortse on muidugi rohkem, jume kollasem, aga sisemiselt oma aastaid ei tunnetata.

Ent aastad ei unusta, kui mina unustan. Väliselt jahvatavad nad kiiresti ära, eriti sellise elu juures. Muidu ei tunnetaks ka seda, ent põlvkonnad kasvavad peale, vaatan nooremaid ja leian end nagu õhku rip-puma jäänud olevat. Sest nemad tunnistavad vahet.

Marguse jumaldavad vasikasilmad. «Kui toa saan, võtan su enda juurde. Tuled? Ma ei nõua sinult midagi, me saaksime kahekesi ilusasti hakkama.»

Mida ta küll mõtleb? Ega ta seda tuba minu pärast otsi. Tahab ise-seisev olla, provotseerib igal võimalusel isaga riidu — isa on tal mõnus vana, pean temast lugu —, tolgendab päevad läbi kohvikus ja kannab mingit vanaisadeaegset pintsakut, kaelasidemeks käkrunud lilla sall... Kolm korterilootust on tal juba luhta läinud, ema segavat vahele. Muidugi, emal on hirm, et võtan ta kalli pojukese ära. Igal korralikul emal oleks hirm. Minuga hirmutatakse vist isegi lapsi.

Õnneks on siiski inimesi, keda ma ei kohuta ja kelle ukсед mulle igal ajal avanevad: vaeseke, läbi-põlenud sa ju oled, aga noh, mis sellest, tule tuppa sooja, saad süüa...

Ent — mine tea, võib-olla on kõik need kõhutäied ja öömajad kusa-gil arvel, nii-öelda avansina? Üht on mulle mu aastad siiski õpetanud: ma ei saa heatahtlikkust enam puhta kullana võtta. Kuidagi tuleb maksta. Seni olen tasunud. Piltidega. Hea, et need on materiaalne väärtus.

«Kaua sa jändad,» ütleb Heinaste. «Romantikud... üheksateistkümnenda sajandi keskpaik... Usud, et see veel tagasi tuleb?» — «Miks ka mitte?» vastan, ja laon oma teooriad talle ette. Prerafaeliitide uuestisünd... Mütoloogia... Tal jätkub alati kannatust mind ära kuulata, ja siis lõpetab: «Kuula paar kursust teooriat... Tõesti kahju, et sa oma teadmisi lased tühja joosta, sa ei ole ju rumal...»

Aga kui võtaksingi teda kuulda?

Ennast siduda... Mis ma selle vabadusega peale hakkam? Siin ma praegu olen oma vabadusega. Järgisin oma kutsumust või missiooni, nagu mõned seda nimetavad. Kutsumus... On lihtsalt teatavad võimed, andekus mingil alal, ja igäihel on oma lagi, suletud ring, millest välja ei pääse, kui väljastpoolt mõnd tõuget ei saa. Tean, et olen oma ringis.

olen juba mitu aastat. Midagi peaks ometi muutuma, mõtlen, aga võib-olla oleks tõesti ainus väljapääs Heinastet kuulda võtta?

Kuidas mu heasoovlikud tuttavad rõõmustaksid.

Ainus, kes pettuks, oleks vist Margus. Modigliani, van Gogh — seda on neil poisikestel vaja. Olen kindel, et kui ta paar aastatki nõnda elaks, nagu mina olen elanud, oleks ta igaveseks kõikidest müütidest terveks ravitud.

Või korjata kõik oma pildid ja kaduda hoopis siit linnast, isegi sellelt maalt. Kaug-Ida... Kusagil peaks ometi leiduma minu jaoks mingit tööd, sellist tööd, mis ei vaja erilist õppimist ning kus raha tuleb kergelt, tasuksin kõik oma võlad, saadaksin isale...

Tean, et sellest ei tule midagi välja.

Millal see alguse sai? Ikka sealt kaunilt maalt, mida nimetatakse Boheemiaks, ja kust me kõik pärit oleme. Labane oli kõnelda kõhust, riietest, mööblist. Sõime, mis kätte puutus, elasime kordamööda üksteise kulul, need pingelised päevad, kus keegi oli kadunud ja tuli siis ning teatas, et on uue asjaga maha saanud («mägi sünnitas hiire»), ja need kohtumised, vaidlused, teoretiseerimised, see kokkukuuluvustunne, kõik olid nii toredad, ühest eesmärgist sisse võetud, ja need lapsikud mängud ning laulud, kui olime targast jutust väsinud; mõni hea inimene, kes välja tegi, ning muidugi suudlused kangialustes, trepikodades, üksteisele korterite laenamine, aeg-ajalt kellegi pulmad, ning järsku, kui ringi vaatama hakkasin, leidsingi, et olen viimane oma põlvkonnast.

See kõik läks, nagu pidi minema. Ainult mulle millegipärast ei meeldi oma endiste kaaslaste juurde peavarju otsima minna.

«Noh, ja sina? Ah nagu enne...» Ja mõni imetleb siiralt, nagu Annele: «Kuidas sina küll selliseks jääda oskad? Ikka nii noor...»

Malle juures oli piinlik situatsioon. Kui neil külas käisin, olin targu endale hotelli toa võtnud. Aga Malle on võib-olla praegugi hirmul, Arvo pärast, sest Arvol oli omal ajal peamurdmist, kumb Malle valida. Tegin meelega näo, et kavatsen neile ööbima jääda, ja kui lõbus ning vastik oli Malle keerutamist ning teeseldud südamlikkust vaadata...

Asjata provotseerin ma neid. Mõttetu. Nad on, nagu nad on, ja mina olen ainus, kes üldisest reeglist kõrvale kaldub.

Aga äkki... võib-olla elan minagi mingi reegli järgi, alateadlikult?

Minu ebapraktilisus? «Kunstnik» ja «ebapraktiline» on millegipärast lahutamatud mõisted, kuigi elu tõestab vastupidist. Tähendab, teistel pidi säilima või uuesti tekkima see praktiline elutunnetus, mida me oma Boheemias nii põlastasime ja mis minul seal lõplikult ning lootusetult välja suri. Ma ei uhkusta sellega. Kadestan neid. Mul pole mitte millegagi ennast välja vabandada. Aegade jooksul on hädavaresed oma ebapraktilisust maskeerinud suurte sõnadega (kutsumus) — mõnikord

ka tegudega —, et lähedased inimesed nendega lepiksid ja neid elust läbi veaksid.

Võib-olla muutuksin minagi praktiliseks, kui mul oleks perekond?

Ei tea. Minuealised ja vanemad mehed on enamasti juba abielus, ning Marguse-taolist poisikest siduda pean lihtsalt perverssuseks. Inimene koosnevat kahest poolest? Minul seda veendumust ei ole, kuid naine on lapseta ebatäiuslik. Ometi on see vanatüdrukute-filosoofia vastik: kui meest ei saa, muretsen endale lapse. Mida ma lapsega peale hakkaksin? Siiski, olen nii paljudes perekondades «tädi», et paratamatult jääb igatus külge. Eriti siis, kui olen mõne hästi kena väikesega mänginud ja mõelnud, et minulgi võiks selline olla. Aga see on ju võimatu. Kuhu ma ta paneksin, millega toidaksin ja kataksin?

Mingisugune tulevik on ikka olemas, ütles ühe raamatu tegelane, ei mäleta, milline. Jah — mingisugune. Mina ei näe muud. Ainult seda-sama, mis praegugi on. Ja samad mõtted. Öhtust öhtusse. Aina piinavamad. Lootsin, et nüristun. Kõige parem on end väsinuks kõndida või mõnes seltskonnas poole ööni mürgeldada, siis tuleb uni kohe, kui voodisse vajun. Unustus.

Aga nõnda, praegu, on aju endiselt ärkvel, valge nagu päev, tuleb ainult juurde see öhtute rütm, millel mõni mõte paisub suureks, tervet maailma varjutades. Pruunikasroheline, sinkjashall, poriselt valge ja kollane, murtud toonides. Täna ja iga päev. Kunagi oli suvi... Nüüd tuleb avatud aknast lehtede lõhna ja külma. Sulen akna.

Hämaras läigib televiisor. Tagapool on aimata raamaturiiulit. Maast laeni. Palju raamatuid. Häid raamatuid, aga ei taha lugeda.

Milline küll peaks olema maailm, milles minusugused inimesed ennast koduselt tunneksid?

Mind ei lohuta põrmugi teadmine, et paarikümne aasta pärast on igal perekonnal oma korter. Paarikümne aasta pärast ma enam last ei saa. Veljo...

Ei, ainult mitte jälle see... Ma ei ole sellest üle saanud. Ja vist ei tahagi saada. Aga ma ei mõtle ju üldse temale. See on vaid muusika. Kõigi nende tuuliste aastate hääl. Ta tuleb nagu tuul tühjal, päikese-paistelisel rannal, kui ei saa aru, kas on suve lõpp või kevade algus

on see juba kord olnud, kunagi ammu?

Millal ja kus?

piimvalge vine liikumatu mere kohal

kaks liikumatut siluetti, eemal teineteisest

Kumisev Ristilöödu kuju tühjas katedraalis

ristimärk düünide ja iidsete sfinkside kohal

Aeglaselt pöörduvad teleskoobid avama taeva

lage

nende vanade maalide salapärane keel saab

mõistetavaks ainult hetkeks, pärast on, nagu
seisaksid taas sulgunud seinä ees, pole isegi
kivide liitekohti näha.

Seisan üksi, pihud täis lilli, nurmel, kust
rong äsja mööda kihutas.

Kui vihkan su käsi, teisi hellitavaid, siis
pese need allikas puhtaks ja kõnele:
tulen allika juurde. Keerlev tuul unustab
ja pühib ära mu piinad, leebe päike naeratab täna ja
alati, aga ma pean minema.

Neitsikivi ümber vulisevad ärevad väikesed lained
täna ja alati, ta vaatab end peeglis, pilk leebe
ja liikumatu, aga ma pean minema.

Kuuskede keskel ja tühjal päikesepaistelisel rannal,
kus oli nii külm, sain teiseks, aga ma pean minema.
Ära saada mulle sõnumit öösel kuuga, mida vaatavad
kaks armastajat Itaalias piiniate all, mandoliinihelise
imala kuuga. Saada mulle sõnum oma kuuga, mis valvab
su päevi ja öid, lummaja kuuga, ähvardava kuuga üksildasena
kõrges taevas
astuvad su jalgade jäljed pikka
teed ja tuleb sügis, külavaheteed, ja tuleb
lumi ja lumi on pimedus.

Ja kord tulebki talv, ma tean. Olen alati kartnud talve. Siis on kõik
veel talumatum. Meeled ei nüristu, otse vastupidi: nad muutuvad haig-
laselt teravaks ja ma ei tea, millega lohutada end nende pikkade ühe-
näoliste päevade keskel, mis on nagu talveuni.

Kas tõesti ainult kakskümmend seitse?

Millegipärast näib see arv lohutavat kõiki peale minu enda. «Sul on
kõik veel ees,» kõnelevad nad. Meeldiv on seda kuulata, isegi siis, kui
aiman, et see on räägitud ainult minu lohutamiseks, aga võib-olla just
sellepärast olengi viimasel ajal üha rohkem enesesse tõmbunud.

Mingisugune tulevik on alati olemas... Kui võtta Heinastet kuulda?

Panen end korterijärjekorda, võib-olla aga kogun raha ja ostan
endale äärelinnas selle toa, akendega aia poole. Kuni seda veel pole, on
mu tuttavad alati valmis mulle peavarju andma, laenama, sest nüüd on
mingi perspektiiv, võlg saab tasutud, oma rohelises toas korraldan
kohvi- ja kokteiliõhtuid, kindel elurütm: kell tiriseb pool seitse, töö,
kohvipood lõuna ajal, kodus — kuigi esialgu suur omanikurõõm mind
segaseks teeb, harjun sellega üsna kiiresti — keedan süüa, loen, magan,
võtan korrapäraselt vastu oma armukest, käin kontsertidel, kinos, teat-
ris; mõnikord ka maalin, kui aega jääb...

Ja aastad lähevad.

Ja ununeb võõra kella tiksumine võõras toas, ja ununeb õhtute painav rütm, ja ununevad värelevad valguselaigud seintel ning kuu, jääne nuga.

Siis pole ma enam kakskümmend seitse. Olen ma siis nii vana, et saan seda unustada?

Millest nii tohutu äng selle mõtte juures, mis mind sunnib tõusma, paljajalu mööda tuba edasi-tagasi kõndima, on külm, kuu

(see on nuga, millega harjutakse kuni pööramiseni haavas ikka ja jälle, et ergutada valu, sest kui välja tõmmatakse, tuleb kohe surm, tean ma meditsiinist ja

«... tahtes halastada, haaras ta noa käepidemest, haavatu vaatas talle metsikul pilgul otsa, tahtis midagi öelda, aga juba tõmbas ta noa haavast, veri purskus ja haavatu heitis hinge...»)

Naeran.

Muidugi on mõttetud õhulosse ehitada. Tean, et ka tuleval aastal, järgnevatelgi aastatel jätkub see, mis praegu. Toad vahelduvad, tuttavad vahelduvad, kohvikud jäävad samaks, ikka leidub mõni hea inimene, kes teeb välja pillerkaari restoranis või mõnes korteris...

Kõik.

Miski rabiseb ruutudel. Kas tõesti vihm? Päeval oli isesugune kuiv tuul, keerutas tolmu. Säärase tuulega on, nagu kõnniksid tühjas, väljasurenud linnas.

Agas kuu paistab endiselt aknasse, koletislik. See ei ole vihm.

Kõht on tühi, köögis peaks üht-teist söödavat leiduma, aga ei viitsi minna, heidan uuesti voodisse. Vasakus küljes pistab kergelt, kui sügavamalt hingata, ja õhtuti on väike palavik.

Arsti juurde minna?

Veel paari aasta eest poleks sellist mõtetki tulnud. Polnud mina ainus, kes alistus sellele enesehävitamistungile. Peamine oli vaim. Praegu ravivad mõned sanatooriumides oma teisejärguliseks peetud kehasid. Nähtavasti on see enesehävitaminegi paratamatu etapp, mille peab läbi tegema, näen seda praegu nooremate juures. Müüdid on meist vanemad. Mängureeglid antakse vist juba sündides kaasa sellele ühele protsendile talendiraasukesele. Mäletan Rauli, kes polnud veel kordagi naisega olnud, aga akti maalis, ja kuidas siis teised tema üle irvitasid. Ja Roland, meie «Pöörane Roll», kes isegi kohvikus kriipseldatud visandid hoolega säilitas, naerdes, et soodustab oma loomingut tulevaste uurijate tööd.

Jah, see oli tore mäng.

Mäng, mis oli juba ette õigustatud.

Aga miks olen mina praegu siin?

Inertsus? Mugavus? Saamatus? Ja võib-olla veel mingi alateadlik lootus millelegi . . . millelegi . . .? Kui hästi töötab see kaitsemehhanism, mis jälle õigustust leida püüab.

Pole ju ühtki õigustust, eriti sellele, kes mingi illusoorse funktsiooni ettekäändel oma tõelise funktsiooni hülgab.

Võib-olla veel üks õigustus — raha? See on juba mõjuvam. Ja mu endised kaasvõitlejad ei häbene enam sellest rääkida.

Aga see pole ju ainus rahategemise võimalus, kuigi on tore ühendada meeldivat kasulikuga, teha seda, mida ollakse õppinud, sest on tülikas ümber õppida.

Oli neidki, kes õigel ajal loobusid, Olev, Merike . . . Olev läks vist inseneriks õppima.

Mina ei oska midagi. Ka mina teen ainult seda, mida olen õppinud. Kahetseda on hilja. Pole mõtet. Ma ei kahetsegi.

Jälle huikab rong.

Vaikus sulgub, muutub üha tihkemaks, teda võib kombata, ta on väljaütlematusest raske otsekui luupainaja. Saaksin ma selle ära maalida, oleks kergem. Võimalik, et kuuga seoses . . .

Oli reaalne kuu. Reaalne Linnutee. Augustiõised. Küpsevate õunte ja sirtsude sirina kohal.

Võimatu tabada.

Hea, et nõnda, maalides, ennast unustada saab. Pilguks usud, et maailm on surutud väikesteks materiatükikesteks ja täiesti sinu võimuses.

Eks ole see ükskõik, kuidas keegi ennast lohutab.

Lõpuks tuleb

UNI

ta-sa, üs-na ta-sa.

Kuldse hommiku lainel

Päikene, mesikuu noorik, rõõmuderikas ja kõrge,
ratsutab, tuhandekäeline, hommikutaevas.
Sädemeid pillab ta kuldsetes rakmetes ratsu,
Veenuse raudrüü udemeist kuldseist
katab ta kiirgava keha.

Ornjulma kavalust on tema eostust otsivas pilgus,
õrnjulmi kannuseid kannavad liibuvad jalad,
tähtedest kroonitud pale on kirglik ja nõudlev.

... Summutab mõistuse suudluste tuline lumi.
Tumeda välguna tabab mind iidne «enam-kui-mina».
Algamas ühine teekond, tulvil tundeid ja kiiri.

Mõrsja mõtleb

Aeg maitseb meena, ise olen mesi.
Tean: kestab lemb ja leib ja vesi.

Las tuleb öö. Ei ühtki asja
ei upu fraasidesse. Valu teretulnud

on nagu rõõmgi. Mõlemaid on ajas ...
Humaansus tõstab südant rikastatud päeva.

Mu sõrmes sõrmus. Nõnda nõuab komme.
Ja kui ma homme astun üle läve, minu pulss

su omaga lööb unisoonis. Tunnen kindlust
su mehepilgus: küllap sina juhid hästi

meid kolme — tuleviku rikastatud päevas.

Südasuvi

Kas nägid Fauni elu rohtund teedel?
Ta metsa ääres punni ajab kõhtu.
Päev palav on ja kauge on veel õhtu.

Oks pragiseb. Faun lakub pruune sõrmi,
Maailma ümber tõmbab kuuma kaare:
Nüüd minu süda tuksub tema sõõris.

Siis linn jääb kaugeks... Ajakaja tummub.
Vaid linnud siristavad igaviku viise.
Suurt vaikust niriseb —
ja inimene kuuleb

Maailma südant keset konstruktsioone.

Ditüramb

Kus võid sa olla täitsa oma ise,
sääli on su kodu.

G. Suits

Kas ma tõusen, kas ma kukun, —
mul ükskõik.
Ma ei pane huuli lukku.
Olen üks ning olen kõik.

Nimeta on see ja särav,
mis mind loob ja kannab:
lilleaeda avat värav —
tahan seemet anda.

Kas ma tõusen, kas ma suren,
patune või vaga,
selles pole hinge mure:
tähtis olla vaba.

Langen seemnes, lendan pallis,
olgu tark või «kole» —
äratõugat, väljavalit,
olen see, kes olen.

Forelli filosoofia

Forell, kes seisab purde juures voolavas maailmas,
forelliojas, jumalik kui Venus, —
forell peab sööta toiduks,
peab oma suureks õnneks vingerdavat ussi,
või tehiskärbest,
kel kõhus konks
ja pann ja plaan
ja filosoofia.

Eelteadvus

Oo, ära teota joovastuse vaimu,
kes otsib teid, mis arule on võõrad!

Las ruumikaugustesse tõuseb kosmonaut,
las inimsügavusse kastub vaimutuuker,
neid ära kõsterda, kes pimedusi kompab!

Veel-teadmatu on inimeses rikkaim:
lemb lambi kustutab, sest pimedus on lämmi.

Kaks lorijuttu

1. KUIDAS ME MIHKLIGA SIGA TAPSIME

elles loos on tervelt kuus tegelast: Mihkel ja Maali, Otsa Sass ja Nuka Juuljus, mõlemad kolhoosi autojuhid. Juuljus on endine korpuse poiss, kahekümne seitsmenda laskurpolgu kaardiväeseersant, nelja medali kavaler. Viies tegelane on käesolevate ridade autor. Et viimatimainitu osa selles loos on enam kui tagasihoidlik, jätame targu nimetamata sõjaväelise auastme ning polgu numbri, et rindeseltsimehi ning polgu lippu mitte kompromiteerida. Kuues tegelane on siga.

Lugu algab sellega, et põhiettevalmistused suure veretöö organiseeritud läbiviimiseks olid lõpule jõudmas.

Tohutus paargukatlas kees lobinal karvavõtuvesi. Mihkel andis kahele sepa tehtud pussile (tera pikkus seitse tolli, puupea terapoolses otsas padrunikestast venitatud ilusad läikivad vaskvõrud) kõvasil viimast lihvi. Keskpaika õue olid pandud kraejalad, nende lähedal vankriredel, millega pussitatu kraejalgadele tõsta. Siis veel mold maitsva solgiga, et siga hukkamiskoha lähedale meelitada.

«Sa, Juuljus, võta see peaosa endale, ma olen vana, käsi vääratab. Eks me Sassiga aita kinni pidada... Eit, on sul vereraand valmis?» kamandas peremees. Siis vaatas Mihkel mind ning muutus silmanähtavalt nõutuks.

«Noh, eks sa ole siis ka abiks-nõuks,» andis ta üsna ebamäärase ülesande.

«Sa ole nagu rohkem selgitustöö peal,» täiendas Juuljus, «kutsu üles ja innusta.»

Kööki sigines vaikus.

Juuljus silmitses laual olevat veel lahtivõtmata viinapudelit ning ütles:

«Kui inimene tapmise peale välja läheb, siis peab ta ilmtingimata vihane olema. Kuidas ma muidu teise kallale lähen? Ütleme, antud juhul ilmsüüta seale. Mis ta mulle teinud on? Ma ei tunnegi teda — ja Mihkel ütleb mulle: mine, Juuljus, ja tapa ta ära...»

«Aga kuidas sa siis sõjas tapsid?» küsis Maali.

«Noh, eks seal oli ikka üksjagu viha ka,» arutles Juuljus, «seal tegi

see vihaseks, et sakslane tahtis sind vägisi ära tappa. Räägitakse ka, et hirss tegi mehed vihaseks.»

«Kuidamoodi?» imestas Mihkel.

«Noh, kui sa mitu aastat iga päev kolm korda päevas hirsilobi olid saanud ja enne rünnakut jälle hirsisuppi anti, siis olid mehed nii vihased, et ah jälle, kurat võtku, see hirss! Tõusid rünnakule ning löid sakslased puruks, et näe, sinu pärast peame hirsilaga helpima.»

«Sel ajal näikse mõtegi sees olevat,» arvas Sass pärast pikemat arupidamist, sest tema mõistus töötas veel aeglasemalt kui ta ise. Igasuguste naljade üle naeris ta vist küll kvartalis korra.

«Sa, Juuljus, võta pudelil punn ära, tee süda kõvaks,» arvas Maali.

«See on otsekui rahvavaenlase jutt,» vaidles Juuljus vastu, «viina ei saa ma enne tapmist mitte võtta. Viin teeb mu härdaks. Kui võtaksin kaks-kolm napsi, hakkaksin seaga varsti vennastuma. Nutaksime kaelakuti koos. Ei, see jääb ära... Aga sina, Sass, võiksid mind söimama hakata, see teeb ka mõnikord tuima viha...»

«Kuidas siis mina... niisama heast peast...» kehtas Sass arusamatuses õlgu.

«Enamjagu söimatakse ikka niisama, mitte asja pärast. Kui asja pärast saad, siis kuulad ära ja tänad pealegi, mingit viha ei saa tullagi. Mäletad vana Sarapuud, esimest kolhoosiesimeest. Kõigepealt söimas su läbi, olid sa süüdi või mitte, ja alles siis läks asja juurde. Seda kutsetakse juhtimise stiiliks.»

«Lehes on enamasti teisipidi,» vaidles Mihkel vastu, «seal on jutu alguses nii, et edusammud on suured, aga leidub ka mõningaid puudusi, ning siis alles hakatakse andma.»

«Kaua te siin seda hingepalvet peate,» sai Maali kärsituks, «aeg kulub ja... hakkame ometi peale.»

«Jah, ajame sea laudast välja,» oli Mihkel nõus. Kõik läksid lauda poole, mina ebaldes kõige lõpus.

Siga magas külili oma sulu puhtamas nurgas, blondid siidised ripsmed kõvasti üle kinniste silmade.

«Kõik on maas rahu sees,» deklareeris Juuljus sulurinnatisele toetudes.

«Kuidas sa teda nüüd segad,» kurtis Maali poolihääli, «magab teine nii kenasti, ei ta, vaene loom, tea hingestki aimata, mis teda ootab.» Maali nuuskas põllenurga sisse nina. «Näe, õhtul panin teisele veel puhast põhku küljealuseks. Öeldakse ikka: ropp nagu siga, aga siga on nii kasin ja puhas loom, oma magamisnurka ta kunagi ära ei reosta, heidab ikka puhta peale.» Maali hääli hakkas värisema.

Mihkel võttis nurgast sõnnikuhargi, et selle varrega siga üles ajada.

«Pean'd pea, seltsimees,» takistas Juuljus, «malakaga ei tohi — loom võib niimoodi psüühilise trauma saada! Kohkub ennast imelikuks — kuidas sa nisukese liha sööd!»

«Einoh, üles tuleb ta ajada,» oli Mihkel täis otsustavust, «see võib ennast siin kas või emaseks magada ja meie oodaku.»

«Ehk laulame midagi. Hästi hingelist,» tegi Juuljus ettepaneku. «Sass, sul hea tiiskant, hakka pihta — noh «Möödunud on päevad» või midagi niisugust!»

«Mis te, pimeloomad, lolli pilate,» vihastas Maali, «tulid nüüd siia vaest keeletumat looma pilkama, ise täied mehed!» Ta tegi sulu-ukse lahti, läks sea juurde ja hakkas tasakesi selle kõrvatagust sügama.

«Põss-põss-põss! Notsu, notsu, ossike, ärka üles! Tõuse, no tõuse, tee simmad lahti, tõuse-tõuse-nooo!»

«Oh jaah,» ohkas Juuljus oma suure südame põhjast, «vaat kus orikal elu! Kui minu eit mind kordki niiviisi hommikul üles ajaks! Ja öeldakse veel — sea elu!»

Orikas saadigi jalule. Sulu-uks jäi lahti, vajasime kõik õuele, Maali hakkas orikat välja põssatama.

Kurtmängu lõpu lähenemine lõi dramaatilise vaikuse. Juuljus läitis sigareti, Mihkel laskis silmadel üle õue käia — kas kõik on korras. Siga oli visa välja tulema, laudast kuuldus ikka veel Maali sõbralikku noo-nootamist. Vaikus. Ainult Sass pugistas omaette: ta naeris Juuljuse viimast ütlemist.

Lõpuks ilmus siga laudauksele. Hele sügispäev näis pärast laudahämarust teda pimestavat. Ta jäi seisma, esimesed jalad üle lävepaku, tagumised veel laudas. Maali lükkas teda õrnalt tagant, enne kui välja sai, ning pani laudaukse kiiresti pööra.

Siga taipas, et midagi erakordset on sündimas ja tegi kiiresti ainuõige otsuse: keeras kähku ümber ning tahtis tulnud teed tagasi minna. Aga uks oli kinni. Nõutult surus orikas kärsa vastu uksepragu ning vingatas. Küllap ta seasüda aimas midagi pöördelist. Nähtavasti on sealgi raske, kui ta järel on järsku kõik sillad põletatud.

Ma ei tea, missugune on sea psüühika, kuid mulle näis, et ta teadis, mis teda ootab, ning demonstreeris, et on asjast üle. Orikas näitas, et ta on suurem kui tema saatus. Ta pöördus väarikalt ringi, heitis Mihkile — mulle näis nii — põlastava pilgu, astus nuuskides sammu kolmneli, peatus turbahunniku juures ning hakkas seda kärsaga laiali pilduma. Nagu poleks midagi juhtunud, nagu poleks midagi tulemas. Kindlasti oli see vaid külmavereline näitlemine, ümberolijate lolliks-tegemine.

Maali hakkas teda küna poole meelitama. Orikas järgnes talle poolele tee, rõhatas, astus veel paar sammu, silmitses oma tuttavat toidulauda, kuid enam edasi ei läinud.

«Ega ta loll ole,» hõikas Juuljus, «et peotäie kartulikoorte ning mõne leivakoorikuga laseb ennast alt vedada. Sa, Maali, lippa kooperatiivi, too tort ja konjakipudel küna juurde, ehk siis meelitad teise ära!»

«Mis sa nüüd karjud,» pahandas Maali, «hirmutat looma ära. Ja

teised ka, mis te vahite nagu puumoosesed, ärge pange teda nõnda tähele, loom lööb araks. Minge natuke eemale, kui küna äärde tuleb, siis olge platsis.»

«Kui katsuksid õige veenmismeetodiga?» pöördus Juuljus minu poole. «Selgitaksid, tooksid ajaloost näiteid, et sead on ikka oma molli juurde läinud — tead ise paremini, koolitud inimene. Küll ta lõpuks aru pähe võtab, ega ta metsast püütud ole — ikkagi kaasaegne siga.»

Orikas lähenes külitsi mollile, Maali põssatades ees. Oma meelitavat hääletooni muutmata andis Maali Sassile märku:

«Põssa-põssa-põssa-Sass-Sass-Sass-tule, no tule, Sass-Sass, pane silmus valmis!»

Siga surus kärsa moldi ning riitsis sellest paar korda isutult. Tagantpoolt lähenes Sass hääletult, aasaga ohelikujupp peos. Mina ja Mihkel ühelt ning Juuljus teiselt poolt kujundasime külgjulgestuse.

Esimese isukalt söödud lõuatäie ajal tõmbas Sass orikal tagajalad uskumatult kiiresti kokku. Siga kukkus istuli ning pistis röökima.

«Justkui kinos,» kommenteeris Juuljus käigult, haaras kraejalgadelt helkiva pussi ning hüppas koos Mihkliga orikale otsa. Ma jäin abitult pealt vaatama, sest sea seljas ei paistnud enam ruumi olevat. Siga, külje peale maha surutud, kiljus meeletult. Maali keeraski näo ära ning pani käed kõrvadele.

«Laulab kui piitels,» ähkis Juuljus, hoides vasaku käega sea rabelevat esijalga ja teise käega pussi, ning varitses parajat torkemomenti. Siis nihkus pussi hoidev käsi pisut tagasi ning seejärel jõuliselt ette — lõpp! Kuid samas võttis orikas viimse jõu kokku ja jõnksatas kogu ülakehaga üles. Puss vääratas ning tabas liuhkamisi Juuljuse vasakut kätt, mille päkale ilmus kohe kitsas verine triip.

«Kurat, mis sa ütled! Nüüd hakkavad juba sead seatempusid tegema,» pitsitas Juuljus läbi hammaste. Kuid need olid ka viimsed sõnad, mis õnnetu orikas kuulda võis, sest puss oli siiski õige koha leidnud. Kisa vaibus, murule sorises soe veri. Veel minuti hoidsid mehed siga kinni, siis oli kõik jälle harjumatuult vaikne.

«Hea käsi on sul küll, Juuljus,» ütles Madis, kui Maali nartsu ümber Juuljuse hädasaanud kämbla mässis. «Said sa palju viga?»

«Kriimustas natuke,» ähkis Juuljus ikka veel, «aga seda just tarvis oligi — tegi parasjagu viha.»

Siis ubisime sea vankiredelile, see oli nagu kandraam. Selle pealt lükkasime ta kraejalgadele. Madis ise laskis vere välja. Keeva vee ja teravate pussidega kõõbitseti kadunuke puhtaks. Järgnes anatoomiline osa, mida ma siinkohal kirjeldama ei hakka. Nuka Leena oli tulnud abiks soolikaid puhastama. Öhtuks sai kõik korda.

Maali oli vana kombe kohaselt keetnud suures pajas searupskeid, kartuleid, kaalikaid, kapsaid. Ka verikäkid olid valmis.

«Önnistage kadunu hingekest,» ütles Mihkel ja võttis pudelilt korgi. «Sa, Juuljus, oled nagu meister, tee kõigepealt suu seks.»

«Jah, neid seahingesid tuleb minu süüks ikka üksjagu arvata,» ütles Juuljus, «eks ma viimsepäevakohtu ees pea raskesti aru andma: oma sead, Nuka sead ja sinu omad, Maali, on kõik minu hinge peal. Minu üleastumine on suur.»

«Annad sa seal küll aru,» raputas Mihkel pead, «ei anna needki aru, kes inimesi tapnud on. Kas sa arvad, et neid veel vähe liikumas on. Käivad ringi nagu õiged mehed.»

«Sead niisuksed, need vassistid ja muud,» ühmas Sass, kes parajasti seasüdamest hea tüki oli lõiganud ja sellele soola peale sipsutas.

«Sa, Sass, tahad ka midagi ütelda, aga ikka ütled valesti,» noomis Juuljus. «Sina ära hakka siga teotama. Siga on ilmsüüta ingliske niहुकेste kõrval. Inimene on hullem kui igasugune loom. Oled sa näinud, et siga teise sea ära tapaks, ütleme sellepärast, et see teist värvi on või teistmoodi häält teeb? Aga inimene tapab teise inimese ära ning sea kah veel pealekauba.»

«Oleks veel, et tapaks, aga sööb ära kah,» lisis Mihkel.

«Jah, Sassike, ära sa seda südant nii söö midagi,» tuli Juuljusele jälle lõõbituju, «seda oleks ehk siirdistutamiseks tarvis läinud. Sea oma pidi inimese südamega kakrass kokku käima. Vaata, kui vanaks jääme, ostame linnast rupskipoest külmutatud südame, paneme nartsu sisse ja aidaa — Tartusse professori juurde: pane sisse, tahame veel elada!»

«Ei, Juuljus, see on sul küll üks hännata jutt,» ei saanud Mihkel pidama, «seasüdamega läheb asi imelikuks. Vaata, et hakkad igasugust sodi ja solki sööma — sea süda, pahaks enam ei lähe! Aga viina mitte üks tilk, süda ei kann!»

«Ju siis see elu õige heaks läheb,» muigas Maali vahele, «odav inimesi toita ja seaks ei joo ennast ka enam keegi!»

«Jälle see sea teotamine,» pahandas Juuljus, «millal see siga ennast seaks on joonud! Karskemat looma pole maapealgi!»

Mälestasime järjekordse toostiga mõrvatut, maitsesime verikäkki.

«Jah, nii ta on. Lühike on see sea elu: muretu põrsapõli ja — ongi varsti läbi,» filosofeeris Juuljus. «Või mis see inimeselgi teisem: lühike ja äkane on temagi elu — nagu tite särk...»

Kõik olid askeldustest väsinud ja kõhud olid ka täis, laisk vaikus tuli pikkamisi kööki.

Ainult Sass, näost punane, hakkas äkki omaette puginal naerma — nende seanaljade üle.

2. KUIDAS ME MIHKLIGA KODU HOIDSIME

Kell oli ühe peal, kui ma pühapäeval Mihkli poole läksin.

Leidsin ta köögist. Tuluke praksus rõõmsalt pliidi all, Mihkel ise istus pliidisuu ees, kartulikorv vasakut, kauss külma veega paremat kätt, ning kooris kartuleid. Kahed prillid ninal, habe aetud, puhas kauboisärk seljas.

«Mind jäeti kodu hoidma,» teatas ta lühidalt ning laskis kooritud kartulil melodilise vulpsuga veekaussi kukkuda.

Istusin taburetile.

«Anna mulle kah nuga, ma aitan koorida.»

«Olgu nüüd,» keeldus Mihkel, «mul saab juba jagu täis ning pole parajat nugagi mitte. Paljudest meil neid kartuleid vajagi on.»

«Mis sa siis lõunaks mõtlesid?»

«Mis sa siin mõtled, teen pisut soolvee-seest-tuhleid.»

Mihklil olidki kartulid kooritud. Ta pühkis noa korralikult pükste vastu puhtaks ja löikas pliidi kohale kuivama pandud singist kaks ilusat viilukat. Tatsas siis laua juurde, löikas kaks kääru leiba, pani neile singitükid peale ning süvenes hetkeks köögikappi. Kui ta ümber pööras, oli tal pooleliitrine peos, millest veidi juba võetud.

«Säh, pane üks suutäis ja hammusta leiba peale!»

Siis võttis ta ise, haukas sinki ja leiba peale ning peitis pudeli taas kappi.

«Rohkem ei saa,» deklareeris ta, «aga ühe napsi peab hommikul tegema, see on terviseks. Ajab kõhuussid kusele.»

«Maali läks kiriku,» jätkas ta natukese aja pärast. «Ega tal enesel seda mõtet polnudki, aga Nuka Leena tuli hommikul saba lehvitades siia, et täna on linnast õpetaja, noor prillidega mees ja hea sõnaga. Noh, Maali hakkas siis kaaluma: kas minna või mitte minna. Kuus aastat pole kirikus käinud. Kui läheks? Ja jälle — kui ei läheks, kes põrsale süüa annab, kes lehma lüpsab? Ja mis õnne sa seal kirikus ikka saad? Ja sedaviisi ning sedaviisi, sa ju tead naisi küll. Ma ei kannata maalutamist, ütlesin: pane hilbud ümber ja kaduge. Eks ma ole siis kodus, õnnistan põrsa ning lehmad. Sedaviisi.»

Mihkel löikus kartulid killa, kooris sibulad ja nüsis singi küljest paraja tüki.

«Kuidas sa täna nii uluaegne inimene oled? Või tulid asja pärast?» küsis ta siis minu käest.

«Mis nüüd eri või asja,» vastasin, «mõtlesin, et võiks ühel õhtul kala proovima minna.»

Mihkli suu tõmbus muiule.

«Ma'p saa aru, miks need linnamehed nende keelatud asjade peale nii maiad on. Vahivad võõraid eitesid, teevad kõrvalt sohiotsi, mõni pidi keelatud raamatuidki kirjutama. Ilm on hukas!»

«Kas sul enam põhjaõngi polegi?»

«Ametlikult ei ole, aga vaktiliselt on,» vastas Mihkel, «aga pole paati-lotja, millega nad sisse viia.»

«Selle saab. Ma Jüriga juba rääkisin.»

Pann hakkas optimistlikult säriseema.

«Kas nüüd Jüriga või mitte,» arvas Mihkel, «aga üks kord peab need õnged varga viisil ära kastma. Linda pidi ka nende päevade sees linnast oma teisepoolega tulema, eks need taha ka suu seks teha. Nüüd ju see angerjas haruldasem kui armulaualeib. Vanasti panid mõrrakese sisse, said süüa ja müüa. Siin rannas nüüd keegi enam ei püüa, ääremõrdu polegi. Põhjaõngedega käi kui varas. Ja angerjas paneb siit putket. eks teised seal kuskil siis püüa — Taanimaal või kurat teab kus...»

Sibularattad hakkasid pruunistuma. Mihkel läks köögikapi juurde, koukis uuesti pudeli välja ning ütles süüdlaslikult:

«Rikume seekord pereseadust ja teeme ühe veel, ütleme, et see käib pühapäevast paragrahvi mööda. Aga rohkem küll enam ei saa. Ma ei tohigi rohkem võtta, mul lähevad silmad ruttu halliks nagu hapul kiisal, Maali saab kohe aru.»

«Sada grammi pidavat see kroonu norm olema. Sõjas anti ka soldatile külmal ajal iga päev sada grammi,» püüdsin Mihklit õigustada.

«Praegu soe aeg,» vaidles Mihkel vastu, «ja külmal ajal on selle saja grammiga ka nagu püksilaskmisega: esiteks on soe, aga pärast hakkab veel külmem.»

Kartulipada podises, pannil olid singitükikesed ja sibularattad rasva sees juba ilusti pruuniks läinud. Mihkel nihutas panni pliidiservale. Tegime suitsu.

«Ma ei saa aru,» alustas Mihkel tuhatoosi otsides, «miks see elu nii hirmus nobedaks on läinud ja miks seda tööd nii kole palju on. Sai seda Lindat koolitatud ja koolitatud ning nüüd on ta siis linnas õpetaja. Eesti keele ja kirjanduse peal. Noh, palgad läksid küll tsipa suuremaks, mehe kaudu sai lõpuks ikka korteri kah. Lapsed juba ja elul pole pealtnäha vigagi. Aga kaebab, et koduse elu jaoks pole ajaraasugi: paranda vihikuid, siis on koolilaste ringid, siis peab kultuurimajas loengut pidama, siis rahvaülikoolis, siis raamatukogus vestlus — kõik ühiskondlikus korras.»

«Eks vanasti olid ka koolmeistrid rahvavalgustajad,» püüdsin seletada, «olid kõnepidajateks ja laulukoorijuhtideks.»

«Sa ära sega,» ärritus Mihkel, «see kõik oli puha entusismi asi, tehti seda arukalt ning himuga. Aga kes siis sedamoodi tegi, et seda ühiskondlikku oli niisama palju või rohkem kui palga eest tööd. Seda asja juba ei olnud. Aga nüüd Linda ütleb, et koolist küll üks päev nädalas prii, aga see kulub puhtaks selle ühiskondliku peale. Muudest päevadest rääkimata. Inimene tahab vahel ka lõnksu lasta, ütleme pisut hingata või lastega olla. Või ennast täiendada. Ja kõige hullem on see,

et kui selle ühiskondlikuga viltu läheb, siis saad nõnda võtta, nagu oleksid palgalise töö tegemata jätnud.»

Mihkel katsus kahvliga kartuleid.

«Rõhkjad veel,» ütles ta ja istus uuesti.

«Aga näe, Linda koolivend siin — lõpetas kuus klassi, nüüd on traktori peal, neli korda saab rohkem palka. Laupa õhtu pudel peos — trullallaa ja trullallaa! Möödunud aastal sai ordeni ja puha. Vaat sulle haridust! Ja mis see Linda meeski nii palka saab: insener. Noh, vahel on preemiad, teinekord pole. Ka kõrgesti koolitud. Ei saa sest hariduse tulust enam tolku.»

«Nojah, aga ega nelja klassiga inimene saa ju rahvavalgustaja olla,» katsusin vastu vaielda, «seda tööd peavad ikka haritud inimesed tegema.»

«Makstagu siis neile vastavat palka,» ei andnud Mihkel alla, «sa vaata — koolis puha naised: mehed selle palgaga kooli ei lähe. Ennevanast oli puha teisiti ja ka kord koolis kõva. Nüüd poisid neid plikasid ja vanatüdrukuid ei kardagi.»

Ägeda susinaga kallati panni sisu patta, prooviti soola, siis pandi kaas kõvasti peale ning pada jäi hauduma. Soolvee-seest-tuhlid olidki valmis.

Ukse taga kobistati ja Maali tuli sisse. Teretasime.

«Vanasti öeldi ikka: tervisi ka kiriku poolt!» tõgas Mihkel. «Noh, oli vägev jutlus küll?»

«Jah, polnud vigagi, kena selge sõnaga mees. Ütles, et jumal ja kurat on igäühe südames, mujalt ep maksa seda otsima minnagi.»

«Ja selle pärast jooksid kolm versta sinna ja tagasi? Ma oleksin selle sulle koduski selgeks teinud. Ühiskondlikus korras, nõnda ütelda,» lõõpis Mihkel.

Maali võttis kapist taldrikud ja lusikad, löikas leiba ning hetk hiljem oli igäühel aurav taldrik ees.

«Pisut nagu soolasevõitu,» arvas Maali.

«Eks ma ütelnud! Tee ühiskondlikus korras söök valmis, pärast saad söimata kah,» porises Mihkel.

«Sa, Mihkel, võta endale ka ametlikult ühiskondlikud kohustused: tee ühiskondlikus korras süüa, ütle kirikus ühiskondlikus korras jutlust, püüa ühiskondlikus korras salaja angerjaid — vaata, varsti sul neid ameteid na palju, et pole aega kolhoosi poole vaadatagi,» ajasin lori vastu.

«Ei saa, haridus ei luba,» ei jätnud Mihkel vastust võlgu.

Maali pani igäühele veel taldrikutäie.

Väga head soolvee-seest-tuhlid olid, tõepoolest. Kuigi ühiskondlikus korras tehtud.

Soopalavik

Kusagil sookailude taga
on sinise lootuse maa
Kusagil väga kaugel
mure kord rõõmuks saab

Kusagil kõik saab selgeks
õhk on unustust täis
ja kõik mis on kunagi olnud
on olnud unenäos vaid

Kaugel liiga kaugel
on sinise lootuse maa
sookailud on akna taga
ja nende taha ei saa

üle suveõhtu
vaskse kella kumin
rauge kimalase
une-eelne sumin

männiokste lõhnav
merevaigurahu
kahekesi enam
ühte me ei mahu

mine mine juba
mina ei saa minna
sookailudest läbi
peab minema sinna

Suve viimne öö   palavik ja tusk
sügis ootab soos   silme ees on must

laual konjaki   helkjas siluett
aga mina vist   joonud laukavett

peale hammustand   kõrkjaid kibedaid
ehkki leivakäär   ootab sööjat vaid

virvatuledest   kiirgab pimedus
tõusen voodist ma   lähen tõukan ust

lähen üle soo   soo on sinine
lähen üle soo   öö on hiline

vajun põlvili   laukas mutta ma
laske lahti mind   ma pean ruttama

laske juba kord   aeg on ammu täis
mis mind hoiab veel   kõik nii lihtne näib

sookailud magavad juba
ja lootuse maa pandi lukku
tasa kahistab tuul
seda suveöist muinasjuttu

tuul pühib laubalt valu
väreleb koidupuna
vaatan sookailude taha
üksi ja unetuna

* * *

jälle lebame rannal
silmad ja suu täis liiva
tuul meid kaugusse kannab
ja meri su rindu riivab

loojume nii nagu päike
hõõguvalt suudeldes õhku
maailm on liiga väike
ja liiga lühike õhtu

loojume päriselt merre
natuke naerul suuga
lained hajuvad verre
ja mängivad Bachi fuugat

* * *

oi need pikad unetud ööd
päevad täis unenägusid
    minu nägu
    ja sinu nägu
    igal unel on oma nägu
oi seda kirevat varjuderägu

mõtete mängu
ja võtete mängu
kes kaotab on kadunud
võita on peaaegu võimatu
enamasti mängitakse viiki
viigilehega võib nii mõndagi varjata
oi neid painavaid uneretki
tõdede leidmise petlikke hetki
paikset valet
ja vaikset valet
külmad tuuled vastu mu palet
külmad huuled vastu mu palet
istun ja uudistan ilma
suitsurõngad silmadeks

Kaheväriline pastapliiats

öölt sain pool tundi varem tulema ja jõudsin enne kokkulepitud aega koju. Toa uks oli lahti. Evat aga ei olnud. Tema mantli kõrval nagis rippus võõras naistemantel. Et see oli lühike, siis võis see Tiiu oma olla.

Eva on mu naine. Kolm aastat tagasi lõpetas ta inglise filoloogia ja nüüd kirjutab Moskvas väitekirja. Eile saatis ta ootamatult telegrammi ja täna hommikul käisin tal rongi vastas.

Jõudsin vaevalt mantli seljast võtta ja toas korraks ringi vaadata, kui juba kõlasid sammud ja naer. Ees tuligi Tiiu ja tema kannul Eva. Teretasime, ja siis läksid nad kraani juurde käsi pesema.

«Sul on käimlas väga külm. Eks ole, Tiiu?» ütles Eva.

«Kiita just ei saa,» vastas Tiiu käsi kuivatades.

«Pole viga, ma panen ahju kohe küdema. Mis ma aga näen! Te olete isegi veini toonud.»

«Tiiul oli täna filosoofia eksam. Ta sai viie. Eks ole, Jaan, Tiiu on tubli.»

«Tubli... tubli, aga meil ei ole midagi süüa. Sa vist ka ei toonud.»

«Ei toonud jah.»

«Ehk lähed ja tood midagi.»

Eva oli nõus. Andsin talle kolm rubla. Ta võttis võrgu ja läks, manitsedes mind veel ükselt, et ma Tiiul igavust tunda ei laseks.

Tõin puid. Tiiu seisis endiselt keset tuba. Läitsin ta uurivate pilkude all tule ja astusin siis laua juurde, millel olid segamini värsked ajalehed ja ajakirjad. Keset lauda seisis veinipudel ja lauanurgal poolik leib. Võtsin «Literaturnaja Gazeta» ja ulatasin Tiiule.

«Olete viimast numbrit lugenud?»

«Ei ole. Viimasel ajal lugesin ainult filosoofiat.»

«Selles on Cybulskist juttu, tema surmast.»

«Mul on temast väga kahju.»

«Mul samuti. Ma ei suuda uskuda, nagu kirjutatud on.»

«Miks siis?» küsis Tiiu.

«Ei usu ja kõik, lihtsalt ei usu. Mul on tunne, et juhtus midagi taolist, mis Hemingwayga.»

Tiiu tõi lehe lauale, läks siis ahju juurde ja tegi restukse lahti.

«Nii on parem. Soojem on.»

Avasin veinipudeli ja läksin riide taha puhvetkapist klaase otsima.

Tiiu tõusis ja astus akna juurde. Tõin kolm klaasi ja kallasin nad täis. Võtsin ühe endale ja ulatasin teise Tiiule.

«Eva! läheb veel aega. Terviseks!»

«Võib ka,» ütles Tiiu ja jõi klaasi tühjaks. Läks siis ahju juurde ja katsus veidi kollaseks tõmbunud kive.

«Ikka on veel külmad.»

«Ahi on vana, voodrit peaaegu ei olegi.»

Tuli Eva ja ladus toiduained lauale.

«Sa taipasid isegi kohvi tuua.»

«Ma ju tunnen sind. Mitte kunagi, kui ma siia olen sõitnud, pole sul kohvi olnud.»

«Ega vist ole,» vastasin mina ja kallasin klaasid jälle täis.

«Olete Tiiuga juba pool pudelit ära joonud,» imestas Eva.

«Ära pahanda, Tiiul on külmi.»

«Vaene Tiiu, sa oled täna nii palju närveerinud ja kindlasti ka näljane.»

«Närveerinud küll, aga näljane ma ei ole. Kohe pärast eksamit sõin ühe viineripiruka ja jõin tassi kohvi.»

Eva kattis laua ja ma avasin ka teise veinipudeli, mille Eva oli toonud. Istusime laua juurde. Tiiu käed olid veidi valgemaks läinud, istus ta aga kuidagi ebakindlalt ja pidi kogu aeg oma lühikest seelikut allapoole nihutama. Ta kondised põlved olid tihedalt kokku surutud. Jõime veini ja hammustasime sardelli peale.

Eva rääkis Moskva uudiseid. Kui ta lõpetas, mainisin nagu muuseas, et käisin möödunud kuul Ungaris teaduslikul konverentsil. Tiiu aga sellest eriti ei huvitunud. Ta küsis ainult, kas Budapestis oli lumi juba maas. Seepeale rääkisin jutujätkuks ühe anekdoodi filosoofidest. Tiiu naeris, tõsi küll, veidi hapult. Ta õhetas kergelt. Küsisin, millal tal järgmine eksam on. Tiiu ütles, et kolme päeva pärast. Kui aga hakkasin täpsustama, et milles ja kui suur materjal, võttis Eva pooliku veini-klaasi, jõi selle tühjaks ja segas vahele.

«Jaan, kas sa ei näitaks õige oma pastapliiatseid.»

«Loomulikult, ma pole veel nendest rääkinudki. Pastapliiatsid on minu hobi.»

Ma kõnelesin tõsise häälega ja väga siiralt, isegi lapsikult, nii et Tiiu ei osanud kohe seisukohta võtta ja ütles:

«Kas tõesti või?»

Võtsin riiulilt klaaspurgi, milles oli vähemalt viisteist pastapliiatsit.

«Näete, siin nad on. See punane on pärit Prantsumaalt ja selle kinkis mulle madrusest onupoeg. Pliiats on väga omapärase konstruktsiooniga. Eva arvas esialgu koguni, et seda ei saagi enam täita ja tuleb kohe ära visata, kui tühjaks saab. Mina aga uurisin ja leidsin, et siiski saab täita. Peab, näete, sellele nupule vajutama ja vedru viskab tuubi välja. Lihtne, eks?»

«See pastakas on tõepoolest omapärane,» ütles Tiiu ja proovis punase pastapliiatsiga kirjutada. Olin sõiduvees ja aina vatrasin.

«Roheline pastapliiats on pärit Jugoslaaviast. Ise tõin. See sinine on aga jällegi prantsuse oma. Ta ei kirjuta, sest kui Eva eelmisel korral Tartus käis, tahtsin ma talle ka selle sisemust näidata ja kaotasin vedru ära. See kukkus põrandale ja veeres raamaturiuli alla. Ma otsisin küll kaua, aga ei leidnud, lausa põlvitasin ja olin tolmune. Eva ainult naeris ja oli võrdlemisi ükskõikne.»

«See oli veider, mis sa tookord tegid, sest see polnud enam nali,» lausus Eva ja kommenteeris veel üpris naljakalt, kuidas ma pastapliiatsi vedru otsisin ja kätte ei saanud.

Kuulasin Evat ja olin endaga rahul. Mind häiris ainult, et ta vahetpidamata suitsetas.

«Too valge pastapliiats, mis praegu Eva käes on (Eva kritseldas sellega), on soome päritolu ja minu praeguses kollektisioonis vist ka kõige ilusam. Kirjutan sellega väga harva, imetlen rohkem ta graatsiat.»

«Kingi, palun, üks pastapliiats Tiiule!»

«Seda ma mõtlesin. Kui kingiks õige valge pastapliiatsi. Mis sina, Eva, arvad?»

«Mis nüüd mina, kes minu arvamusest hoolib.»

Ma rääkisin veel, et mulle meeldib pastapliiatseid mitte ainult koguda, vaid ka kinkida, ja andsin valge pastapliiatsi tasase ohkega Tiiule, kes ainult tänas ja ilma et oleks proovinud, purgi kõrvale lauale asetas.

Jõime veel pitsi veini. Tiiu muutus elavamaks ja pöördus aeg-ajalt ise kas Eva või minu poole. Eva aga jäi üha sagedamini mõttesse ja suitsetas palju.

Kohe raudteejaamast läks ta kateedrisse. Ta ei seletanud mulle lähemalt, miks ta minema peab, aga ma sain isegi aru. Nüüd tuli ta koos Tiiuga ja ma ei teagi veel, kuidas tal läks.

«Mis kateedris uut kuulda?»

«Uut pole midagi, räägiti rohkem vanu asju. Tiiule ma juba rääkisin, ei taha enam korrata ja ennast ärritada. Ja üldse peaksid sa ise ka ühteist taipama.»

«Praegu ma tõepoolest ei taipu, miks sa mossitad.»

«Ka minu arvates ei ole Eval norutamiseks põhjust, sest nagunii laheleb kõik positiivselt. Evaga on ju alati nii olnud. Joome parem!» lõpetas Tiiu ja tõstis klaasi.

«Joome,» ütles Eva loiult.

«Oi! Oleksin peaaegu unustanud, et mul oli veel üks huvitav pastapliiats. Just oli, sest see varastati hiljuti ära.»

«Kes siis?» huvitus Tiiu.

«Mõni naine kindlasti,» nähvas Eva ja läitis järjekordse sigareti.

«Selge, et naisterahvas, kuid mitte minu tuttav, vaid ühe sõbra daam. Nad olid mul eelmisel pühapäeval külas ja Aino ütles kohe, kui seda

pastapliiatsit nägi, et see talle meeldib ja selle ta sisse vehib. Ja varastaski, sest ma ei näinud, millal ta võttis.»

«Julgen arvata, et mitte tol korral, vaid kunagi hiljem.»

«Ei, Eva, sa eksid. Ta varastas pastapliiatsi just möödunud pühapäeval.»

«Kui kahju,» lausus Tiiu.

«Mul on sellest pastapliiatsist eriti kahju, sest see oli sama pastapliiats, millega ma ühele Szymanovski plaadile pühenduse kirjutasin. Kuidas teile meeldib «Stabat Mater»?»

«Ei ole kuulnud,» vastas Tiiu. Eva muigas.

«Mulle meeldib oratoorium väga, aga ikkagi kinkisin ma plaadi ära.»

«Millal see siis oli?» kihvatas Eva.

«Kaks nädalat tagasi.»

Eva tõusis ja läks istus ahjusuu ette väikesele pingile.

«Plaadi kinkisin samal päeval, kui ma tolle Ungarist toodud kahevärvilise pastapliiatsi ära parandasin. See ei töötanud juba ostmisest saadik hästi. Kui punane värv oli alla vajutatud, siis ei saanud alati musta alla vajutada, tõrkus lihtsalt. Võtsin pliiatsi osadest lahti ja leidsin vea üles.»

«Oli see poola plaat?» segas Tiiu ootamatult vahele.

«Jah, oli küll.»

Ka Tiiu tõusis. Aga ta ei läinud ahju juurde, vaid istus kušetile.

«Ma tean, kust seda plaati võiks leida, aga ma ei tea, kus on praegu kahevärviline pastapliiats. Ausalt öeldes, kui juba plaadist räägid, siis unustad nagu pastapliiatsi ära . . .»

«Ja vastupidi! Jäta juba oma pastapliiatsid! Kas sa ei arva, et see võib inimese kord ka ära tüüdata? Räägi midagi vaimukamat.»

«Vaevalt, et tüütab,» vastasin mina ja pöördusin Tiiu poole.

«Kas teie pole veel tüdinenud?»

«Veel mitte . . . sugugi mitte.»

Varsti saatsime Tiiu koju. Kui viimaks kahekesi jääme, nägime, et Tiiu oli valge pastapliiatsi maha unustanud. Eva pani pastapliiatsi teiste kõrvale klaaspurki, embas siis mind ja küsis, kas ma teda natukenegi armdastan.

Ma vastasin, et ei tea.

Idee omanikud

Kolmapäeval algas Käärikul ajusümposium. Kokku tuli üle saja asjahuvilise, nende hulgas ka šeff ja mina. Meie ettekanne oli planeeritud teise päeva hommikuks ja šeff pidas otstarbekaks kohale ilmuda alles avapäeva õhtuks. Saabusime, kui õhtune istung oma töö lõpetas. Par-

kinud auto, otsisime üles administraatori ja meile anti kaheinimesese tuba. Riietusime sportlikult ja käisime ujumas ning saunas. Pärast õhtusööki läksime väljakuulutatud tutvumisõhtule. Tegelikult oli see tavaline tantsupidu. Magnetofon juba mängis ja paarid tantsisid. Istusime lava servale, kust oli saalis toimuvast hea ülevaade. Kohe märkasime seina ääres kahte daami. Blond hakkas šefile meeldima. Palusime daamid tantsima ja pärast esimest tantsu ütles šeff, et nendega oleks homme tore ringi kihutada. Ma olin nõus, kuid tuletasin talle meelde, et hiljemalt kell viis peame Tartus olema ja kes teab, kui kaua hommikune istung veel kesta võib. Rääkisin šefi soovist ka brünetile, kes minu partneriks jäi. Mõlemad daamid olid šefi ettepanekuga põhimõtteliselt nõus ja me istusime nende juurde pingile. Kell kümme kutsus šeff daame kaarte mängima. Õeldi viisakalt ära, kuid anti mõista, et ka tants on juba tüütu. Nüüd hakkas šeff hoopis, et tal olevat pornograafilised mängukaardid, aga need on autos. Tõusime ja läksime kõik koos kaartide järele. Kui šeff autost kaarte otsis, näitasin ma daamidele oma uut taskunuga ja seletasin, miks ma nuga alati kaasas kannan. Et asi veelgi veenvam oleks, rääkisin loo sellest, kuidas ma kord poonut nõõri otsast alla ei saanud, sest nuga ei olnud käepärast. Kuna juba poomine jutuks tuli, siis vestsin veel kaks võllanalja, mis ma hiljuti Sassilt olin kuulnud. Esimene lugu oli vaimukas ja tore jutustada. Häiris ainult see, et šeff seda juba kuulnud oli. Daamidele aga lugu meeldis ja nad itsitasid siiralt. Ka teine lugu sai menu osaliseks. Šeff hoidis kaarte endiselt käes ja tahtis ühiselamu hallis, kus me istet olime võtnud, mängima hakata. Daamid olid hallis mängimise vastu, kuid nad ei soovinud ka magama minna ja siis ma šefile ütlesingi, et ta mingu meie tuppa ja toogu daamidele õunu. Ta puikles algul vastu, et ei tea, kas tasub minna, kuid läks siiski ja tõi nii enda kui ka minu kolm õuna ühiselamu halli. Kasutasin šefi äraolekut ja rääkisin daamidele, et pean täna õhtul veel sokke pesema. Blond ütles selle peale, et ka temal on õõsel väike pesupesemine ees. Brünett kahtlustas meid mõlemaid, kas me juba varem milleski kokku leppinud ei ole. Kui õunad söödud said, panime suitsud ette ja hakkasime šefi paljukiidetud mängukaarte vaatama. Nende tagaküljed olid tõepoolest alasti naise täis, kuid nad olid siiski ainult poolpornograafilised, nagu Brünett väga õigesti mainis. Enamik hallis viibijatest nägi, et me ei mängi, vaid niisama kaarte sirvime, ja küllap sellepärast kaks noormeest meilt kaarte küsima tulidki. Šeff arvas, et õigem on mitte anda, sest kaardid olid ikkagi Oxfordist ostetud. Tekkis muidugi piinlik olukord, kuid ainult minutiks, sest jällegi oli šeff see, kes ise kõik sündsalt lahendas. Ta ütles, et blondil daamil olevat täna juubel. Teade tekitas elevust, sest keegi polnud sellest midagi kuulnud. Šeff aga oli välja uurinud, et täna viis kuud tagasi astus blond abiellu. Šeff ise olevat juba kümme aastat abielus ja nina, tema kaastöötaja, ei elavat oma naisega. Nüüd daamid imestasid, mis

selles siis halba on. Šeff aga raius, et liiga sageli ei tohi ka ametlikku staatust muuta. Daamid vangutasid pead, kuid šeff oli halastamatu ja pöördus brüneti poole ning päris, kas ta on abielus ja kui kaua juba. Brünett ei vastanud ja mul hakkas paha. Seepärast küsisin kohe, kui šeff korraaks eemaldus, et kus ma valesti toimisin, miks tüdruk õhtuga rahul ei ole. Brünett vastas, et ta on õhtuga väga rahul, kõik olevat tore.

Kui me šefiga kell kaksteist oma toa poole sammusime, ütlesin, et kuidagi hea tunne on keres. Šeff vastas, et on küll, aga lisas kohe, et ettekanded tuleb veel läbi lugeda. Pesin sokid, nagu lubatud sai, lugesin ettekande läbi ja heitsin magama.

Hommikune istung algas kell üksteist. Ka daamid olid kohal ja me teretasime südamlikult. Istungit juhatas akadeemik Kark. Esimesena esines šeff, seejärel mina. Me mõlemad rääkisime keskaju üksikute struktuuride alanevast ja ülenevast mõjust seksuaalsele käitumisele kassidel. Šeff kirjutas sel teemal doktoritöö ja on nüüd rahvusvaheliselt tuntud. Siis esines mees, kelle ettekande vastu me juba Tartus suurt huvi tundsimet. Teel Käärikule ütles šeff, et ajutegevuse taolise tõlgendamise kohta tahaks küll sõna võtta. Küsisin, miks.

«Vana mees, ja tuleb välja küberneetilise teooriaga, ... püüab programmeerida.»

«Tunned sa teda?»

«Ei tunne, vist on ajuinstituudist, aga see ei ole tähtis, ise pole ühtegi katset teinud ja hakkab nüüd järsku mõtisklema.»

Sel ajal kui mees oma põhiseisukohti tutvustas, lugesin ta ettekande teesid veel kord läbi.

Mees oli juba lõpetanud ja pulti läks järjekordne esineja, kuid vihma-sadu ei lakanud ja see häiris mind, sest nii võis sõit ära jääda. Pärast sõnavõtte vastati kirjalikult esitatud küsimustele ja eesistuja kuulutas välja diskussiooni. Ütlesin šefile, et võtku ajutegevuse integratsiooni käsitleva ettekande kohta sõna. Šeff vastas, et võtab, aga veidi hiljem Aeg venis. Vihmasadu lakkas. Räägiti endiselt mitteolulistest üksikasjadest, kuid Trolli ettekandest mindi vaikides mööda. Ja siis šeff tõusis ning ütles, mis ta arvab. Saal jäi kuulatama. — Ilma eksperimentaalsete töödeta ei tulevat selline tõlgendus üldse arvesse, seda esiteks. Teiseks, omistada üksikutele ajuosadele nii julgelt ja meelevaldselt kindlaid ning koguni ühetähenduslikke funktsioone, neid grupeerida, polevat praegusel uurimistöõde etapil mingit alust. Ja kolmandaks, kui me võtaksimegi seda teooriat kui hüpoteesi, isegi siis oleks paljas arutlus mõttetus. —

Šeff lõpetas kergelt punetava näoga. Eesistuja pöördus saalis oleva küberneetiku poole ja päris selle arvamust. Küberneetik ütles, et asjale lähenemine olevat iseendast huvitav, kuid see on ka kõik, mis ta nii põgusal probleemiga tutvumisel öelda võib. Olevat vaja ettekandja endaga rääkida.

«Vaata, mis ütles,» ümises šeff.

«Mis ta siis nii väga ütles?»

«Kuulsid!» lausus šeff, nagu ei oleks ma ta äsjast kommentaari kuulnud.

«Mis teha?»

«Kuulame eesistuja ära,» vastas šeff, ise aga hakkas juba pabereid kokku korjama.

Eesistuja ütles, et taolist uudset lähenemist tuleb igati tervitada, ja sellega istung lõppeski.

«Kuidas daamidega jääb?»

«Sõit jääb ära,» sõnas šeff, haaras laualt mapi ja tormas uksest välja. Kui ma trepile jõudsin, soojendas ta juba mootorit. Ütlesin daamidele hüvastijätuks paar sõna ja jooksin ka mäest alla.

«Mis sa neile ütlesid?» küsis šeff.

«Ütlesin brünetile midagi.»

«Mida siis?»

«Palusin, et ta homsel banketil valssi üle parema öla ei keerutaks, et ta mind ei reedaks.»

«Mis mõttes?»

«Minuga tantsides keerutas ta ainult üle vasaku öla, ütles, et teisiti ei oska.»

«Tead, jäta oma loll möla, et sa doktorantuuri astuda ei taha, et sind see asi ei huvita.»

«Jah, seda küll...»

«Seda lolli möla ei ole kellelegi vaja. Mees peab teadma, mis ta tahab.»

Vägistaja

Hommikul oli mees veel nagu teised, kes Tartu—Tallinna rongile astusid. Pärit Jõgevalt, oli ta eelmisel öhtul joomaseltskonda sattunud, ennast täis võtnud ja pargipingile magama jäänud. Nüüd tõttas ta koju, Jõgevale.

Vagunis silmas mees näitsikut, kes talle meeldima hakkas. Mees tõusis ja istus näitsiku lähedale. Kui näitsik kaks peatust enne Jõgevat maha läks, järgnes mees talle. Paha aimamata astus näitsik mööda riskupõllul looklevat jalgrada kodu poole. Mees talle järele. Siis tegi mees paar kiiret sammu, haaras näitsikul õlgade ümber kinni ja ütles:

«Ma tahan sinuga vahekorda astuda.»

«Jätke naljad,» vastas näitsik vihaselt ja püüdis mehe embusest lahti pääseda.

«Ma ei naljata,» lausus mees rahulikult ja hakkas näitsikut suud-

lema. Näitsik karjus. Mees pani nüüd käe näitsiku suu peale ja ähvardas ära tappa, kui too ei nõustu, siinsamas ristikupõllul.

«Lähme veidi edasi, sinna metsatukka,» ütles näitsik ja teeskles nõusolekut.

Näitsik ees, mees taga, läksid nad üle kastese ristikupõllu metsa poole. Mees ei teadnud, et näitsik elab kohe metsatuka taga. Ainult mõned puud lahutasid taluõue ja neid, kui näitsik karjudes jooksmas pistis. Mees jäi ehmatusest seisma ja sellest piisas — näitsik saavutas vajaliku edumaa. Lootusetu paistis mehele näitsikut taga ajada, sest juba kostis puude vahelt koera haukumist. Mees pani suitsu ette ja hakkas raudteega poole astuma, et koju sõita, ta võis veel õigeks ajaks tööle jõuda. Järgmine rong Jõgeva poole pidi minema kolmveerand tunni pärast. Mehel oli aega, ta istus pingile. Päike paistis mehele näkku ja ta tukastas. Mees ärkas kellegi ettevaatlikust puudutusest — see oli näitsiku isa ja temaga olid kaasas veel kaks meet. Samas sõitis ette ka kohaliku kolhoosi maastikumasin. Mees astus rahulikult autosse ja ta toimetati Jõgeva Miilitsajaoskonda. Nüüd on mees vanglas ja ootab kohut.

Maa laulab:

Veel mina elan...

Veel mina elan.
Veel lainetavad ulgumered,
veel tõttavad tuhanded vood, kobrutades ja kohisedes,
veel pulbitseb mu sügavuses rahutu tuli.

Veel mina elan,
vilja ja puuvilju kasvatan,
maa mahlaga toidan kõiki oma lapsi.

Aegade algusest aegade lõpuni
kasvatan ühtaegu muret ja rõõmu,
viha ja armastust.
Panen puud õitsema ja närtsima,
inimesi vaeva nägema ja võitlema,
eksima, vääratama ja patustama,
käima, muretsema, tõtt taotlema.
Aegade algusest aegade lõpuni
jääb madu mu rinnale,
ja ingel valvama Hea Teadmise väravat.

Ah, mina tean:
tuleb kord hetk
suure kohina ja mürinaga,
veeredes mühinal kui voog,
äkk surm
hea ja halva,
nooruse ja kauniduse
lõpp.

Aga veel mina elan,
õitsedes ja elu põimates,
sõdade ja suurte kannatuste aja
äkk surmani.

*

Sinus on midagi tumeda vee sarnast, —
ja teadsin, et sa hästi talletaksid kujutlust temast.
Kõik võetakse ära neilt abituult kätelt.
Vaid hapra meelislille olen noppinud endale
ainsaks mälestuseks kõigest elatust.
Kui ma lähen kaugele orvikuhämararale väljule,
sa vaata, et tema laual alati oleks värsked lilli.
Ja hoolitse tema eest nagu ema poja eest.
Sest abikaasa ja armuke aina paljugi unustavad.
Ole nagu küps ja tark idamaa naine.
Vaata, et ta talvel ei käiks märgade jalatsitega.
Ja ütle noortele meestele, kes õhtuti teda kaasa kutsuvad,
et ta ei saa tulla.
Pea meeles hoida tema nõrka südant,
eriti tema südant.

*

Kui su tütar ujus meres, seisid sa rannal ja mõtlesid:
Mina olen maismaalkäija. Kuidas ma olen saanud veelkäija tütre?
Ja sina, kes alati oskasid panna piiri õige ja väära vahele,
olid mures ja hirmul, nähes tüdart nii kaugel avamerel.
Aga sa hellusid taas, kui tütar vettvalguvad käed rahustavalt
su kaela ümber põimis:
Kõik on ju meri ja kõik tagasi ruttab merre.
Sinagi, ema.

*

Külmad puuladvad ülal
kotkasilmused
lindude ulatus kaugusesse
täis vaatlemise rahutust ja jõudu
samaaegselt kui juured
uuristavad teed
läbi mulla mis on üksainus leegitsus

Soome keelest tõlkinud M. NURME

Vasaku käe lood

SABAD

...teil on alles sabad taga, ühel pikem, teisel lühem, aga igalühel oma kenake saba...

A. H. Tammsaare, «Matus»

li matus. Teenelise kunstitegelase matus.

Tulid kõik, kes tulema pidid, tulid needki, keda oodata ei teatud...

Saalis asetses sark lahkunuga. Leinavad omaksed. Lilled ja pärjad. Küünlad. Muusika.

Kõrvalruumi kogunes mehi ja naisi, kes pidid sarga juures auvalves olema.

Kui ma kõrvalruumi astusin, oli siin enam-vähem vaikne. Seisti ja istuti üksi-kaksi või rühmiti. Leiti sõpru ja tuttavaid, noogutati eemalt või teretati kättpidi. Vahetati üksikuid lauseid. Kaugemal nurgas käis juba tasane vestlus. Inimesi saabus üha juurde. Uusi kohtumisi ja hoogsaid tervitusi. Jutusumin valjenes. Keegi mees liikus ringi ja korraldas valveseminekut.

Siis tuli endalgi tervitustele vastata ja pisut oma elujärge seletada. Siin kõneles reibas naine suvematkadest. Teisal värbas agar mees loengupidajat. Tagapool pajatas pikk erksalt vehklev kunstnik ilmselt naljalugu, sest naabrid kihistasid naeru.

Valvevahetus jõudis tagasi ja kõhn mees ütles pikale naisele:

«Korras. Siin võtab veel aega, lähme ja istume pool tundi kohvikus.»

«Mõttekas mõte,» leidis naine.

Siis öeldi, et tuleb valveseminekuks valmis olla. Aga tuttav mees hakkas üht värsket artiklit sõeluma ja selle autorit pilama. Jutt võttis just põneva käänaku, kui äkki öeldi, et tuleb minema hakata. Tekkis piinlik segadus: mis, kuhu?!

Oli selgelt näha, kuidas naaber oma näo tõsiseks seadis, nagu oleks nupule vajutanud. Läksime saali. Uksel sosistas naaber: «Aeglasem samm!»

Kui ma lahkunu poole pöördusin ja teda silmitsesin, panin imeks tema jumekat nägu. Nagu ei olekski surnu...

Kõneles õppeasutuse esindaja. Kuivalt ja igavalt. Kõmisevad sõnad ja puine toon.

Mällu välgatas kaugel mälestus. Mingi kahvatu virvendus.

Ja äkki kuuldus sarga poolt sahinat ja imelikku käginat. Kuna ma seisin küljega, ei saanud neist helidest õieti aru.

Siis kostis kellegi teise mahedat häält:
«*Uskuge, kes igavikku näinud, seda ei huvita enam elavate sõnad! ...
Sest mis oleks elavail koolnuile öelda?*»

See oli ju kadunu enda hää. l.

Leinakõnepidaja vaikus.

Pöörasin vaid hetkeks pead, et olukorras selgusele jõuda.

Surnu istus ja hoidis sarga äärest kinni. Nägin tema õhetavat nägu ja konksus sõrmi.

Aimasin pinget, mis valdas omakseid kirstu lähedal ja teisi leinajaid, kes olid kaugemal. Minu valvekaaslane seisis jäigalt otsekui raidkuju, ainult vasaku käe väike sõrm tõmbles, nagu loeks sekundeid.

Surnu ise pidas kõnet. Tema madal hää l kõlas rusutult:

«*...kogu mu elu oli lahkeli paleuse ja saavutuse, tahtmise ja täitmise, mõtte ja teo, maise ja ebamaise mina vahel ...*»

Saali täitis sügav vaikus. Kui kõneleja peatus, võis kuulda ainult üksikut ohet ja küünalde põlemise tasast särinat.

Tuli auvalve uus vahetus.

Mehed nägid kirstus istuvat laipa. Nende väärikas samm takerdus. Nad ei osanud muutust seletada ega teadnud vastavat seisukohta võtta. Astusid siis kohusetruult edasi.

Meil tuli lahkuda. Enne pöörasime ennast, nagu komme ette nägi, sarga poole. Sargas istuja vaatas meile kõigile korraks näkku, otsekui pahaks pannes, et häirime tema kõnepidamist.

Tegime uue pöörde. Hakkasime tulema. Tulime kiirel ja äreval sammul.

Jäin inimeste vahel seisma.

Eemalt võis näha, kuidas surnu ennast sirutas ja käe tõstis. Ta paisutas oma häält ja hüüdis:

«*Te kõnelete ilusaid sõnu paleustest ja vourustest, tööst ja tegudest ja kõrgetest saavutustest. Mis võiks teil sellega asja olla, kui teil on alles sabad taga, ühel pikem, teisel lühem, aga igaihel oma kenake saba!*»

Ta osutas sõrmega sinna-tänna ja kordas:

«*Siin ja seal kenake saba ja kena sabake!*»

Inimeste hulgas tekkis liikumine. Käänati päid, uuriti naabreid. Katsuti oma seljatagust. Nägusid kattis imestuse ja ehmatuse võdisev vari. Ning sabad, pikad ja lühikesed, siledad ja kohevad, heledad, tõmmud ja süsimustad, kõikusid ja õõtsusid nagu tuulelipud. Inimesi tabas ärevus otsekui palavik.

Kunstnik ja kunstitegelane, kes istus kirstus nagu vankris, muheles vaikselt ja nautis vaatepilti.

Väljusin saalist komberdavi jalu.

Aga need, kes kõrvalruumis seisid ja istusid, ei teadnud ega aimanud

midagi. Vesteldi poolihääli elust ja poliitikast, saabuvast suvest ja kalavetest. Ruumi hämaras nurgas jutustas keegi anekdooti.

Tõttasin leinamajast välja.

Käisin mööda tänavaid, meeled pinevil.

Kui siis trammis sõitsin, sügavais mõtteis, hüüatas äkki laps:

«Vaadake! Matus!»

Kõigi pilgud pöördusid tänavale.

Pärjad. Kirst. Leinajad. Uudistajad.

Tramm peatus pärjarivi lähedal.

Keskealine muktud naine, laps käekõrval, hüüdis mehele:

«Oi kui ilus matus! Lähme aga ruttu!»

Nad kiirustasid maha minema. Neile järgnes teisigi.

Uudistajad. Pärjad. Kirst. Leinajad.

Kirst autol. Kirst sellepärast, et matus. Aga kirstus — kes?

Ilusad sõnad. Ilusad pärjad. Ilus matus.

Ilusad sabad taga.

MA LUGESIN SAMA RAAMATUT

Paljud inimesed on maakera peal pikemaidki teekondasid ära käinud kui siit kuu peale reisimiseks tarwis läheb.

Ja kui seal üleval tõeste meiega võrreldavad intelligentlikud olemused elavad...

Dr. Wilh. M. Meyer,
«Elu taewakehade peal»

Ma olen oma isast juba kuusteist aastat vanem. Aga ta on ikkagi minu isa.

Õhtul lugesin ma väikest raamatut, mida kord isa luges. Ma arvan, et ta seda luges. Luges siis, kui ta nooreks jäi. Kui ta nooreks jäi, leiti see raamat tema laualt.

Magama heitsin hilja. Uinusin kohe.

Keegi sakutas mind. Oigasin unes. Ärkasin ja rebisin silmad lahti.

Minu ees seisis pikk kõhnavõitu mees.

«Mis magamine see olgu, kui isa kodus,» noomis mees.

Tõusin. Isa kodus! Ammu ei olnud ma teda näinud. Võõrastasin teda natuke.

Isa vaatas ringi, kuulatas veidi ja ütles:

«Vaikne.»

«Vaikne jah,» vastasin.

«Kas elajad söönud?»

«Söönud. Mäletsevad.»

Isa istus järile, nõjatas luukõhnad sõrmed kondiseile põlvile ja kõneles vaikselt ning aeglaselt, ja tundus, nagu jutustaks ta pikalt-laialt sellest, kust on tulnud ja mida kõike näinud. Ent ta ütles ainult:

«Ega kuu peale sõitmine ole laadasõit. Aga on siiski sõit. Kuusteist aastat k ä i a ja minna ja tagasi tulla, see on kõva teekond.»

«Kõva teekond,» kordasin ja küsisin: «Oled väsinud?»

Isa küsis omakorda minult:

«Oled väsinud? Tööd palju?»

«Tööd ja talitust on,» vastasin.

«Aga saab ikka korda?»

«Saab korda.»

Isa sirutas ennast ja iste nagises.

Nagises küll, aga pidas vastu; sel vanal järil istusin ma poisipõnnina küdeva ahju ees ja vahtisin imepäraseid leeke; järile tuli lõpp, kui ta kolikoormas puruks litsuti ja tükid siis tulle visati.

Isa sirutas ennast ja meenutas:

«Sa olid kolmeaastane põngerjas, kui ma nooreks jäin. Sõda. Война. Krieg. Sa küsisid: mis on sõda? Ma vastasin: sellest räägime homme. Nüüd sa enam ei küsi.»

«Ei küsi. Juba ma tean.»

«Küllap tead, juba suur poiss.» Ta istus käsipõsakil, noogutas ja ütles: «Suur poiss, peaksid rohkem tegema.»

«Peaksin küll. Tühi-tähi võtab aja ära. Peaksin vist uneajast näpistama.»

«Öö nõuab oma,» ütles isa järsu rõhuga.

«Tee tuli alla,» käskis ta igapäevaselt. «Puud jämedad, tee laaste.»

Kuhu see nuga jäigi? Alles teritasin pliatsit.

Isa helkiv pilk vaatas kaugusse ja vaatas siis mulle otse näkku, ning pidulikult kõneles ta:

«Mäherdusi imelikke asju ja leidusi võivad teiste maailmade mõistlised olevused meile edasi anda, eks ole?»

«Jaa, võivad,» nõustusin. «Võivad, kui tahavad.»

«Siis tahavad, kui näevad, et oleme ära teeninud,» arvas isa.

«Ära teeninud?» küsisin.

«Kui oleme oma asjad korda seadnud,» väitis isa.

«Korda seadnud?»

«Korda seadnud,» kinnitas isa.

Siis kuulatas ta ja küsis valvsalt:

«Kas keegi magab ja norskab?»

Ma ei kuulnud midagi.

«Keegi ei maga,» ütlesin.

«Muidugi ei maga,» lausus isa. «Seapõrsad on näljas ja lehmad joomata, röögivad.»

Tuul vilistas akna taga. Seinapalgid naksusid. Kell tiksus.

«Pane nüüd supp sooja,» ütles isa.

«Juba panin,» vastasin.

Isa silus mõtlikult oma teravat lõuga ja arutas paatoslikult:

«Kas on piirisid maakeral, millest inimese mõistus üle astuda ei saaks? Kas piirab meid pakane või troopikapalavus, kas nälg, kas tõrus, kas viha pimedus või südamepehmus? Me võtame äraarvamata vägevat jõudu veest ja maapinnast, õhust ja valgusest ja aineosakesetest. Me tarvitame ohtralt inimeste mõistuse, meelte ja südamete jõudu, aga südameid ei oska hoida. Südameid ei oska hoida.»

Ta asetaskäe oma südame kohta ja ohkas.

Ja jätkas:

«Juba käsutame ja võidame ära kaugust ja ruumi.»

Ta vaikis.

«Aga aastaid ja aega?» küsisin.

«Aastaid ja aega?» kordas ta.

Tuul vingus ja vilistas. Või laulis kauge pillikoor? Või huikas eksinud teekäija?

Valgesse uttu inimene kaob...

Valgesse uttu ma mähin iseenda...

«Ega inimene kao?» küsisin ma.

«Ons see vastus või küsimus?» nõudis isa.

«Ma tahan, et see oleks vastus.»

Isa naeratas — tal olid kahvatud huuled ja hõredad hambad — ja kõneles hingeldades:

«Sa tahad, et oleks vastus. Sa vastad, et oleks mõte. Sa mõtled ja elad. Sa elad ja teed. Elu on tegu. Tegu ei kao.»

Siis kordas isa argipäevaselt:

«Pane supp sooja.»

«Juba panin,» ütlesin ja pärsin nagu uudishimulik poisike:

«Isa, kas seal üleval elavad tõesti meiega võrreldavad intelligentlikud olevused?»

Isa vastas:

«Nagu sa küsid, nõnda on.»

«Nagu ma küsin?»

Isa seletas:

«Kui sa küsid, siis mõtled. Kui ei küsi, ei mõtle. Kui ei mõtle, ei ole mitte kedagi. Ei ole sind ennast ega mind ka.»

Isa silitas minu pead. Ning ma arvasin endamisi: tema on, sest ma mõtlen, et tema silitab mu pead.

Ma ei kuulnud midagi, ent isa kuulatas ja ütles tõustes:

«Vabrikuvile. Pean minema.»

Ta tõusis vanalt järilt, pani mütsi pähe ja lausus koduselt:

«Söö aga, söö!»

«Ma ei taha paksu,» tõrkusin.

«Söö, poiss!» sundis isa. «Paks see raha maksab.»

Isa jääb ikkagi isaks, kuigi on minust kuusteist aastat noorem.

Mälestusi päevikulehtedelt, mälust, märkmikest ja mujaltki

ord pidi sellest saama midagi pävikutaolist. Nüüd on tasta järele jäänud ainult kimbuke koltunud, pudenema ja narmendama hakanud pabereid. Nende hulgas on roosavärvilisi, lõigatud sõjaaegsest roosakast pakkimispaberist, on ka väljarebitud lehti kõige odavamast rotatsioonipaberist tehtud blokkidest ja iga laadi joontega koolivihikutest. Kõik need kiiruga ja lohakalt kaante vahele visatud paberilehed on niiskust tunda saanud, kohati on pliiatsiga kirjutatud tekst juba täiesti kustunud. Mitmel märjaks saanud lehel on tint laiali valgunud. Ja nii on nüüd raske taastada kirjutamise kuupäevi, üht või teist paika või inimese nime. Pealegi on nii mõnigi märkus kirjutatud kusagil kiiruga põlve otsas, mistõttu takkajärele minu käekiri, mis niikuinii mulle enesele juba paar päeva pärast kirjutamist on ainult vahel harva loetav, on praegu, 25 aastat hiljem, veelgi vähem mõistetav. Kaustas on ka märkmikud ja kimbuke ajaleheväljalõikeid. Mõnegi märkuse kohta taskuraamatus, samuti mõne ajaleheväljalõike kohta ei oska ma aga enam isegi öelda, miks nad mind tookord huvitasid. Võõras, kellele see paberipeotäis juhuslikult ette satuks, viskaks ta kindlasti kui kõlbmatu vanapaberi minema... Ja olekski lõpp. Mulle aga, kes ma nad olen kirjutanud, tuletavad need märkmeked meelde päevi ja sündmusi, mida on veel vara lasta igaveseks ajaks unustuse hõlma vajuda. Ja seepärast ma püüangi nüüd, enam kui 25 aastat hiljem, neid päevikulehekülgi uuesti kokku seada ja restaureerida.

August 1944. (Leningradis, arvatavasti paar päeva enne või pärast Võru vabastamist Nõukogude armee poolt.)

Sõidan koju! Paul Rummo kutsus mind enda juurde ja küsis, kas ma ei taha sõita Eestisse. Kas ma ei taha?! Naljamees. Seda ma siin Leningradis ju ainult ootangi. Muidu poleks ma Moskvast, kus praegu kõik teatrid evakuatsioonist tagasi on jõudnud ja täie hooga töötavad, üldse Leningradi tulnud.

Ja homme ma juba sõidangi. Sõidan kui ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Kunstide Valitsuse ametlik täievoliline esindaja kogu sellel territooriumil, mis on vabastatud. Sõidan üksinda, sest Tartu operatiivgrupp on juba lahkunud...

Hakkan nüüd Eestis nõukogude korra ja võimu kehtestamist teist korda kaasa tegema. Nii kõlaks mu praegune ülesanne suurelt ja ajalehekeelselt. Praktiliselt teen muidugi palju lihtsamaid asju. Tuleb püüda mingisugusele kõige esialgsemalegi hooldamisele võtta sõjas hävimata kunstivarad, hõigata kokku igasugune ulapeale jäänud kunstirahvas ja panna nad kohe kibekähku oma erialal töösse ja tegevusse.

Rummo juurest tulles kohtasin hotellikoridoris sm. J-i. Ei suutnud ennast muidugi jälle pidada ja kuulutasin, et «mina juba sõidan!» See oma erialal tubli ja tark daam oli väga imestunud ja isegi solvunud ning pidas mulle temale omase temperamentsusega terve loengu sellest, et praegu ei tule Eestis mitte kunstiga tegelda, vaid kõigepealt käed külge panna meie õnnetu, sõjas purustatud kodumaa ülesehitamisele, majandusliku baasi taastamisele, inimestele eluasemete ehitamisele jne., jne.

Oh neid imekauneid intelligendikesi! Kui neile järjekordne printsi-piaalsusepahin peale tuleb, siis on nad esimeses patriootilises eneseoh-verdamisõhinas valmis tõesti kohe labidat kätte võtma ja vähemalt üks kord elus ka rakke pihku saama. Selline õhin on muidugi liigutav, kuid mitte tark, vaid kabinetlikult eluvõõras. Kui Eestis pärast vabastamist pole vaja kunsti, kultuuri, milleks siis oli vaja Jaroslavli ansambleid? Kas selleks, et oleks mingi organisatsioon, kustkaudu seesama sm. J. leivakaarte ja palka võis saada? Kui pole kunsti, milleks siis oli vaja saata meie inimesi õppima Moskva konservatooriumi ja kunstiinstituuti?

1942. aasta algul, kui organiseeriti ENSV Riiklikud Kunstiansamblid, oli ju sõjaline ja majanduslik olukord meie kodumaal äärmiselt raske, ja ometi loodi ansamblid, kuhu korjati kokku mitusada noort tugevat meest, keda oleks võinud kui mitte otse rindele saata, siis vähemalt tagalaski palju «kasulikumat» tegema panna kui laulma, tantsima ja pilli lööma. Miks siis sõjaajal ei suletud kõiki teatreid, konservatooriume, isegi siis mitte, kui vaenlane oli Stalingradi all? Miks Leningradis ka kõige raskematel blokaadipäevadel töötas filharmoonia ja kanti ette Šostakovitši seitsmes sümfooniat? Seltsimees J. on tark, palju õppinud ja õpetatud naine, ta teab rohkesti seda, mis juba raamatutes kirja on pandud. Kuid see raamat, kust ta lugeda oleks saanud, kuidas Višnevski ja Kron Leningradi blokaadis löid opereti «On avaralt laiunud meri», on tänaseni veel kirjutamata, ja sellepärast ta seda tõsiasja ei tea. Ja nii nagu ühel korralikult õppinud inimesel ikka, pole ka tema jaoks olemas seda, millest targaks tunnistatud raamatutes ei kirjutata. Selge on, et ükskõik kui purustatud Eesti meie tagasijõudmisel ka ei oleks, elu tuleb kohe üles ehitama hakata kõigis tema avaldumisvormides. Ja mida kiiremini me seda teeme, seda parem. Rahvas peab igal sammul tundma, et seaduslik nõukogude võim on tagasi tulnud ja korraldab elu nii, nagu seda hea peremees korraldama peab. Kui see väike käputäis intelligenti, kes nõukogude tagalasse evakueerus ja sõja-aastate poliitilise puhastustule läbi tegi ja küpsuse sai, hakkab tehaseid, sildu ja maju ehitama, kes hakkab siis koolides lapsi õpetama, raamatukogudes raamatuid välja andma, teatrites teatrit tegema jne., jne. Jamajutt ja muud midagi. Oleks teda ennast saadetud kohe raamatukogusid korraldama, oleks ta hommepäev samasuguse rõõmuga Eestisse sõitnud nagu mina. Veel enam, ükskõik mis ülesandega ta oleks saadetud, ikkagi oleks ta hakanud selle kõrval oma armsate raamatute eest hoolitsema, sest neid ta armastab tõesti ja kokkuvõttes on tore, et maailmas on üldse selliseid raamatuhulle nagu tema.

Kohver ja seljakott on pakitud ja — jumalaga, Leningrad. Kõikidest sõjaajal nähtud linnadest kõige puhtam ja kaunim. Linn, millest sõjatuli on üle käinud ja nagu tuli ikka, igasuguse pealispinnase risu ja rämpsü ära põletanud ja järele jätnud ainult kõige kenama, sirgeseljalisema ja tulekindlama.

Paar päeva tagasi vaatasin blokaadinäitusel seda pisikest leivatüki-

kest, mis leningradlastele paljudeks nädalateks ainukeseks toidunormiks oli. Ja mõtlesin vaikse häbitundega kilo kaheksa grammisele päevasele leivaportsule, mida meie samal ajal Jaroslavlis saime.

Nevskil on ühel seinal hiiglasuur plakat, millel on kujutatud saksa mundris ja teraskiivris gorillalik kiskja, Eesti leegioni sini-must-valge tõtunnus käisel. See on seesama sini-must-valge, millest minu kasvukaaslastele räägiti, et see olevat oma tagasihoidliku värvikombinatsiooni poolest maailma kõige omapärasem ja kaunim riigilipp. Iga kord, kui sellest suurest plakatist mööduda tuleb, on tahtmine pea õlgade vahele tõmmata ja kiiremini astuma hakata. Kindlasti on seda plakatit näinud kõik need Nevski hotellide, sööklate ja kaupluste töötajad, kellega meie, eestlased, kes siin juba kuu-poolteist on ootamas kodumaale tagasipöördumist, iga päev kokku puutusime. Ja ometi on nad kõik meie vastu millegipärast eriti lahked ja abivalmid. Küllap nad mõistavad, et Suur Isamaasõda on eestlaste jaoks ka kodusõda. Kuid see, et Nevski on nüüd jälle Nevski ja mitte Prospekt 25. oktoobrja, on vist õige. On ju Nevski üks neist suurlinnade tänavatest, mida kirjanduse kaudu tunnevad väga paljud inimesed maailmas.

Paar päeva tagasi tahtsin trammiga Kirovi teatri juurde sõita. Palusin vanaldast naiskonduktorit mulle teatada, kui tuleb aeg maha astuda. «Niisugust teatrit ei ole,» kähvas mulle seltsimees konduktor resolutselt. Mina aga jonnisin vastu, et on küll just niisuguse nimega ooperiteater. «Ei ole!» sain veel resolutsesema vastuse. Seletasin siis edasi, et see on «bõvšii Marinskii teatr». Trammikonduktor lõpetas jutu: «Skazal bõ srazu, što Marinka.»

(Ma ei tea, miks «Nevski» mulle meeldib, aga Kirovi-nimelist ooperiteatrit Marinskiks nimetada ei meeldi. Näib, et mitte kõik uued nimed pole vanadest halvemad. Aga võib-olla tuleb see lihtsalt sellest, et neid inimesi, kes teavad, et Kirovi-nimeline teater oli kunagi Maria-nimeline, on ikkagi peale päris-peterburlaste, petrogradlaste ja leningradlaste palju vähem kui «Nevski» teadjaid.)

Mäletan Leningradi 1941. aasta augustis, mil ma teda oma ihusilmaga esimest korda nägin. Siis oli ta ootamatust sõjapuhkemisest närviline ja ärevalt seбив linn. Nüüd on ta aga mingil erilisel kombel vaikne ja keskendunud. Muidugi tuleb see ka sellest, et praegu on Leningradis veel rahvast vähe, kuid võib-olla just sellepärast mõjub linn nüüd oma laiade tänavatega eriti suursuguselt, üllalt, avaralt ja õhurikkalt. Ja nii ei sarnanegi praegune Leningrad ühegi seninähtud suurlinnaga.

Täna päeval tegin veel viimase ringi mööda Nevski tuttavaks saanud bukiniste. Küll on neil seal palju raamatuid, mida tahaks osta ja kaasa viia! Kuid kardan nende äravedamise pärast. Niigi on raamatuid juba kogunenud kuus suurt kastitait, Rummo, va kena mees, lubas need küll oma hooleks võtta ja koos Kunstide Valitsuse pagasiga Tallinnasse toimetada. Epp ju ka neid kaasa tuua ei saa, kuna temal tuleb samuti ainult seljakott seljas koos Lauteri brigaadiga üle Pihkva varsti mulle järele tulla.

Järgmisel päeval Leningrad—Dno rongis.

Kui keegi oleks mulle 1941. aastal öelnud, et ma sõjast koju tagasi sõidan «prigorodnõi pojezdiga», siis oleks see kõlanud samasuguse anekdoodina nagu Švejki kuulus lause kohtumisest kell kuus pärast sõda. Sest prigorodnõi pojezd passib ju sama vähe sõjasõidukiks kui

näiteks tramm või trollibuss. Kuid Leningrad—Dno prigorodnõis ma nüüd sõidangi. Tõttasin eile raudteejaama, valmis eelmüügikassa juures pileti pärast võitlema kas või viimse veretilgani. Jaamas aga öeldi, et tulgu ma rahulikult homme hommikul tagasi ja ostku kassast endale pilet, sest sõita tuleb prigorodnõiga kuni Dnoni. Kuid prigorodnõi peale üldse mingit eelmüüki ei ole. Kuidas sealt Dnost edasi Eestimaa poole saab, «eto budet tam vidno».

Tõttasin täna hommikul uuesti hästi vara vaksalisse, silme ees ikka veel kolme sõja-aasta rongipiletite hankimise kogemustele tuginev kujutus tohutust tunglemisest piletikassade ümber, siis rüselemisest vaguniuksest sissepääsemise pärast, ning lõpuks vagunis istekohtade pärast. Kuid jälle oli tegelikkus hoopis midagi muud, kui senistele kogemustele tuginev kujutus. Ei olnud seal iaamas ega rongis mingit rüselemist ega tunglemist. Ja nüüd sõidan ma esimest korda kogu sõja kestel pooltühjas vagunis. Kaasreisijad on vanad naised ja veel vanemad mehed, vaiksed, enesestõtmbunud ja siitmaa inimesele harjumatuлт vähese jutuga. Rong rappub ja koliseb pööraselt sellel sada korda purukspommitatud ning ikka ja jälle üha lühemaks jäänud rööpajuppidest kokkulapituid teel.

Jaamahooneteks, millede ees rong üsna tihti peatub, on kõikjal ainult vanad vagunid, sest ühtki tervet jaamahoonet pole siin sõjast järele jäänud. Kahel pool teed paistavad vaguniaknast aga mingid ennenähtamatud surnuaiad. Need on puude-põõsaste roheluses päikese käes helen-davad valgete ahjude ja korstnate grupid.

Peatus. Vana vagun jaama nimetusega. Mõni inimene läheb maha. Mõni tuleb peale. Muud pole midagi. Ja ikka jälle need valged, nagu puhtaks pestud korstnad ja ahjud, mil pole maju. Algul ma ei taibanudki, mis need on. Kui siin oleks lahinguid peetud, oleksid ka ahjud ja korstnad pidanud purustatud olema. Kuid nad olid kummalisel kombel täiesti terved. Küsisin lõpuks ühelt kaasreisijalt selgitust. Ta vastas, et need on külad, mis sakslased taganedes maha põletasid. Maja oli puust, see põles maha, ahi ja korsten olid savist ja kivist ning jäid nagu inimeselamu hauasambad püsti, surnuaedadele sarnaseks tegi neid aga see, et nad olid küladena tihedalt koos nagu ikka Peipsi-tagused vene külad.

Vist järgmisel päeval.

Olen Dno ja Pihkva vahel. Sõjaväeeshelon, millega sõidan, viib rindele lähemale (ja arvatavasti vist juba Eesti territooriumile) ühe sõjalennuvälja varustuse ja meeskonna. Esitasin Dno jaamas ešloni ülemale, noorele lennuväemajorile, oma bumaagad ja mind kästi platsi võtta staabivagunis. See on tegelikult samasugune kuulidest ja pommikildudest sõelapõhjaks lastud vana kaubavagun nagu kõik teisedki vagunid kogu meie ešlonis. Meil, üksikult Eestisse minejatel, ju mingit oma transporti praegu pole. Kuid kõigile Leningradi rinde vägedele on antud käsk meie operatiivgrupi liikmeid oma sõiduvahenditel edasi toimetada. Nii et liiklemismuret karta ei ole. Peale minu sõidab samas vagunis veel kaks Eestimaa meest, kellega Dnos kokku saime. Üks on pikk, tugev noormees, kes ütleb enese Siseministeeriumi liinis tööle minevat ja kes peab jõudma Võrru, teine on aga väga vana, väga kõhn ja kangesti pikakasvuline juut, kes on juba määratud Irboska apteegi juhatajaks.

Kahel pool raudteed laiuvad pajuvõsad, metsatukad, mis kohati kat-

juušadest on lagedaks puretud, nii et ainult puutüved kui näritud tüükad on veel püsti. Märkan ka palju igas suuruses pommiäuke. On ju seda teed, mis varustas väga suurt rindelõiku, kolm aastat pommitanud mõlemad pooled. Kuid tabamisi on ilmselt olnud palju vähem kui möödaviskamisi, sest kohati on üsna terveid rööpaid kilomeetrite viisi sealgi, kus soises maas on eriti palju vett täis valgunud ja nüüd sini-taevast peegeldavaid pommiäuke.

22. augustil. Pihkva raudteejaamas varahommikul, enne päikese-tõusu.

Pihkva jõudsimel eile öösel pimedas. Selgus, et Petseri poole sõidame alles täna hommikul. Olime ennast just kes kuidas magama seadmas, kui äkki algas õhuhäire. Rong sõitis pikkamööda jaamast välja, seistas siis ja kõik seesolijad käsutati kähku ešelonist maha. Rong, millele jäi ainult vedurimeeskond, sööstis aga kiiresti raudteejaamast veel kaugemale. Meie jooksimel aga kõik üle kraavide ja mingite traatide raudteest eemale lageda heinamaa peale laiali. Aitasin Irboska apteekrit neist traatidest ja kraavidest üle ronida ja ühele kuivemale mättale pikali heita, ise aga lidusin veel edasi.

Oli kangesti selge, kuid pime öö. Maotasin mätta peal maas ja vaatasin samal ajal, kael püsti, meie õhutõrje tulistamist. Veider tunne oli. Tead küll, et vaenlane võib sulle sealt ülalt kas või kogemata pommi kaela visata, ja ometi oled miskipärast kindel, et ega see sulle otse lagipähe ikka ei tule. Ja üldse oli tunne, et kõik, mis see sakslane nüüd veel teeb, on rohkem nagu rumala inimese naljategemine või mingi hädiselt abitu õrritamine, mis tõelist ohtlikusetunnet enam ei tekita. Seepärast lamasime maaski rohkem niisama igaks juhuks, et mõni uisapäisa sillast möödavisatud pomm lõhkedes sulle kogemata kilde pihta ei saadaks.

Minust paar sammu eemal oli samuti kenasti kombekohaselt kõhuli üks neist lennuväe tütarlastest, radistidest või sanitaridest, keda meil ešelonis on palju. Öö oli soe, maa kuiv ja lõpuks oli mõnus end selili keerata ja nii sügisese tähistäeva taustal toimuvat leekkuulide lendu vaadata. Lisaks muule oli tunne idülliline puhtsubjektiivselt. Olin ma ju taolist õhutõrjekuulipildujate tulevärki näinud ainult Moskvast võidusaluutide ajal. Eriti kaunid olid saluudid 1944. aasta suvel Suure Teatri esisel väljakul ja iseäranis siis, kui see väljak vihmast märg juhtus olema. Siis peegeldusid õhutõrjekuulipildujate tulekeed ja taevasse paiskuvate raketide pahmakad märjal asfaldil, pörkasid sealt väljakut ümbritsevate majade akendele, sealt tagasi asfaldile ja jälle akendele nii, et korraga särasid maa, taevast ja kõik, mis väljakut ümbritses. Eilne tulevärk oli muidugi selle kõrval väga väike, kuid ta oli ikkagi ilus. Võib-olla oli selle vaatamängu ainulaadne võlu just selles, et kusagil kõrgel varitsev surm tegi meeled nii erksaks ja vastuvõtlikuks sooja hilissuveöö tähistäeva ilule, sest kuulipildujatulest kõrgemal särasid kuidagi eriti selgelt, rahulikult ja heledalt taevatahed.

Tegelikult pidanuksime tütarlapsel teineteisest märksa kaugemal lamama, vähemalt nii kaugel, et üks pomm kahte korraga tabada ei saaks. Kuid nii, lähestikku, oli nagu seltsim. Sai pommiplahvatuste vahel juttu ajada, küsida, kes ja kust ning kui kaua juba keegi on sõjas, kas vanemad on elus või surnud, ja lõpuks rääkida isegi veel ilusatest kuivadest ilmadest ja Eestimaast, kuhu tütarlaps satub nüüd esmakordselt.

Ja jälle kord tekkis üks neist sõja omapärastest, kordumatutest idüllidest, mis mulle kangesti meenutas Remarque'i romaanist «Läänerindel muutuseta» seda stseeni, kus sõdurid vaikusehetkel silmitsevad kaevikukaldal öitsevat lillekest.

Kusagil meist kaugel kukkus ka paar pommi. Nähtavasti püüdsid fašistid pommitada üle Velikaja jõe minevat raudteesilda, kuid silda on õhust ikkagi paganama raske tabada. Jaroslavlis käisid sakslased ka nii mõnigi kord silla pihta pomme viskamas, pikeerisid küll vahel ootamatult pilvenurga tagant üsna madalale, kuid pihta ikka ei saanud.

Häire lõppes umbes kolmveerand tunni pärast. Ešelon veeres tasakesi tagasi, kolisime kõik jälle oma vagunitesse ja edasi möödus öö rahulikult. Ainult Irboska vana apteeker, kes vist elus esimest korda pommitamise all oli olnud, ei jäänud ega jäänud magama, vaid rääkis ja rääkis ning tänas ja tänas, et ma teda, vanainimest, üksi maha ei jätnud, vaid trepita vagunist alla kobida ning kraavidest ja traadist üle aitasin.

Lõpuks jäi ka tema magama. Kuid mina ei maganud. Juba täna-homme võivad meie väed jõuda Tartusse. Seda kinnitab ka ešeloni ülem. Mis on Tartust saanud? Mis on «Vanemuise» teatrist saanud? Tean Eesti teatritest ainult seda, et sõjatules on hävinenud ka «Estonia» teater. Mis on siiski lõpuks saanud Ainost? Mis on saanud Andrus Johanist ja kõigist teistest Tartu hävituspataljoni võitlejatest, kes jäid Emajõe liinile, kui sakslased Mustvee peale läbi murdsid? Pääses ju nende hulgast ainult Mart Raud ja temagi juhuslikult tänu sellele, et ta oli just mingi asjaajamisega Tallinnasse komandeeritud. Kus on ja mida teevad praegu Sang ja Kersti? Ja üldse, ma ei tea ju sellest, mis seal on toimunud kolme aasta jooksul, kuigi palju rohkem kui sellest, mis toimus 3000 aastat e. m. a. vanas Egiptuses. Olen kuulnud ainult seda, et kõik need, kes pöranda alla läksid, tabati väga kiiresti ja et neist ei ole ühtegi ellu jäänud. Muidugi, nagu alati taolistel puhkudel, loodavad nende seltsimeeste kõige lähemad omaksed igaüks omaette, et vahest mingi ime läbi vähemalt tema kõige kallim on surmast pääsenud.

Ma ei tea, kui palju on Eestis neid, kes Leningradi oblasti vene külades tapsid naisi ja lapsi. Kui aga Leningradi rindele toodi meie korpus, siis oli poliitosakonna meestel algul palju tööd, vaeva ja tegemist, et elanikele külades ja teistele Leningradi rinde väeosadele selgeks teha, et eestlase ja eestlase vahel on selles sõjas samasugune vahe nagu Kodu-sõjas oli venelase ja venelase vahel ja et kõiki eestlasi ei tohi tapjateks pidada.

Ja kuidas meie ise nüüd Eestis käituma hakkame, eriti need, kelle omaksed on tapetud või saksa koonduslaagritesse viidud? Me arutasime tagalas väga põhjalikult ja suure enesekriitikaga kõiki 1940. ja 1941. aastal Eestis meie poolt tehtud vigu. Kuid kas ei juhtu jälle nii nagu Suvero ja Parijõega, kelle hukkumises me süüdi oleme. Kas jätkub praegu küllaldaselt pikka meelt ja aru, et olla karm, kuid samaaegselt õiglane kohtumõistja kõigi suhtes.

Hommikul, kui silm seletama hakkas, selgus, et need traadid, mis otse raudteetammide kõrval olid ja millest me öösel pimedas pidime üle ronima, olid tõmmanud meie omad minöörid. Ja isegi korralikud plakatid olid üles pandud, mis teatasid, et kogu see traaditagune väli on veel mineeritud! Ei tea, kas heinamaa, millel meie ešeloni rahvas öösel häire ajal pikutas, oli tõesti mineeritud või oli plakat niisama igaks juhuks üles seatud, kuna maatükk oli minööride poolt veel kontrolli-

mata. See on küsimus, mis kõigile ešelonis viibijatele jäi sel hommikul saladuseks, ja nüüd valges polnud meil kellelgi lusti seda ka isiklikult enam kontrollima minna.

23. augustil Petseris.

Istun Võrru viival maanteel ja ootan esimest juhuslikku sõjaväeautot, millele kena regulirovštšik pärast seda, kui ta korralikult mu dokumente oli kontrollinud, mind lubas peale panna. Siia Petserisse jõudsime juba varahommikul. Apteekrisaks läks otsima Irboskasse edasipääsemise võimalust. Meie koos Siseministeeriumi noormehega läksime aga Petseri kloostrit vaatama. Käisime isegi katakombides. Teed juhatas meile üks üsna noor munk. Viimati käisin ma siin kloostris «Partsi» kooli ekskursioniga 1923. aastal. Siis oli kloostriõu kogu aeg rahvast täis ja kirik töötas täie koormusega. Nüüd aga on ka kloostriõu väga tühi ja vaikne. Ajasime noore mungaga veidi juttu. Kurtis, et kloostriülem oli sakslastega koos jalga lasknud ja kloostri kallid muinasvarad kõik kaasa viinud.

Petseri ise on võrreldes kõikide nende linnadega, mida ma seni oma teel Leningradist Pihkvani olin näinud, üsna terve ja raudtee ääres näisid Petseri ümbruse taludki terved olevat. Ainult inimesi on väga harva näha. Kohtasime siiski ühte eestlast. See oli esimene okupatsiooni-ajal siin olnud eestlane, keda nägime. Vaatas meid hulk aega nagu hauast tulnud. Kurat teab, millega need fašistid neile siin olnutele nii veenvalt selgeks on teinud, et meist, tagalasse läinud eestlastest, enam kedagi elus ei ole. Räägid küll mehega sulaselget eesti keelt, aga näed, et mehel on siiski tahtmine sind näpuga katsuda, nii kangesti ei usu ta oma silmi ega kõrvu, mille sakslased ja eestikeelsed saksameelsed propagandaprügi täis on ajanud.

Kuupäev pole loetav.

Olen Võrus. Vana «Kandle» teatrimaja on terve. Majahoidjagi on kenasti kohal ja võtab mind vastu, nagu peremeest vastu võtma peab. Ütleb, et vana Pettai on sakslastega jalga lasknud ja kõik varad ja rahad kaasa võtnud. Ma kahtlesin küll, kas see asi ikka nii hull on, võib-olla on kuhugi maale sõja eest peitu pugunud, kuid majahoidja kinnitas, et läks kindlasti koos sakslastega ära. Miks? Kuhu ta läks, see kunagine «Vanemuise» opereti kurbade «hiilgeaegade» esikoomik ja lavastaja, kes juba 1920-ndate aastate lõpust peale ühest Eesti teatrist teise rändas, — lavastades igal pool enamasti ikka ühtesid ja samu näidendeid, ja kes 1930. aastal, kui ta Riias Eesti Seltsis ühte oma lemmiktükki «See oli Heidelbergis» lavastas, mulle kord kurtis, kui raske ja rõõmuta on ta elu perekonnast pideva lahusoleku tõttu, samal ajal mitmel korral aga ka seda kinnitades, et ta ei kodunt minnes, ei koju tulles ega kodus olles mitte iialgi oma lapsi ei suudle, sest suudlusega võib vanem inimene lastele kergesti ükskõik missuguse nakkushaiguse pisikuid edasi anda... Miks pidi nüüd kindlasti sõja kaotanud hitlerlastega kaasa minema see mitte kunagi ja mitte kellelegi liiga teinud eluarg mehike? Tema oli ju see mees, kes 1932. aastal mind Pärnu Töölisteatriisse kutsus ja sellega mind ka lõplikult teatriteid tallama pani. Milleks läks ta nüüd koos hitlerlastega, kes põletasid tuleriidal Friedrich Wolfi teoseid, kelle «Tsüankaali» Pettai ise 1931. aastal Pärnu Töölisteatris lavastas ja mil-

lises lavastuses ma ise nägin teda väga lihtsalt ja südamlikult mängimas vana lehemüüjat. Mis ajas teda minema? Ei usu. Küllap tuleb kusagilt metsast tagasi.

Näitlejad on ka kõik laiali jooksnud, kuid siiski ühe Lauringu-nimelise mehe leidsime juba kätte. Paistab päris kena ja hakkaja inimene olevat. Kirjutasingi siis oma esimese kange käskkirja ja panin ta kohe «Kandle» teatri direktorina ametisse.

Järgmisel päeval ilmus veel paar näitlejat välja ja esimene teater vabastatud territooriumil hakkas end komplekteerima.

«Kandles» on sakslastel viimasel ajal olnud mingisugune staap. Mitmes toas on kõik riulid Eesti ja Läti topograafilisi kaarte täis ja aeda on ehitatud vägev varjend. Ouel on aga üks suur kuurialune maast laeni uhiuusi, värvimata puust valgeid riste täis. Need ristid on tehtud kahest kokkulöödud lauast saksa kurikuulsa raudristi kujulisena ja isegi haakrist on neile mustaga peale löödud. Muudkui aja mees auku, kirjuta ristile nimi peale, ja jälle ühe idarindel langenud kangelase haud on valmis. Muide, sellise ristiga märgivad eesti ajalehed ka idarindel langenuid. Korralikud mehed need sakslased. Isegi nüüd, kus nad juba hulk aega pekka saavad. Kõik on neil valmis — nii maakaardid taandumiseks kui ka ristid surnute matmiseks, ja sõdida kavatsevad sakslased veel kaua.

Eile öhtul käisid veel mõned lennukid nagu lahkumiseks Võru linnale pomme viskamas. Paistab, et rahvas on siin Võrus nii vähe pommitada saanud, et tõttab ülepeakaela varjenditesse, enne kui asi tõsiseks lähebki.

Lennukid heitsid mõnikümmend pommi, kuid kõik sopsatasid Võru rahva avaratesse aedadesse kartulivagude ja marjapõõsaste vahele pehmesse mulda, tegemata mingit kahju hoonetele ja inimestele. Näib, et pommitajatel enestel pole ka enam oma ettevõttesse usku, katsuvad ainult kuidagi kibekähku oma pommidest ettenähtud koha lähedal lahti saada ja siis ruttu pagema panna. Need ei ole enam 1941. aasta saksa lendurid, kes Põhja-Eestis õhus peremeest mängisid ja iga autot, üksikut inimest või karjakrantsi mööda maanteed oma kuulipildujatulega taga ajasid.

Sorisin täna vanu ajalehti, sattus kätte «Eesti Sõna» 22. septembrist 1942. Tähendab, see on ilmunud juba kaks aastat tagasi. Lehes on artikkel «Abiturientide registreerimine riigi tööteenistusse». Selles öeldakse, et «kõik gümnaasiumilõpetajad, kes soovivad ülikooli astuda ja kes on sündinud 1921, 1922, 1923, 1924 — peavad sooritama aasta riigi tööteenistust». Edasi öeldakse veel, et meesabiturientidel asendab tööteenistuse ka «siirdumine Eesti leegioni». Riigi tööteenistus, mida tuleb läbi teha Saksamaal, kestab üks aasta, kuid teda võib asendada «vähemalt pooleaastane teenistus Saksa sõjaväes, Eesti julgestuspataljonis või julgeolekupolitseis», vähemalt pooleaastane teenistus «Eesti omakaitstes koosseisulisel kohal, kui see on ühenduses aktiivse osavõtuga bolševismivastastest võitlusest». Niisiis, otsest mobilisatsiooni sõjaväkke 1942. aasta sügisel veel ei olnud. Eesti noormees võis siis veel «vabatahtlikult» valida kas tööteenistuse, Eesti leegioni või relvastatud bolševismivastastest võitlusest osavõtu vahel. Kuid ühte neist oli ta sunnitud tegema ja mingit kolmandat võimalust tal ei olnud. Nii oli see 1942. aastal. 1944. aasta 22. juuni «Maa Sõnas» on aga jälle suur artikkel «Kolm surmaotsust sõja erikohtult», milles räägitakse, kuidas kolm meest mobilisatsioonikäsu mittetäitmise ja politseile relvadega vastuhakkamise eest

said surmanuhtluse. Kaks neist meestest olid põllutöölised, üks taluperemees. Tähendab, nüüd toimub juba otsene sundmobilisatsioon.

25. augustil.

Täna jõudsid meie väed Tartusse. Ja olevat isegi juba üle jõe. Kuid teispool linna, Raadi taga, paneb sakslane vastu. Linn põlevat, olevat kõvasti mineeritud ja minusuguseid veel sinna sisse ei lasta. Tartu operatiivgrupp olevat praegu alles kusagil siinpool linna. Öhtul oli aga saluut Tartu vabastamise auks: 20 pauku 224-st suurtükist.

Kui keegi oleks mulle 1941. aastal öelnud, et ma niisuguse ringiga Tartu tagasi tulen, siis oleksin ma seda naljaks pidanud. Aga nüüd on see ring peaaegu lõppenud. Läksin Tartust välja Narva kaudu ja tulen nüüd Leningradi—Omski—Moskva—Jaroslavl'i—Pihkva—Võru kaudu tagasi. Vahest pääseb juba homme edasi Tartusse.

27. augustil.

Olen ikka veel Võrus. Täitevkomitees kuulsin, et keegi olevat Tartust tagasi tulnud ja öelnud, et «Vanemuise» teater on maha põlenud. Tuttavatest ei ole Võrus kedagi. Öhtul võtsin kohvrist ühe oma kahest kaasatoodud «Moskovskist», panin majahoidja lauale ja ütlesin, et mul on täna sünnipäev. Pidasimegi siis seda sünnipäeva kolmekesi — majahoidja, tema abikaasa, mina. Majahoidja ütles, et pole terve sõja ajal enam niisugust korralikku viina saanud nagu «Moskovski», ja siunas mingeid lahjasid Litzmanni tilku ja Mäe pisaraid. Muide, toidukraami hulgas, mis pererahvas lahkelt omaltpoolt lauale pani, oli plekkpurk imeliku kollase meetaolise määrdega, peal silt, et see kollane võie olevat «Echter Ersatz Kunsthonig».

Rüübrates «Moskovskit», tuletasime kahekesi majahoidjaga meelde, kuidas esimese saksa okupatsiooni ajal kõvad jutud käisid, et sakslased isegi nii kallist jooki nagu viin peldikust tegevat. Loomanaeristest tehtud ersatsmarmelaadile ja tont teab millest tehtud ersatsviinale järgnes ersats-sotsialism natsionaalsotsialismi nime all, siis veel takkapeale Hitler ja edasi kõik muud teod, mis tänase päevani maailmas toimuvad. Esimese maailmasõja lõpuks jõudis sakslane ainult ersatsini välja. Nüüd, kus sakslane on jõudnud juba «kunstersatsini», mis omakorda veel «ehtsaks» ja mitte-ehtsaks jaguneb, on raske ennustada, mis pärast sõda saab: kas tuleb jälle midagi ersatsi või suudavad saksa töölised seekord siiski sellega hakkama saada, mis neil 1918. aastal ebaõnnestus...

Ei tea praegu, kas vähemalt saksa teatri hoonegi on Tartus terve. Kui maja on püsti, siis pole veel häda midagi, kui see on ka puruks, siis teine koht, kus teatrit saaks teha, on vana «Ressusse» saal Karlova tänaval, ja kui see maja mitte, siis on ehk mõni kino ikka alles. Vana Käpa, kus kunagi Tartu Töölisteatrit tegime, olevat maha põlenud juba 1941. aastal.

Praegu olen üksinda, tuba oli väga suitsu täis, avasin akna, kuskilt kuuldus valjuhääldajast saluut. Tähendab, jälle vabastati mõni suurem linn, missugune — eks seda kuuleb homme.

Istusin täna terve päeva Tartu teeristil, kuid ühtegi otse Tartusse minevat autot, millele reguleerovõtšik mind peale oleks saanud panna, nende hulgas ei olnud. Sõita aga mõniteistkümmend või paarkümmend kilomeetrit Tartu poole ja seal jälle ootama hakata on veelgi lootusetum.

Linna läbivad sõjaväeautod liiguvad peamiselt Valga suunas. Sealtpoolt kostab ka kahurimürinat. Räägitakse, et Valga kandis toimuvad ägedad lahingud. Meie meeste plaan — ühe hooga Pärnu peale välja lüüa ja sakslaste Eestis asuv grupeering ära lõigata — ei läinud nähtavasti läbi. Noh, mis siis! Kui sakslased õigel ajal Põhja-Eestist plehku ei pane, jäävad nad ikka nagu kotti.

28. augustil.

Täna hommikul oli täitevkomitee juures väga palju neid, kes Tartusse tahtsid pääseda. Pole ka ime, sest Leningradi poolt tuleb nüüd iga päev minutaolisi volinikke juurde. Kuid Eduard Päll, kes ööseks Tartust Võrru oli tulnud ja ka kinnitas, et «Vanemuine» tõesti on ära põlenud, võttis siiski teiste hulgast just minu ja tõi Tartusse.

Kui tohutud on muudatused, mis on toimunud meie sõjaväes võrreldes 1941. aastaga. Alles 25-ndal jõudsid meie väed Tartusse, kuid teel, mida mööda sõidame, on juba uued sillad. Isegi pommiäugud on korralikult täidetud, maanteede ristumiskohtadel aga on teeviidad väljas. Kui 1941. aastal rindetagused teed olid nagu mingid ekellegimaad, kus isegi teeviidad olid sageli ära vahetatud, siis nüüd on teeristidel regulirovštšikud, toredad noored tüdrukud, sihvakad, kõik kuidagimoodi valitud, nagu görlid. Sellejuures on nad kangesti tragid ja tingimata käsukuulmist nõudvad. Räägitakse, et nad on vahel isegi automaadi-valangu sõnakuulmatu auto kummidesse lasknud. Võrust kuni Kanepini on sõda Eestimaad vähe puudutanud. Talud on terved, ainult ühtegi elusolendit ei ole kusagil näha — ei inimest, ei looma, ei koera, kukke, kassi, kana. Võib-olla on nad siit kõik hoopis kaugemale, Põhja-Eestisse ära läinud, aga võib-olla on siinsamas lähedal metsades, nagu nad olid metsades 1941. aasta sõjasuvel. Noh, küllap nad sealt välja tulevad, kui näevad ja kuulevad, et sõda on kaugele jäänud. Kanepi ümbruses on aga jälle sõja jälgi näha. Ilmselt on neis paigus enne Tartut üsna äge lahing olnud. Kuid edasi on kõik kiiresti läinud, sest talud on tee ääres terved, jälle on nii, nagu polekski sõda siit läbi käinud.

Tartus on aga $\frac{3}{4}$ elamispinnast hävinud. Lisaks sellele, mis juba 1941. aastal maha põles, on nüüd veel palju, palju maju põlenud. Täiesti terved on ainult Ropka aedlinn, Tähtvere linnaosa, Võru tänava kant ja Supilinn. Linna Võru tänavalt sisse sõites me üle raudtee ei saanud ja ka Riia tänava viadukt on õhku lastud, nii et sõidukid läbi ei pääse. Ronisime oma autoga üle raudtee kusagilt Võru ja Riia tänava vahelt ja pöördusime sealt Kastani tänavale, mis samuti otsekui imekombel on terveks jäänud. Sõitsimegi kõigepealt piki Kastani tänavat Tähtvere linnaossa. Juba Aia tänavalt üle sõites nägin, et saksa teater on praegu veel terve, tähendab, üks teatrihoone on siiski veel olemas. «Vanemuine» aga on täiesti maha põlenud. Püüdsin minna ka varemetsesse, kuid tuhk oli veel nii kuum, et sisse ei pääsenud. Majad, mis enne teatrihoonet jõe poolt variasid, on samuti kõik maha põlenud või purustatud, ja teatri tühjakspõlenud müürid kõrguvad lagedal künkal üle rusude nagu akropolivaremed. Nad on vaidlematult praegu Tartu linnas kõige imposantsemad, kuid ikkagi ainult varemed. Krohv teatri välisseintel on suuremalt osalt veel terve ja sebrana kirjuks suitsetatud, nähtavasti selleks, et hoonet õhurünnakute puhuks maskeerida. Teatri

mäenõlvalt alla Emajõeni on alles jäänud üksainus väike punasest telliskivist rohelise plekk-katusega maja ja turuhoone müürid.

Kui Tähtvere poole sõitsime, möödusime ka raudteejaamast. Elevaatorit on püütud õhku lasta, kuid see on jäänud imeliselt vildakana poolpüsti, kolm korda enam kaldu kui Pisa torn. Jaama viiva tänava üks pool on täiesti lagedaks põlenud, kuid vana jaamahoone ise, mis ehitati juba siis, kui ehitati Riia—Tallinna raudtee, on täiesti terve. Tiigi tänav on põlenud, kuid keset tulemerd on jäänud imelikul kombel püsima väike ühekorruseline plekk-katusega puumaja. Ebaloogiline nagu kõik, mis hävib või jääb järele niisuguses stiihilises, arulagedas protsessis, nagu on sõjaaegne linnapõlemine.

Tähtvere pargi ääres oli maas veel üks saksa mundris matmata sõdurilaip. Noor mees, peaaegu poisike, helehall saksa munder seljas ja sini-must-valge Eesti leegioni vapp käise peal. Kuid kas saab praegu enam selle järgi, kas kellelgi on sini-must-valge käe peal või mitte, otsustada, kes surmasaanuist on vabatahtlikult või kes sunniviisi mobiliseeritud.

Seadsin oma esialgse elamise sisse saksa teatrisse, endisaegsesse Aleksejevi korterisse. Aleksejev, see kunagine vene valgekaartlasest ohvitser, kes oli siis, kui me selles majas stuudiot tegime, maja komandant, lavameister jne. ühes isikus ja kellega ma nii mõnigi kord vaidlesin, kui ta mulle kinnitada püüdis, et sakslaste natsionaalsotsialism ongi see õige sotsialism, oskas 1940. aastal ennast äkki sakslaseks teha ja Vaterlandi sõita. Vahepeal on nendes ruumides vist olnud mingi kinokontor, sest teatrimajas on kino nimega «Deutsches Lichtspielhaus», üldse «deutschet» on igal pool rohkesti. Eestikeelsetes ajalehtedes pealkirja all «Raadio» on «Landessender Reval», mis kell 7 annab päevauudiseid saksa keeles, kell 9 päevauudiseid saksa keeles, kell 12.30 päevauudiseid saksa keeles, kell 14 päevauudiseid saksa keeles, kell 15 sõjajõudude ülemjuhatusete aeglane kordamine saksa keeles jne. jne., ikka kangesti saksa keeles ja truus saksa meeles. Ja samas lehes on teade selle kohta, et Eesti Draamateatri repertuaaris on saksa-keelne etendus «Eva springt durch's Fenster».

Linn on pime, linna elektrijaam on puruks, Ulila olevat ka puruks. Olin loll, et ei märganud küünlaid kaasa võtta. Ma ei ole siin teatrimajas päris üks. All lava kõrval, endises rekvisiitide ruumis, on end sisse seadnud noored kenad poisid mingi sõjaväe-raadiojaamaga. Tegime juba tutvust ja leidsime, et me üksteist ei sega. Üle tänava, punases koolimajas, on samuti sees üks sõjaväeosa, tegin ka selle ohvitseridele kui lähematele naabritele visiidi. Vastuvõtt oli soe ja sõbralik nagu alati, kui venelased võtavad vastu teatrirahvast ja üldse «artiste».

Homme peab muretsema enesele ka öise liiklemisloa, praegu on lubatud ilma eriloata linnas liikuda ainult kella 7—21-ni.

Öö on vaikne ja soe. Ka sakslased kükitavad vaikselt kusagil Raadi mõisa taga. Meie operatiivgrupi rahvas on end enamasti sisse seadnud Tähtvere pargi ääretesse majadesse, ja just hästi jõepoolsele küljele. Muidu on aga linn väga tühi. Kuulsin, et skulptor Starkopf on Tartus. Homme tuleb ta kindlasti üles otsida.

Saksa teatri hoone on tõesti terve, välja arvatud paar miiniauku katusel. Kuna veetorni otsas on meie meeste vaatluspunkt, mida sakslased kindlasti püüavad veel tulistada, võib ka teater pihta saada. Kuid see tuba, kus mina olen, on kahe väga paksu lavatorni müüri varjus, ja

nii ma siis alustan oma esimest magamiseööd Tartus pärast kolmeaastast äraolekut. Muide, ka viimase Tartus viibimise öö 1941. aastal magasin ma teatris ja mitte enam kodus.

29. augustil.

Viibisin täna mitu ja mitu tundi «Vanemuise» varemets. Vana saali rohelised välisüksed on praegu ilusasti ees ja isegi kõik klaasid on terved. Puutumata on ka teatrisaali ukсед, mille ette nagu kaitseks on tehtud tugev poole meetri paksune telliskivimüür, nähtavasti selleks, et maja ees lõhkevate pommide killud ei lendaks läbi laiade uste otse publiku riietusruumi. Ka alumine fuajee on täiesti terve, riidenagidki kõik omal paigal, et hakka või kohe praegu külästajaid vastu võtma. Maja on süttinud ilmselt ülevalt ja tuli on allapoole levides lõpuks viimasele trepivahele ise pidama jäänud. Isegi peeglid publiku riietusruumi seintel on veel kõik terved. Samuti on terve üks trepialune pani-paigana kasutatud ruum, kust leidsin ka osa teatri raamatukogust. Terve on ka vana maja all asuv «Vanemuise» kõrtsi köök, mille keskel seisab ilusti läikides ja puutumatult nagu suur niklist ja valgest emailist seen, kuulus «AEG», paarikümne keedukohaga elektripliit, millest, kui ta sinna üles seati, kirjutas omal ajal «Postimees» mitte vähem kui teatri uuest pöördlavast. Tuli pole tahtnud ka keskkütteruumi ja kat-laid. Terve on ka tegelastepoolne trepikoda ja seal just see trepialune, mille kohta ma, kui sõda algas, naersin, et selle valin ma endale isiklikuks varjendiks. Tuleb välja, et oskasin õigesti valida. Kuid peale selle ühe trepikoda ja uue teatrisaali riidehoiuruumi ei ole keldritest kõrgemal enam midagi tervet. Lavast, mis oli Baltimaade üks suuremaid ja ka tehniliselt kõige moodsam, on nüüd järele jäänud ainult lavatorni pragunenud müürid ja tohutu tuhatpidi keerdutõmbunud rauapundar lavatorni põhjas. Seal on nüüd kõik hunnikus koos — pöördlava, raud-eesriie, tõmbikute metallosad, rattad — ja üle kõige 25 meetri kõrguselt nõõripöõningult allalangenud kandefermid. Kogu see raud ja teras on tulest nagu valust kõveraks moõndunud ja puntrasse põimunud.

Lava alt teatrisaali alusesse keldrisse viiv plekiga kaetud uks oli ilusti piitade vahel, nagu olnuks ta täiesti terve. Lootsin, et leian selle tagant vähemalt ühe säilinud keldriruumi. Kui ma aga ust puutusin, kukkus see eest ära kui tühi plekikosu, sest puud kattepleki all enam ei olnud, oli ainult süsi. Keset lavaalust keldrit nägin mitme auto-koorma suurust tuhaladet. See oli siia varju toodud «Vanemuise» noodikogu. Noodid ei olnud leegiga põlenud, vaid lihtsalt pikkamööda ja vaikselt tuhaks hõõgunud. Keegi ei olnud veel seda tuhaladet puudutanud ja põlenud noodid seisid leht lehe kõrval täies suuruses ja pikkuses. Tuhalt võis lugeda isegi teoste nimesid ja näha noodimärke. Kui ma aga — lootuses leida kas või kõige alt vastu põrandat olevast kihist ühtki tervet või poolpõlenud noodilehte — seda tuhaladet puudutasin, vajus kogu virn mu silmade all kokku ja oligi tast järele jäänud samasugune hall tuhk, mida on külluses teistes Tartu tuleasemetes. Ja nii häviski seal Eesti kõige suurem sümfoonilise muusika kogu, milles olid kõik Beethoveni ja Tšaikovski sümfooniad ja kontserdid, kõik tähtsamad oratooriumid.

Tartu tuletõrjujatel oli «Vanemuine» teada kui linna kõige tuleohtlikum objekt, mille kustutamiseks nad aeg-ajalt eriharjutusi tegid. Tule-

ohtlikuks tegi maja see, et vana teatrisaali lage kandvad konstruktsioonid olid puust. Nüüd aga põles ta just siis, kui neist, kes kunagi tema kustutamist harjutasid, polnud vist ühtegi juures. Põles nii, nagu põlevad kõik sõjaliselt mittetähtsad objektid.

Esimest korda nägin taolist sõjaaegset majapõlemist 1941. aastal Valgas. Me oleme ju lapsest saadik harjunud kujutlusega, et kui mingi eluhoone põleb, siis on tema ümber inimesed, kes püüavad tuld kustutada ja hoonet päästa. Aga Valgas nägin ma, kuidas maja põles ja kustutamata ei olnud hingegi. Ja hiljem nägin ma sedasama 1941. aasta augustis Kingisepas, kus jällegi majad põlesid, aga kustutajaid ei olnud. Vaadata niimoodi põlevat maja on sama, mis vaadata mingi elusa olendi põlemist.

Millest või kuidas teatrihoone põlema läks? Teatrisaali Emajõe-poolse ülemise jalutussaali laes on mürsu või Emajõe poolt tulnud lennukipommi auk. Katust ja teise korruse lage läbi lüües on pomm lõhkenud alumises jalutusruumis. Treppidel aga leidsin mingeid õhukesti kollaseid rõngaid, pistsin paar tükki tasku ja küsisin pärast sõjaväelastelt, mis need on. Õeldi, et niisugused rõngad on sakslaste süütepommides. Kui ühele neist tiku juurde pistsin, pahvatas see kangesti heleda leegiga põlema. Küllap vist mõnest sellisest pommist see tuli algas. Kaks päeva pärast seda kui sakslased olid juba Emajõe taga ja linnast välja löödud.

Väljast kaugemalt vaadatuna paistavad teatrimaja müürid isegi tervetena. Kuid lavatorni alumine, mitme meetri kõrgune paest laotud osa on tules peaaegu lubjaks põlenud ja kogu lavatorn ise pihtatunud mürskudest üleni pragusid täis.

Varemetest ära minnes panin uksele teate, et «Vanemuise» tegelased, kes Tartus juhtuvad olema, ja üldse igasugused teatritegelased ja teised kunstiinimesed, kes Tartusse on sattunud, tulgu ja otsigu mind saksa teatrist.

Otsisin ka Starkopfi üles. Vanamees ilmselt närveerib, kuid tore on siiski, et tal ikkagi julgust jätkus kohale jääda. Ise ta kinnitab, et tema pole venelasi kunagi halbadeks inimesteks pidanud ja pole neid kunagi ka kartnud. Aga endal on tal siiski veel sügavamas hingesopis hirm varjul. Ütlesin, et praegu, kus rindejoon asub päris linna lähistel, oleks tal õigem esialgu veel kuhugi maale minna. Vanamees aga kinnitas, et tema kelder on nii kindel, et seal pole tal kedagi ega midagi karta.

Käisin ka Sangade korterit vaatamas — see oli tühi. Uksed pärani, mööbel alles, ka raamatud alles — tähendab, Kersti ja Sang peaksid olema kusagil sõja eest varjul, muidugi, kui Sang pole mobiliseeritud. Üldse on kõikide korterite uksed lahti ja paljudes ka kogu elamine ja olemine paigale jäetud. Pole ka mingi ime, et see nii on. Sest sakslased olevat majast välja ja korterist korterisse käies elanikke vägisi linnast välja ajanud. Asjade kokkupakkimiseks anti aega ainult 2 tundi. Mida see inimene niisuguses olukorras siis kaasa võtta mõistab või maha jätta oskab. Ja nii nad läksid ja targad olid just need, kes ukседki lahti jätsid, sest niikuinii on praegu juba ka need ukсед lahti murtud, mis lukku olid pandud. Vahe on ainult selles, et nendel ustel, mis lahti olid, on vähemalt piidad ja lukud terved. Ühes korteris seisis keset tuba ilus uus õmblusmasin, mida oleks nagu kavatsatud kaasa võtta ja juba hakatudki majast välja viima, kuid siis äkki ümber mõeldud.

Teises korteris oli raamaturiulil kastist väljavõetud viiul. Vaatasin seda lähemalt. Ta sees oli kiri, mille järgi ta näis olevat küllaltki vana

meistri töö. Mõtlesin juba, et võtan selle viiuli kaasa, kuid samas arvasin, et kes teda sealgi puutub, linn on ju inimestest tühi, isegi sõjaväelasi pole enam siinpool jõge suurt liikumas. Ja kui olekski, mis teeb soldat tänapäeva sõjas niisuguse pilliga nagu viul.

Tähtveres on mitmetes korterites raamatuid. Mõnes kohas on suurem osa neist riulitelt maha põrandale varisenud. Ariste korterist aga leidsin ühe raamatu vahelt, mida sorima hakkasin, mitu meie poolt tagalas trükitud lendlehte. Ühe peal oli Alle luuletus. Tähendab, nad ikkagi jõudsid Eestisse, need meie lendlehed, ja leidus ka inimesi, kes neid korjasid ja talletada julgesid.

Enamik kortereid on aga niisuguses seisundis, et raske on mõista, kas omanikud on läinud Saksamaale, Rootsi või Soome, või on nad siinsamas metsas sõja eest peidus. Kuuldavasti olevat palju inimesi kohe pärast seda, kui meie lennuvägi kevadel Tartut pommitamas käis, oma väärtuslikumad asjad, raamatud ja muud varad maale sugulaste juurde varjule viinud.

Käisin täna ka Väljaotsade korterit vaatamas. Aadressi leidsin teatrimaja tegelastetapi koridoris mustal tahvil rippuvalt kuumusest pruuniks tõmbunud lehelt. Väljaotsasid veel muidugi kohal ei olnud, see-eest olid aga naaber maja õuel vanamutid ühe ägeda mammi ümber kogunenud ja aitasid sellel tuld ja tõrva taevast maha tänitada nende soldatite peale, kes olid minema läinud, ilma et mammile tema puulõhkumise kirvest tagasi oleksid andnud. Kuulasin natuke aega seda tänitamist pealt, siis aga kargas hing äkki täis ja sõimasin selle vanamuttide kamba sulaselges eesti keeles läbi. Kas siis tõesti nende vana puulõhkumise kirves on maailmas praegu kõige tähtsam asi, see aga, et need noored inimesed, kes kindlasti seda kirvest üldse kaasa ei võtnud, vaid lihtsalt kuhugi maha unustasid, juba homme peavad rindel oma noore elu ohverdama, see ei ole nende meelest sugugi ülekohus. Nad nutavad oma vana puulõhkumise kirve pärast rohkem kui miljonite inimeste pärast, kes selles sõjas juba surma on saanud ja veelgi saavad. Ma ei saa midagi teha, kuid ma vihkan maailmas kõikidest kõige enam niimoodi mõtlemaid inimesi, ükskõik kui noored või vanad nad on. «Minu kirves, minu labidas, minu korter, minu kaltsud, minu, minu, minu ja «Mina»...»

Kui loom «mõtleb» ainult «minale», siis teeb ta seda sellepärast, et loomal ei ole ega saagi olla teistsugust eksisteerimise ja liigi säilitamise «filosoofiat». Kuid inimene on saanud inimeseks just selle kaudu, et osa inimestest on ikka suutnud mõelda «meie». Alguses oli see «meie» ainult üks perekond, siis oli see «meie» juba sugukond, siis sai sellest «meiest» rahvas ja kunagi saab sellest «meiest» juba kogu inimkond. Aga kas ja kunas need, kes ainult «mina» mõtlevad, päriselt ära kaovad? See aeg on vist väga kaugel ja ma kardan, et nad ei kaogi päris ära, ükskõik kui suureks inimkonnas ka ei kasvaks «meie»-mõtlejate protsent. Kas on siis Hitler lihtsalt ainult loll, mida ta muide iga eestlase silmis ka on, kas on ta siis ainult kapitalistide palgatud käsilane? Ei, ta on ikkagi mees, kes usub ja imetleb oma «mina» nii, et julgeb selle «mina» nimel korda saata iga roima. Kas pole see mees just sama zooloogilise egoismi üks näiteid, millest on rääkinud Gorki.

Õhtu eel käisin veel Riia maanteel vana Oskar Lutsu kodu vaatamas. Kõik ukсед pärani lahti, riulid raamatuid täis. Lõin korteriuksele teate, et selles majas elab eesti rahva kuulus kirjanik Oskar Luts ja palun sel-

lepärast tema korteriga ja «eriti raamatutega viisakalt ümber käia». Ja muud ma midagi teha ei saa, sest isegi uksi kinni naelutada ei ole mõtet, kuna aknaklaasid on kõik eest ära.

Nüüd ei ole ma enam pimedas. Korjasin enesele igalt poolt, kust sain, «tattninasi» tasku täis. Need on viksitooisarnased papist karbikesed nagu kalmuküünlad. Tattninaks nimetan ma neid sellepärast, et nad meenutavad mulle kangesti seda pisikest tattninaks nimetatud õlilambikest, mille juures mu isa Esimese ilmasõja lõpupäevil õhtuti lehte püüdis lugeda. Ka see tattnina koosnes potikesest, milles oli natuke õli ja mis rohkem suitses kui valgust andis, nagu suitsevad praegu mu ees kolm Teise maailmasõja aegset tattnina. Istun nende viletsas valguses ja loen — õigemini sorin lehti. Näib, et «Vanemuisel» on igal hooajal olnud uus kunstiline juht. Kord on selleks olnud Enn Toona, ühes 1943. aasta ajalehes räägitakse aga Karl Adrast kui peanäitejuhust. Samas on juttu ka repertuaarist, milles on üht-teist väärtuslikku, nagu «Kõrb-
oja peremees», Ibseni «Kummitused». Ooperit lavastab aga ka «Vanemuises» Eino Uuli. Ka «Kratt» on «Vanemuises» lavale tulnud ja pais-
tab, et varem kui «Estonias».

Nüüd takkajärele neid möödunud aja märkusi trükikorda seades on siinkohal sobiv meenutada, kuidas «Kratt» üldse «Vanemuise» repertuaari sattus. Juhtus nii, et 1941. aastal, kui «Kratti» liigse «müstika» pärast ei peetud sobivaks dekaadi kavva võtta, ostsin mina kui «Vanemuise» direktor Tubinalt selle teose esietenduse õiguse «Vanemuise» jaoks ära. Ja maksin ka lepingus ettenähtud raha Tubinale välja. Just selle minu sõlmitud lepingu põhjal tuligi «Kratt» 1941. aastal «Vanemuises» enne lavale kui «Estonias».

Ainult Elsa Maasik on juba 1942. aasta sügisel «Estoniasse» läinud. Arno Niitov esineb aga praegu koguni mingisuguses imelikus «rinde-
teatris». Ühes 1942. aasta lehes on ka juttu «Vanemuise» okupatsioon-
aegsest «Põrgupõhja uue Vanapagana» lavastusest. Kirjutatakse, et
esmakordselt tuli «Põrgupõhja» «Vanemuises» lavale «punaseil päevil». Kuid tookordne teatri kunstiline juht (see tähendab, mina!) olevat Tammsaare vastu olnud üsna armutu: teksti olevat kohendatud ja vägistatud nii, «nagu seda maksev režiiim tahtis ja vajas». Tule taevast ise appi! Mingisugust Tammsaare teksti muutmist, kohendamist ja vägistamist minu poolt küll ei olnud, see on ju, kulla mehed, puhas vale. Kuid veel lõbusam on see, et pärast seda, kui arvustaja on Ants Viiru küllalt kiitnud, pahandab ta, et uues lavastuses on tulnud esile puudusi, mida varem ei olnud. Tsiteerin: «Siinkohal tahaks just nime-
tada Jürkat A. Mältoni kehastuses. Punasel aastal oli «Vanemuise» Jürka oma kohmakusega mõistetavam ja ehtsam kui nüüd. Tas oli üsna palju ühiseid jooni Tallinna Töölisteatri Jürkaga (A. Teetsov). Nüüdne Jürka, samuti A. Mältonilt, on kopsakam ja käbedam, ruttab sealgi, kus ta peaks üsna aeglane olema. See on kindlasti lavastaja teene, kuid lavastusele kahjulik teene.» Arvustaja ise ei märkagi, et tema enese lõppkokkuvõttest tuleb välja, et neetud punaste lavastus oli kunstiliselt tugevam ja Tammsaarele lähedasem.

Mis kaalutlustel aga «Vanemuise» teatri direktoriks oli pandud skulptor Eller, seda mu pea küll ei võta. Niipalju kui mulle pihku sat-
tunud materjalidest silma on hakanud, on kõikidel teistel teatritel peale «Vanemuise» okupatsiooniajal direktoriteks jäänud ja olnud põlised teatriinimesed.

30. augustil.

Täna hommikul võtsin siis esimese inimese «Vanemuisesse» tööle. See oli üks Tallinna orkestrant, Töölisteatri kontrabassimängija. Mees oli vaevalt nädalapäevad enne lahinguid Tartu pärast Tallinnas suure kiiruga mobiliseeritud ja Tartu alla rindele kaevikuid kaevama pandud. Ta nimi on Harald Känd. Veel praegugi on ta nii kibekähku sõtta saatmisest ehmunud! Kuid tema lugu sellest, kuidas rinne Elva kandis temani jõudis, kuidas talle siis seal ühel päeval labida asemel hoopiski püss pihku pisteti ja niisama erariides, nagu ta kraavitööl oli, kaevikusse sõjameheks pandi, sealt aga käskjalana tagalasse laskemoona nõudma saadeti, kus ta esimese Tartu poolt vastutuleva laskemoonauto kinni pidas, selle meeskonnale selgeks tegi, et rindel on niikuinii kõik kaputt ja läbi ja et sellepärast on targem kohe auto ümber keerata ja Tartu poole tagasi sõita ja kuidas siis auto pöörduski tagasi ja niimoodi teda ilusasti Tartu ligidusse tõi, kust ta ise metsa putkas, — see kõlbaks kenaks peatükiks «Teise maailmasõja Švejki», kui keegi vaid niisuguse raamatu kirjutaks.

Ainult see Švejki jääb kindlasti kirjutamata, sest kui Hašeki Švejki võis väikese rahva väikese inimese rahuga pealt vaadata imperialistlike suurriikide vahelist sõda, siis praeguse hitlerliku Saksamaa ja kogu ülejäänud maailma demokraatlike jõudude vahelises sõjas ei lasta ka kõige väiksema rahva ühtegi liiget jääda švejkilikuks pealtvaatajaks ja kõrvaltmuigajaks. Sõda ei käi enam mitte ainult riikidevahelise «saama» peale, maade ja varade uuesti ümberpaigutamise peale, vaid juba kogu inimkonna edasise elu ja surma peale. Ja seda võiks švejkiliku rahuga külmalt pealt vaadata vaid äärmine küünik või täielik idiot, kuid õnneks taolised mehed «Švejki» kirjutada ei suuda.

Pärast lõunat tuli välja ka esimene pärisvanemuislane, meestantsija Hanson. Tema käest kuulsin, et vanemuislased peaksid rõhuvas enamuses olema põhja pool Emajõe. Kuna teater olevat juba mõned päevad enne Tartu lahingu algust Paidesse või Põltsamaale evakueerunud. Kuulsin üht-teist ka sellest, mida keegi vanemuislastest siin okupatsiooniajal oli teinud ja kes keegi oli olnud. Ja kuulsin ka sellest, kuidas mingid omakaitsemehed või metsavennad otse teatri ukse ees olid maha lasknud Edmund Aumere. Küsisin: miks? Ei saanud vastust. Olevat küll räägitud, et ametiühingu pärast ja kaasa mõjutanud ka mingid naistega seotud isiklikud arveteõendamise motiivid. Kuulsin ka sellest, et Hugo Kruuda siinsamas «Vanemuise» majas, oma toa lävel olla tapetud. Ja ka sellest, et Tülkov, kes 1941. aasta juunis, kui sõda oli juba alanud, ühe mobiliseeritud hobuste-ešeloni saatjana Tartust ära sõitis, ja kelle suhtes ma arvasin, et ta on kindlasti kusagil tagalas või äärmisel juhul ešeloni pommitamisel surma saanud nagu Liimand, oli siiski Tartusse tagasi tulnud, kus teda omakaitse kohe arreteerida tahtnud.

Tülkov oli aga selle aja iooksul, kui teda tagaajavad omakaitsemehed all maja ust maha murdsid, oma teise korruse toas ennast üles poonud. Tülkovist on kõige rohkem kahju sellepärast, et ta oli teatris üks neid lausa imena väheseid inimesi, kelle ambitsioonid olid ta võimetest väiksemad, ja seda mitte mugavusest või laiskusest, vaid mingisugusest väga suurest kollektiivsustundest.

Ma võin veel aimata, mispärast tapeti Aumere. Teda võidi tõesti maha lasta sellepärast, et ta suure hooga ja ausalt lõi kaasa nõukogulikule «Vanemuisele», ja kui sinna juurde lisandusid veel isiklikud arved,

siis niisugusel puhul ei ole sõja tingimustes midagi imestada, kui mõni mees kasutab ära olukorra, et karistamatult ükskõik keda tappa. Arvan teadvat ka, miks taheti kinni võtta Tülkov, sest ta on üks neid väheseid vanemuislasi, kes juba 1939. aastal Soome sõja ajal oli Nõukogude-sõbralik, ja vaidlustes, mis toimusid koorigarderoobides või prooviooteruumis, seda kunagi ei varjanud. Kuid miks Hugo Kruuda? Inimene, kes alati lahkelt naeratades ja abivalmis olles absoluutselt kõigiga kõige paremini läbi sai, kes tegi aastaid oma väikest «Vanemuise» maja komandandi tööd suurima hoole ja armastusega. Miks tema tapeti, sellest ma aru ei saa!

Näis, eks peatselt saab selgeks, kui palju vanemuislasi seal põhja pool Emajõe üldse alles on jäänud. Mis puutub neisse, kes siin sakslaste liiga aktiivsed abilised olid, kes kärmesti omakaitsest astusid ja 1941. aastal mulle järele jooksid, siis oleks parem, kui taolisi üldse enam nähtavale ei ilmuks. Mina ei taha klaarida, mis ja kui palju sigadusi neist keegi täpselt on teinud, selle jaoks on teised organid. Kuid ma ei saa koos töötada inimesega, kes vabatahtlikuna, püss käes, tõttas sakslasi abistama. Hea on see, et enamik kollektiivist on nähtavasti korralikult käitunud, s. t., on elanud väikese inimese vaest ja viletsat sõjaajal hinge seespிடamise elu.

31. augustil.

Täna ilmus «Uue Postimehe» esimene number. Linnas on nüüd juba 500 elanikku, nagu ütlesid mulle meie leivajagajad.

Täna jõudis Tartusse ka stuudiopäevade koolivend Jaan. Teatraalselt reibas ja rõõmus, näitlejalikult energiline ja temperamentne, sõbramehelikult laia ja ladna jutuga. Oli seni redutanud lõuna pool Tartut kodukandis, nüüd aga on juba paar päeva kestnud vaikus rindel ja uudishimu linna vaatama ajanud, et mis ja kuidas, ja kohe muidugi ka «Vanemuise» juurde. Oli seal minu teadet näinud ja otsiski mu üles. Kui tema jutte uskuda, siis tuleb välja, et tema just oligi viimasel ajal «Vanemuise» draama üks kangemaid ja kandvamaid mehi. Eriti rohkeid loorberid oli ta aga lõiganud lätlase Ziverti komöödias «Münchhauseni kosjad». Rääkis veel sellest, kuidas nad kord koos sõbra S-iga «Vanemuise» restoranipidajalt Tannebaumilt terve vaadi õlut välja kaubelnud ja kuidas nad siis seda õlut teatritegelastele otse vaadist olid müünud. Kuidas teatri elektrikud olid teatri keldris koguni puskarivabriku teinud ja head puskarit keetnud, ja muid taolisi näitlejanalju ja lugusid. Käisime temaga ka üht ta sõpra, hüüdnimega Vanapagan, otsimas, kes 1941. aastal mahapõlenud endise Mellini kliiniku keldrisse endale mingi puutöökoja, korteri ja isegi sauna oli sisse seadnud.

Keldriuksed olid pärani lahti nagu praegu kõik ukсед Tartus, kuid tagumise ruumi ust, mis pidi Vanapagana korterisse viima, ei olnud enam üldse. Sein, milles see pidi olema, oli küll alles, kuid mitte ainult ukse kohalt, vaid üleni ära krohvitud. Maskeering oli nii hea, et ma isegi kahtlesin, kas seal üldse mingit ust on olnud, kuigi Jaan keelitas jumalakeeli, et «ei, noh — oli».

Jah! Kui sõber Jaani juttu uskuda, siis «elulained» käisid ka okupatsiooniajal teatris kõrgelt ja kui napsi saamisega oligi vahel mõningaid ajutisi raskusi, siis «täitsameeste» jaoks leidis ka seda.

Huvitav, mis see siis on. Jaan ei ole ju oma iseloomult sugugi halb pois ja andekas ta, kurivaim, on ka. Kuid kalduvus pealiskaudsusele,

ande kulul hästi kerge vaevaga äraelamisele ja viinavõtmisele on teda okupatsiooniajal vist veelgi mõtlematumaks, tühisemaks ja pealiskaudsemaks teinud. Aga võib olla, et just seda talt kui näitlejalt ainult nõuti, sest mida muud võis nõuda teater, mis oma etendust kiites ajalehes kirjutab: etendus olnud nii lõbus, et «publikum otse röökis naerust, nii et näitlejate karjutudki tekst kaduma läks».

Neid ridu täna lehest lugedes ei kao mu kujutlusest «karjuv» näitleja, millest midagi jõledamat ma teatrilaval üldse mõelda ei oska ja tema «röökiv» publikum, millest midagi jälgimat ma üldse ei tea.

Muidugi, ajalehed tõendavad, et teatris on olnud tihti ka muud. On lavastatud Vilde «Tabamata imet», Tammsaare «Kõrboja peremeest», Hauptmanni «Enne päikese loojangut», Lessingi «Minna von Barnhelmi», Ibseni «Võitlust trooni pärast», Shakespeare'i «Nagu teile meeldib». Palju on mängitud ka Raudseppa, kusjuures üks tema komöödia «Vaheliku vapustused», on miskipärast okupatsioonivõimude poolt koguni ära keelatud.

Kuid kõige rohkem on mängitud ikkagi kergemaid jante, igasuguseid «Söduri armastusi», «Armastuse kirju», «Eva hüppas aknast välja», «Minu naise peigmees», «Mesinädalad», «Minu tütar ja sinu tütar», «Kas mehed saavad truud olla».

3. septembril.

Käisin täna jälle kord tiiru Tähtvere kandis. Kahju, et ma tookord seda viulit sealt siiski kaasa ei võtnud, keegi oli ta nüüd oma lustiks vastu ahjunurka puruks löönud, sadadeks kildudeks. Pagan teab, mis rõõmu niisugune mõttetu purustamine peaks mõnele inimesele valmistama. Kuid ometi on inimesi, kes end siis kangesti vägilasena tunnevad, kui saavad aknaid sisse peksta, lillevaase ja peegleid purustada, ja mitte siis, kui nad midagi mõistlikku teevad ja uut ehitavad.

Gorki, rääkides Novgorodi kaupmeestest, kes restoranide sisustuse puruks peksid ja pärast selle uhkelt välja maksid, väidab: nad tegid seda sellepärast, et neil polnud mõistust ja võimalust oma raha ja energiaga midagi mõistlikumat peale hakata. Kas siis praegu ka veel pole mõistust ja kas siis kolm aastat kestnud sõda on ikka veel meisse nii suuri energia ülejääke jätnud, et neid mujale kui lõhkumiseks ei ole võimalik kasutada? Milleks on vaja löikuda puruks toolide ja diivanite katteriideid ja -nahku? Ma saaksin veel aru, kui inimene naha ilusti maha löikaks ja ära kasutaks, kuid niisama arutult purustada — see on kirm, mida ma ei mõista.

Aga õmblusmasin oli juba kadunud. Nähtavasti leidis ta enesele uue omaniku.

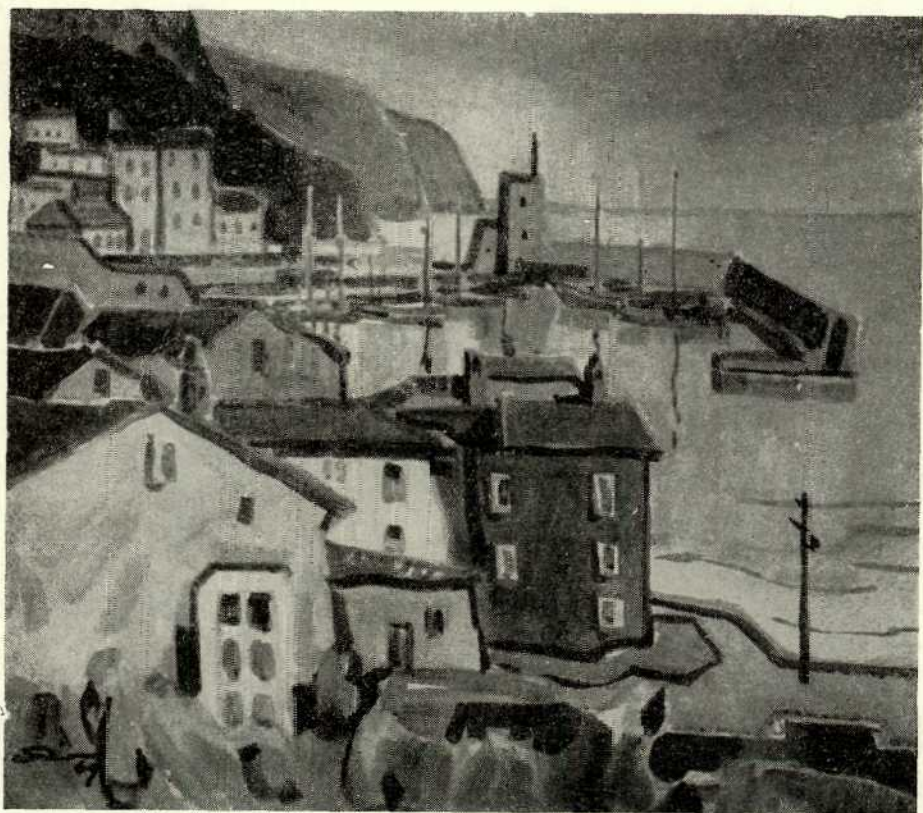
Sattusin Tähtvere pargi ääres ka maalikunstnik Püttsepa korterisse. Keset tuba asetseval söögilaual olid hõbekahvlid ja -noad. Mitte laiali, vaid ilusasti hunnikus, otse nagu sissepakkimiseks valmis. Kuid sisse nad pakitud ei olnud ja kaasa neid ei olnud võetud, ja nii nad lebasidki seal keset lauda. Korjasin nad kokku ja vaatasin, kuhu panna. Kavatsesin nad pista vannitoa ahju, siis mõtlesin, et mõni teeb neile seal ehk tule peale ja toppisin nad lõpuks vannitoa ahju otsa. Starkopfi kinnituse järgi peaks Püttsepp olema üks neist, kes kindlasti tagasi tuleb, kui ta ellu on jäänud. Olgu tal siis tagasi tulles vähemalt noad-kahvlid eest võtta. (Muide, pärast tuli välja, et nad olid seal tõesti alles ja Püttsepp oli väga rahul, kui ükskord nad sealt ahju pealt juhuslikult leidis.)

Kohtasin ka kunagist teatristuudio kaaslast S-i. Ta on nüüd hakanud huvi tundma kujutava kunsti vastu ja seda kunstikoolis õppima asunud. Tema on siinolnutest õieti esimene mees nende hulgast, kellega seni olen kokku puutunud, kelle jutt okupatsiooniajast on läbini mehejutt. Ta ise on käitunud siin olles hästi, hoidunud igasugustest kontaktidest sakslaste ja nende käsikutega ja on nüüdki veel väga pahane neile, kelle käitumisejoon oli vähem kompromissitu või arg ja kõhklev. Niisugused on olnud ka mõned vanemad kunstnikud tema õppejõudude hulgast. Kui ma aga temalt konkreetselt pärima hakkasin, mis need mehed ikkagi paha on teinud peale selle, et nad kunstnikena töötasid ja oma töid müüsid või kunstnikena-õppejõududena ametit pidasid, ei leidnud ta neile ise ka mingeid erilisi kuritegusid. Küsisin siis ta käest, et noh, hea küll, me lööme need sinu professorid minema, aga kes hakkab sulle maalimist õpetama? Ta oli enne minuga kokkusaamist ajalehe juures töötavate tuttavate kirjanikega juba kõnelnud ja neilt umbes samasugust küsimuse asetust ja suhtumist kuulnud. Kuid ta ei jõudnud ikka veel ära imestada, kuidas meie, Liidu tagalast tulijad, vaatame nii liberaalselt sääraسته okupatsiooniajal Eestis viibinud inimestele. Ta ei mõista, et kui me kogu selle kibestuse, mida meis tekitas juba ainuüksi kolmeaastane kodumaast eemalolek, mida süvendasid kõik läbielatud sõjaraskused, ja eriti veel see, et paljud meist nüüd juba teavad, et nad on kaotanud oma kodud, oma sugulased, oma kõige lähemad omaksed, — et kui me selle nüüd välja puistaksime kõigile neile, kes okupatsiooniajal Eestis olid, siin kuidagi sõda üle elada püüdsid — siis ei jääks ju eesti rahvast üldse palju järele. Ütlesin talle, et nõukogude korda tuleb Eestis üles ehitada ikkagi niisuguste inimestega, nagu nad just on. Ei saa me siia kusagilt kuu pealt teisi paremaid kohale tuua, veel vähem saame midagi ära teha olematute, väljamõeldud inimestega. Ja kõige suurem viga oleks, kui laseksime okupatsiooniajal Eestis olnud inimeste hindamisel ennast mõjutada oma isiklikust kibestusest, isiklikest kaotustest, isiklikust subjektiivsest vihast, ükskõik kui püha see viha ka poleks. Kuid me karistame kindlasti neid, kes on hävitanud nõukogude inimesi, kes vabatahtlikult, relv käes, on võidelnud meie vastu. Meie seisukoht on, et inimesi tuleb karistada mitte selle eest, mida nad on tegemata jätnud, vaid selle eest, mida nad on teinud!

6. septembril.

Üleeile ja eile toimus rindel midagi, ma ei tea veel, kas proovisime meie edasi minna või tungis sakslane peale, kuid korraks oli üsna lähedal, nagu päris linna sees, kuulda isegi automaatide ja kuulipildujate tärinat. Hommikul räägiti, et sakslased olevat Vahil rinde läbi murdnud ja õllevabriku juures peaaegu jõe äärde välja jõudnud. Täna õhtul teatas ka Informbüroo, et põhja pool Tartut löid meie väed tagasi vastase jalaväe- ja tankirünnaku ning tekitasid talle inimjõus ja tehnikas suurt kahju.

Pealinnaks on meil saanud nüüd Võru, kuhu on jõudnud juba palju valitsusasutusi. Kuuldavasti on sinna saabunud ka Lauteri brigaad. Homme katsun korraks sinna sõita.

A. Pilar

Itaalia vaade (Akvarell) 1969

9. septembril.

Olin kaks päeva Võrus. Lauring korraldab teatritööd. Kunstilise juhina abistab teda esialgu Leo Martin. Lauteri brigaad esines aga eile Võrus, mobilisatsioonipunktis.

Mäe olevat kolmapäeval «Landessender Revalis» lõuanud, et Võru elanikud on kõik turuplatsile kokku aetud ja kuulipildujatega maha tapetud, nii et vereojad piki tänavaid Tamula järve voolanud. Rääkis seda mulle üks mees, kes ise oli just metsast välja tulnud, kus ta mobilisatsiooni eest oli redutanud. Isegi laulu oli ta sealt kaasa toonud —

Sõdur Eestimaalt,
riided Lätimaalt,
polk Saksamaalt,
relvad Poolamaalt,
riided lagunud,
polk kadunud,
püss roostetanud —
mehed metsa läinud.

Tegelikult aga töötab Võrus juba nädalapäevad pärast vabastamist post, haigla, 2 leivatööstust. Elanikkond ise aga on agaralt ametis linna taastamisega, sest kesklinnas on üsna mitmeid purustatud maju.

Selgub, et Võrumaa mägede ja metsade vahel on rahvast olnud küllalt palju ja mobilisatsioonipunktis on mehi päris hulgi.

Tulin täna tagasi Tartu koos Saaremaa mehe Priidu Aavikuga, kes esindab siin Kunstnike Liitu. Asus ka esialgu minu juurde teatrimajja elama. Mis siis! Seltsis ongi meil mõnusam. Aaviku esimene käik oli kohe «Pallase» varemehesse. Tuli on seal sama puhta töö teinud nagu «Vanemuiseski». Priidu leidis siiski keldrist mingi põlenud, kuid ikkagi kasutamiskõlbliku graafikapressi ja tõi selle kohe ära teatrisse varjule. Pärast käisime kunstnike kortereid otsimas. Wabbe maja oli tühi. Kuna linna hakkab kogunema igasuguste organisatsioonide-asutuste esindajaid, kes kõik otsivad oma asutustele ametiruume, isiklikult endale kortereid jne., siis põrutas Aavik Wabbe majale kohe sildi üles, et see maja kuulub Nõukogude Eesti Kunstnike Liidule. Sealsamas lähedal oli ka veel ühe teise eesti kunstniku maja. Teadsin juba, et eesti kunstnike töid okupatsiooni ajal hulgi osteti. Nii eraisikute kui ka nn. Eesti Omavalitsuse organite poolt. Millegipärast kujutlesin, et need kunstiteosed on eesti kodukaunistamiskunstile traditsiooniliseks saanud natüürmordid, lilled, maastikud, mille sekka haruharva eksib mõni teemaatiline kompositsioonike. Kuid selle kunstniku majast leidsime hoopis isevärki teose. Pastellmaali, mis oli ilusasti klaasi all ja raamitud ning millel oli erilise hoole ja armastusega kujutatud saksa soldati teraskiiver, paljastatud tääk ja neile kõrvale asetatud punane roos. Kui me Aavikuga ise oma silmadega poleks säherdust «idüllilist» natüürmorti näinud, vaid seda kelleltki kolmandalt kuulnud, siis oleksime arvanud, et see on anekdoot. Tähendab, ka eesti kunstnike hulgas oli mõningaid mehi, kes idealiseerisid saksa imperialismi, militarismi ja seega ka hitlerlikku okupatsiooni kõikide tema koledustega.

Vist 10. septembril («vist» sellepärast, et kuupäev ei ole enam loetav).

Paljud inimesed, kes linnast lahkusid, matsid oma toidukraami, lauanõud ja riidevarad äedadesse, kuid minööride väledad koerad kraabivad need augud nüüd lahti. Sest ega vaene koer ei tea, mida ta kusagilt välja kraabib. Ta kraabib lihtsalt seal, kus ta satub värskelt kaevatud mullale. Ja nii on need panipaigad nüüd kõik ilusti avatud, ja igamees võib sealt võtta, mida ta aga ise soovib. Sõjamehed võtavad sealt enesetele moosipurke ja muud toidukraami, sest söögi vastu on sõjamees alati huvi tundnud, ja olgu see kroonu antud sõjamehetoit nii tugev ja kaloriterikas kui tahes — ülearu mitmekesine ja vaheldusrikas pole ta küll iialgi olnud. Ja midagi muud peale toidukraami soldatit neis aukudes ei huvita, sest kuhu paneks ta seal leiduva riidetagavara? Seljakotti? Mida see mahutab? Aga see-eest on nende aukude tühjendamisel riidekraamist ja lauanõudest agarad teist laadi saamamehed — kallid eesti «rahvuskaaslased». Niipea kui aga hommikune liiklemisluba algab, hakkavad nad kohe oma kottidega ringi luusima — majast majja, aiast aeda, korterist korterisse — ja korjavad muudkui endale vara kokku. Nõnda kannavad nad neist koerte poolt lahtikraabitud aukudest minema oma «suguvendade» riideesemeid ja muud, mis väärtuslikum. Ei, nad ei ole ju lihtsalt vargapoisid. Nad võtavad ausalt seda, mis on peremehehuks muutunud, nad on ausad varakogujad. Elavad oma majade all keldrites, värisevad, kui kusagil miin plahvatab, sest pika päeva jooksul sakslased paar tükki ikka linna peale heidavad, aga linnast ära nad ei lähe, sest mine tea, järsku on mõni auguperemees tagasi tulnud ja võib nende vararaasukese kallale minna. Kuid oma väikese vara pärast nad linna jäidki, olgugi et hirm on suur. Ja kas ei ole neil siis moraalne õigus nüüd selle hirmu tasuks osa saada varast, mis teised, varast vähem lugupidavad lollid, ripakile on jätnud. Päeval neid varakogujaid eriti märgata ei ole, öhtul nad seda tööd teha ei saa, sest siis on liiklemiskeeld. Seepärast liiguvad nad nagu kummitused kõige agaramalt majade vahel just varahommikuses udus. Ja ka nemad on osake mu armsast eesti rahvast. Ja nende poliitiline südametunnistus on nii puhas, et nad, vaatamata sakslaste propagandale, jäid ilusasti kohale. Varastada on neil nüüd seda julgem, et hiljem saab kõike sõjaaaja kaela ajada.

Täna on üks mees juba «Vanemuise» fuajeeski jõudnud ära käia ja sealt peegleid maha võtma hakata. Ühel peeglil oli, kurivaim, juba nurga ära murdnud. Kuid siis oli teda vist segatud ja seepärast olid peeglid veel paigale jäänud. Käskisin Hansonil ja Kännul nad maha võtta ja saksa teatrisse tuua.

Täna käis Tartus Debora Vaarandi. Kavatses oma muljetest kirjutada «Rahva Hääles». Tema on jällegi üks tartlasi, kes siia enam tagasi ei tule, vaid Tallinna läheb.

11. septembril.

Kirbud. Miljardid kirbud. Kust nad küll välja on tulnud? Ilmselt on tänavune kuiv ja soe sügis neile sigimiseks eriti soodne. Ja kuna linnaelanikke on vähe, siis peab igaüks nüüd tuhat tükki toidule võtma.

Käisime täna uuesti vaatamas, kas Vanapagan pole välja tulnud. Kinnimüüritud ukseavasse oli juba auk löödud, parajasti just nii suur, et mees läbi mahub. Ronisime siis meiegi sinna sisse. Mööbel oli kõik

kenasti kohal. Isegi suur 3—4-kilone sulatatud searasva pott seisis ilusti ja puutumata keset lauda. Kuna me peale leiva muud toidukraami Tartust ei saanud ja Leningradist kaasavõetud konservivarud lõppema kippusid, siis võtsime selle rasvapoti ilma suuremate südamevaludeta kaasa. Ja nüüd elame priskelt. Sest kui sa igast aiast võid küsimata võtta värsket kartulit, kapsast, porgandit, hernest, tomatit ja kurki, nagu meie seda praegu võtame, ja kui sul enesel on pott ehtsat searasva, mis toidumuret sul siis veel võib olla.

Linn on aga ikka veel tühi ja vaikne. Asume ju tegelikult rindeolukorras, kus varem või hiljem peab võitlus valla puhkema. Praegu aga on nii, nagu polekski siin enam mingit sõda. Ainult sakslased saavad vahetevahel linna peale mõne miini. Üleeile kukkus üks neist Aia tänava mäel kõnniteele, plartsatas seal lõhki nagu mädamuna ja paiskas sah-maka mulda ja kiviprügi laiali. Kedagi seal päris lähedal polnud ja mingit õnnetust ka ei juhtunud. Eile õhtul sattus aga Tähtvere pargis üks nii lähedale, et tuli isegi korraks pikali visata, kuid see lõhkes üleval kõrgel puude ladvus. Ja kuigi ligidal oli üsna palju sõjaväelasi liikumas, ei saanud siiski keegi häda.

Täna hommikul, kui teatrimajast õue astusin, partsatas midagi maja taga, ja kohe tuli sealt lõõtsutades ka meie kontrabassimees ja ütles ehmunult: «m-m-miin!» See oli tabanud otse pumbaputkat ja löönud puruks ka pumba. Tähendab, esimene mure on nüüd teatrile uus pump muretseda, sest linna veevärgist ei tule tilkagi vett.

Täna proovisime Aavikuga korraks ka Raadi mõisasse minna, et vaadata, kas seal muuseumis pärast põlemist ka midagi järele on jäänud. Kuid Peetri kirikust sõjaväelased meid kaugemale ei lubanud, kuna sealt edasiminevat teosa sakslased kohe tulistavat, kui seal keegi päevalgel liigub. Aavikul tuli meelde, et Peetri mäe all elas enne sõda kunstnik K. Leidsimegi ta korteri üles. Kuid just sellesse tuppa, kus oli ateljee, oli sattunud miin. Nähtavasti otse läbi Raadi pool asuva akna. Midagi erilist ei olnud miin toaga teinud, ainult kogu sisustus oli kõige arulagedamal kombel segamini pööratud, just nagu oleks seal kõigepealt vihane metssiga tuhnninud ja siis veelgi vihasem härg omakorda kõik üle tuuseldanud. Mehest endast aga arvatakse, et ta on kindlasti Eestist jalga lasknud... Aga Peetri mäel, keset tänavat asfaldil, lebab laiaks sõidetud vaskbariton. Nähtavasti kukkus pagemise ajal kellegi käest või koormalt maha, minek oli meestel aga nii kiire, et peatada ja pilli üles korjata polnud enam mahti. Ja nii see vaene, omal ajal kaudis pasun läigib nüüd laiaks litsutuna keset tänavat. Sajad autod on tust juba üle sõitnud ja ikka õhemaks ja siledamaks triikinud, ning praegu on tust jäänud ainult õhuke vaskne pasunasiluett.

Kuna midagi mõistlikumat teha ei olnud, jalutasime õhtupoolikul Aavikuga korraks mööda Riia tänavat linnast välja. Kõik linnalähedased talud on täiesti tühjad — ei ühtegi looma, ei ühtegi inimest. Kui aga pimedaks läks, ei hakanudki enam linna tagasi minema, vaid pöörasime ühte tallu, et öö heinalakas ära magada. Sattusime aga sõjaväelaste grupile. Tuli muidugi jälle dokumendid lahti lüüa, et tõestada, kes ja mis me oleme, ja siis me ööbisimegi ilusti üheskoos rehe all põhus. Hommikul kostitasid sõjamehed meid enneolematult vägeva supiga, mis oli keedetud värskest loomalihas, igasugustest aedviljadest ja tulihapudest õuntest. Kõik see oli «po soldatski» väga soolane ja piprane, kuid maitstes imehästi. Otsustasime Aavikuga seda omapärast hapude õun-

tega loomalihasupi retsepti meeles pidada ja kord rahu ajal järele proovida, kas ta siis ka veel nii hästi maitseb nagu tollel hommikul.

Kui teatri juurde tagasi jõudsin, ootas mind seal üks vana mees, kes küsis, kas ma veel mäletan, mis ma tema kätte andsin. Ütlesin, et mina tema kätte küll midagi hoiule pole andnud. Tõtt öeldes ma ei mäletanud seda vanameest üldse. Lõpuks selgus, et tema käes on tõepoolest mu hall sügispalitu, millele ta isegi ühe nööbi olevat uuesti ette ömmelnud.

Pikapeale koorus meie jutust välja, et kui 1941. aastal 9. juuli varahommikul Riia maanteel asunud partei maakonnakomitee õuest välja sõitsime, siis ma ulatasin veoauto pealt oma palitu kui täiesti ülearuse ja tülika asja ühe lähedalseisva vanamehe kätte. Hoopiski mitte selleks, et hoiule anda. Ja sinna ma selle palitu unustasin, nagu inimene unustab kõik selle, mille ta kui mittevajaliku ära viskab. Ja ma võinuksin seda inimest tuhat korda tänaval kohata ja mul ei oleks iialgi meelde tulnud talle seda palitulugu meenutada.

Selgus, et mehel, kes osutus pensionil olevaks raudteelaseks Kanguriks, ei ole veel töökohta, ja ma võtsin ta «Vanemuisesse» öövahiks.

Aga ikkagi on huvitav, miks ta seda palitut alles hoidis. Ta pidi ju aru saama, et ma ei andnud seda üldsegi talle hoiule, vaid viskasin selle temale kätte kui juhuslikult juuresolevale inimesele. Ja isegi siis, kui ma tõesti oleksin palitu hoiule andnud ja nüüd taga nõudnud, oleks tal ikkagi lihtne olnud mulle öelda, et see on sõjaajal kaduma läinud. Veel enam. Ühelgi «normaalsel» omapoole kasvanud küüntega inimesel poleks pähe tulnud mõtet alles hoida kommunisti palitut kas või juba ainuüksi sellepärast, et sõja algul paistsid sakslased tõesti võitmatutena ja nõukogude kord — see tähendab, ka minutaolised — ei pidanud enam iialgi Eestisse tagasi tulema. Veel enam — igal keskmisel linnakodanikul tuli okupatsiooni ajal kõvasti oma püksirihma pingutada, et üldse hinge sees hoida. Ja mulle on küllalt juba räägitud sellest, kuidas linna-rahvas oma paremad riideesemed ja mööblitükid toiduainete eest maale talumeeste kätte kandis. Miks ei võinud ta seda palitut siis kas või toidu vastu vahetada. Lõpuks. Ta ju nägi oma silmaga, et ma sõitsin parteikomitee hoovilt välja relvastatud hävituspataljoni mehena. Mis oleks loogilisem arvata kui seda, et ma surma sain. Kuid ikkagi hoidis vanamees talle võhivõõra inimese palitut. Tähendab, ta pidi uskuma, et me võidame.

Kas niisugused lihtsad ja ausad inimesed ei olegi just «võitmatu ja surematu rahvas»?

13. septembril.

Täna lugesin lehest, et Kristjan Jalak on Leningradis surnud. Nii ei saanudki siis see mees, kes 40-ndal aastal 21. juunil marssis Tartu tööliste demonstratsiooni eesotsas, kes oma visaduse ja järeleandmatusega ka kodanliku Eesti lõpuaastatel Tartu Töölisühingute Keskliitu juhtides oma isikliku eeskujuga kasvatas üles suure hulga nõukogude korrale ustavaid töötajaid, vabastatud kodulinna tagasi tulla ja tema ülesehitamist juhtima hakata. Mulle isiklikult on see veel ühe vana hea sõbra kaotus. Tartu linn aga on ilma jäänud inimesest, kes täitevkomitee esimehena linna oleks armastada suutnud ja selle armastusega teda ka targalt üles ehitada oleks osanud.

Võrus on 10. septembril toimunud suur miiting, kus esinenud ka vana Jaan Vahtra. Mees, kes kunagi väga soojalt ja meeldejäädvalt kir-

jutas «Loomingus», kuidas ta nägi Leninit Peterburis kõnelemas. Ja kui ma ei eksi, kirjutas Vahtra sellest juba ühes kodanlikul ajal ilmunud «Loomingus». Muide, «Loomingut» pole okupatsiooniajal ühtegi numbrit ilmunud, on ilmunud ainult 2 kirjanduslikku albumit «Ammukaare» nime all. Tore on see, et samal koosolekul, kus kõneles Vahtra, on laulnud ka Elsa Maasik.

Täna jõudis teatrisse Eduard Viktor. Tuli koos oma naisega. Nende käsi on üsna halvasti käinud. Viktori mõlemad vennad, kes läksid hävituspataljoni, jäid Saare metsa, sattusid vangi ja lasti maha. Viktor ise ja ta naine ei olnud ka enam teatris. Nüüd on neil silmad vaheldumisi rõõmu ja nuttu täis ja muudkui nõuavad endale aga tööd ja tegemist. Kõikidest siinolijatest, keda ma senini olen kohanud, on Viktori rõõmu tagasituleku üle kõige siiram ja suurem.

14. septembril.

Saksa teatri hoone praegune seisund ei ole veel eriti katastroofiline. Miinid on löönud küll lavatorni ja teatrimaja katusesse viimastel päevadel veel mõned augud juurde, kuid laed ja lava nõõripööning on terved. Paar miini on plartsatanud ka vastu sakslastepoolset majaseina ja löönud seal ühe akna koos raamidega puruks, aga esialgu on ka sealpoolsetel akendel isegi klaasid suuremalt jaolt terved. Aga laval ei ole üldse midagi peale tühjade puuratuste nõõripööningul ja tõmbikurööbaste seinal. Isegi viimane kui tõmbiku kõiejupp on kadunud. Samuti on täitsa tühi regulaatoriruum. Maja on sakslaste poolt ümber ehitatud ja sisse seatud kinoks. Lava ava on kinni ehitatud saepuruga täidetud seinaga. Ilmselt selleks, et mitte asjatult kütta suurt lavaruumi. See saksa teatri õnnetu alati külm lava! Keegi pole teda iialgi päris soojaks kütta suutnud. Küll sai siin stuudiopäevil külmetada proove tehes ja isegi etendusi andes... Selle külma lava pärast ei julgenud me 1937. aastal ka Tartu Töölisterit siin tegema hakata. Ja kuidas teda nüüdki talvel soojaks saab...?

Üles ovaalsaali on aga ehitatud vägev kinoaparatuur. Aparaaate on küll püütud ära viia, kuid kaugemale kui alla kassaruumi pole nendega jõutud. Ja seal nad nüüd seisavadki. Kedagi, kes end nende üle peremeheks kuulutaks, senini veel välja pole ilmunud. Teatri administratsiooni jaoks ja prooviruumideks tuleb vist võtta hall, praegu veel tühi olev puust elumaja üle tänava asuva koolimaja kõrval. Samuti tuleb teatrilile võtta endine korporatsioon «Estica» maja Kastani tänava nurgal. Muide, Aavik on juba Veski ja Kuperjanovi nurgal Kunstiinstituudi jaoks kaks korporatsioonide maja kinni pannud. Vaatasin ka korraks kunagise peaministri Uluotsa maja Õpetaja tänava nurgal, kuid selle ruumijaotus teatrilile ei sobi. Heitsin pilgu sisse ka Õpetaja tänava nurgal asuvasse elumajja — seal on küll palju suuri tube, kuid elanikud tulevad vist tagasi. Ühes selle maja teisel korrusel asuvas toas oli keegi eesti mees hästi suure kiiruga oma saksa ohvitserimundrist nagu uss kestast välja pugunud. Täitsa uus munder vedeles põrandal hunnikus. See kestavahetus toimus nähtavasti pruudi korteris, sest samas oli ka ühele neiule adresseeritud pakk eestikeelseid kirju ja nende vahel fotod, mida saksa mundris noormees ühest Saksamaal asuvast ohvitseride väljaõppelaagrist neiule oli saatnud.

Lugesin mõnda neist kirjadest. Tahtsin lihtsalt teada, mis mees see niisugune on olnud? Kuidas niisugune mees ka mõtleb? Ja mida ta

tahab? Mis oli tal oma tütarlapsel ka öelda, sellel näo järgi intelligent-sel poisil. Loen ja loen ja midagi ei ole, mida lugeda. Tal ei ole ühtegi mõtet ja tal ei ole ka midagi, mida ta tahab. Kogu kiri on nagu enne-sõjaaegsete poolkraadede ja poolkorporantide «mehelikult» uljas löua-laotamine. Iga teine sõna on «maru», «hiigla vahva», iga kolmas lause «sai nalja», «sai mürtsu tehtud» ja lõpuks — «kirjuta, mida ka ise teed». Ja nii kiri kirja ja lehekülge lehekülje järel — kõik ilusa, haritud käekirjaga. Kurat teda teab! Oli see sell nüüd vabatahtlik või niisama mõni mobiliseeritu. Kuid et ta oma leegionärikest siapoole jõge maha jättis, siis peab ta ka ise siinpool olema. Küllap redutab metsas.

(Kui 1946. aastal Jakobsoni «Elu tsitadellis» mängisime, oli just see-sama munder selle SS-lase seljas, kelle Ralf hetkel, kui ta üle läve tuppa astub, maha laseb. Pilt sellest stseenist on praegu veel alles. Kuid mundrit enam «Vanemuises» ei ole. On kunagi mingisugusele isetegevusringile välja laenutatud, missugusele nimelt, keegi ei tea, ja jäetud tagasi toomata. Nüüd teeme saksa mundeid, kui neid vaja läheb, odavast puu-villasest riidest järele.)

Maaliateljeeks saab aga kasutada teatri õuel asuvat suurt tühja sakslaste ehitatud barakki. Nii et esimene hädapärane «elamispind» teatrile peaks nagu olema.

Kõik selle, mis põlenud teatrimajas veel kasutamiskõlblikku oli ja kergesti kaenlasse võtta sai, on poisid pikapeale siia ära kandnud. Isegi teatrimaja ukсед ja riidenagid lasksin ära tuua, sest linnas on juba igasuguseid asutusi ja rahvast palju, seda aga, mis krabada kõlbab, jääb ikka vähemaks ja vähemaks.

Täna sattus mulle pihku Alfred Rosenbergi raamat «Blut und Ehre», millesse on kogutud selle baltisakslasest Hitleri kambamehe kunsti- ja kultuurialased artiklid. «Veri ja au». Mis arukas inimlik sisu saab üldse olla sellisel sõnade ühendil? Ja artiklid ise on täiesti nimele vastavad. Puder metafüüsikast, õõnsatest sõnapraalinguist, nagu Hitleri «Mein Kampf'ki». «Blut und Ehre» — tee mis tahad, aga vägisi tuleb meelde 30-ndail aastail kraadede keskel käibe le läinud loosung «Sitt, veri, lilled». Muide, kraadepoiste loosungis oli veri tühi praalimine, Rosenbergi loosungi pärast on verd muidugi palju olnud. Ja ilmselt valatakse seda veelgi palju, kuid au ja häbi pole Hitleri kambal kunagi olnud ja ikka vähemaks seda jääb.

«Postimehe» rahvas oli raadiost kuulnud, et kunagine suur «Vabadussõja» kangelane admiral Pitka, kes hiljem kodanlikus Eestis enesele küllalt au ega raha ei leidnud ja lõpuks Kanadasse kolis, on nüüd kusa-gilt tagasi tulnud või toodud ja pidavat sakslaste poolle maad mööda ringi sõites kangesti «isamaa päästmise» kõnesid. Huvitav, kuidas nüüd passib sellel Landeswehri sõja kangelasel Hitleri poolt okupeeritud Eestis Hitleri kasuks propagandat teha?

Samal ajal aga pidavat «Landessender Reval» iga päev ikka kange-maid ja kangemaid ähvardusi lendu laskma nende «isamaa reeturite» kohta, kes mobilisatsioonist kõrvale hoiavad.

(Järgneb)

Martin Heideggeri inimene

INIMESE-KONTSEPTSIOONIST EKSISTENTSIALISMIS

filosoofia vaherkord oma ajastuga on keerukas ja mitmepalgeline. Abstraktsetes mõistetes hõlmab ta oma aja teaduslike, poliitiliste, kõlbeliste, kunstiliste kogemuste olulisi jooni, püüab kindlaks määrata ümbritseva tegelikkuse, samuti selle tegelikkuse ja inimese vastastikuse mõju mõnesid üldisi seaduspärasusi. Filosoofiliste kategooriate kuivas keeles on võimalik väljendada ka antud ajastu inimese sisemaailma seisundit, inimese kirgede suurust, ta püüdlusi ja lootusi, ta kannatusi ja hirmu. Sotsiaalsete kataklüsmide ajal, mil ajalootorm ühiskonna elavat kudet käristab ja selle rakku — isiksust — loobib ja peksab, varjutavad inimese sisemaailma probleemid sageli filosoofia ülesande otsida teoreetilisi seaduspärasusi. Nõnda kajas kunagi Kreeka iseseisvuse hukku kuulutanud Chaironeia lahingu kõma vastu õpetuses sellest, kuidas isiksus võib enesesetõmbunult kaitsta oma tahtevabadust, vältida kannatusi ja hirmu¹, samuti õpetuses sellest, kuidas hoiduda otsustusist tegelikkuse üle inimvaimu sõltumatuse nimel². Neli sajandit hiljem otsib võitlusist barbarite vallutusretkedega, provintside ülestõusude, epideemiade ja näljaga — mis ennustasid Rooma langust — väsinud stoikust keiser³ pääsu iseendasse süvenemises. Filosoferida, kinnitab ta, tähendab kaitsta oma seesmist geeniust, et ta oleks üle naudingutest ja kannatustest ning ilma nurinata iga hetk surmaks valmis. Langeb kate väärtuse kaotanud väärtustelt, ilmub asjade tõeliselt väärtalalik loomus. Valitud roogades näeb keiser laipu, purpurtoogas röpase lamba villa.

Meie ajal, mil inimese rõhumisele rajatud maailm on hukkumas ja mil sünnitusvaludes on maha saamas inimvendlus kogu maakeral, tugevneb filosoofias taas huvi isiksusprobleemide, inimese sisemaailma vastu. Koletislikud võõrandumisprotsessid kaasaegses kodanlikus ühiskonnas, psühholoogiline manipuleerimine indiviidiga, isiksuse seesmine korrumppeerimine ja väärtusetuks muutmine nõuavad filosoofialt vastust küsimusele, kuidas võiks inimene taas omandada oma tõelise eksistentsi, küsimusele, mis on inimese olemus, mis on elu ja surma mõte.

Näib paradoksaalne, et nüüd, kui kõik elusfäärid on ennenägematult teadusega küllastunud, pöörduvad tähelepandavad intelligentsikihid arenenud kapitalimaais sellise filosoofia poole, mis on teaduslikule tunnetusele võõras või sellele koguni avalikult vaenulik. Seal, kus teaduslikkus on enesega rahuloleva *scientism*'i, inimvõõra teadusekultuse sünonüüm, seal satub inimhinge uurimine, inimese inimlikkuse otsing vastuollu teadusega. Eksistentsialism ei paku formaliseeritud reeglistikku teaduslikuks eksperimendiks, ei huvitu elektroni koordinaatide määratavusest. Ent vastupidi neopositivismi ükskõiksusele inimese suhtes võtab eksistentsialism vaatluse alla inimesiksuse, tema väärtuse ja saatuse. Eksistentsialistlikest õpetustest võib leida kahe maailmasõja tulekahjude vastuhelki, totaalse aatomisurma hirmu peegeldust, fašismi poolt üles-

kihutatud massi jooksukõmina ja kuulipildujale viskuva üksiklase karje vastukajaksid.

Eksistentsialismi poolt kirjeldatav inimene on tegelikult väikekoodanlik intelligent, keda piinavad ja jahvatavad kapitalistliku süsteemi mehhanismid, bürookraatiamasin, ent kes kardab ka töölisklassi organiseeritust, sotsialismi distsipliini. Eksistentsialism toob selle inimese sisemaailma struktuuris esile üldinimliku tähendusega momente ja meie ajastu isiksuse valupunkte.

Seoses mõistete *eksistentsialism*, *eksistentsialistlik*, *eksistentsialistlikud meetodid kirjanduses* teatava kuritarvitamisega meenutame, et tuletada teese mingi eksistentsialismi kohta «üldse» on küllalt riskantne. Eksistentsialistlikeks on nimetatud mitmeid filosoofilis-eeetilisi kontseptsioone, mis omavahel ometi üpris tähelepandavalt erinevad.

Eksistentsialism sündis pärast Esimest maailmasõda Saksamaal (*Existenzphilosophie*), kus selle suundade hulka kuuluvad Heideggeri õpetuse kõrval veel K. Jaspersi, O. Bollnowi, P. Wusti, E. Griesebachi, H. Gadameri, O. Beckeri jt. vaated. Prantsusmaal langes niisuguste kontseptsioonide laine hari ühte rahvusliku katastroofiga Teises maailmasõjas, Vastupanuliikumise ajaga, hiljem aga koloniaalimpeeriumi lagunemisega. Teda tähistavad J.-P. Sartre'i, A. Camus', S. de Beauvoir'i, G. Marceli, J. Wahli jt. nimed. Enne neid olid eksistentsialismi äärmuseni tagurlikke variante Prantsusmaal arendanud vene emigrandid N. Berdjajev, L. Sestov, A. Kožev. Itaalias kujunevad lähedased voolud välja fašistliku diktatuuri ja Teise maailmasõja ajal: N. Abbagnano, E. Paci, E. Grassi, P. Chiodi. Hispaanias on eksistentsialismile olnud lähedased Ortega y Gasseti, M. de Unamuno jt. vaated. Anglosaksi riikides, mida mõlemad maailmasõjad tunduvalt vähem vapustasid ja kus praeguse ajani säilib empiirilise, neopositivistliku filosoofia tugev traditsioon, pole eksistentsialism filosoofias endas erilist levikut leidnud. Seevastu on ta viimastel aastatel hakanud tunduvat mõju avaldama ilukirjandusele ja psühhiaatriale.

Nimetatud kontseptsioonides formuleeritakse mitmesugusel ja sageli vastandlikul kujul suhtumine objektiivse maailma reaalsuse probleemisse, religiooni, teaduslikku tunnetusse, marksismi, kommunistlikku liikumisse. Kuid neid seob põhiliste ideelite allikate ühtsus (S. Kierkegaard, Nietzsche, «elufilosoofia», fenomenoloogia), seob problemaatika — elu mõtte, vabaduse ja isiksuse kõlbelse struktuuri uurimine, seovad meetodid, mis enamasti taanduvad isiksuse emotsionaalsete seisundite fikseerimisele enesevaatluse teel. Ühine on ka nende poolt väljendatavate emotsionaalsete seisundite iseloom. Eksistentsialistlikus käsituses seisab filosoofia tunduvalt lähemal kunstile kui teadusele. Mitmed selle filosoofia esindajad on teatavasti ise tuntud kirjanikud. Ometi oleks suur viga eksistentsialismi avalduste või mõjude hulka lugeda üksnes mainitud valupunktide peegeldusi ilukirjanduses, ja samuti lihtsalt neid meeolude sotsiaalpsühholoogilise süvakihi avaldusi, mida filosoofiliselt väljendavad ja tunnetavad nimetatud kontseptsioonid. Eksistentsialism on maailmavaate ja maailmatunde filosoofiline vorm ja sellena kujutab ta endast teatavat süsteemi, mil ei puudu tervikluse jooned. Eksistentsialismist võib rääkida ainult seal, kus on reprodutseeritud vähemalt olulisimad nendest joontest.

Käesoleval ajal leidub Nõukogude ja välismaises marksistlikus literatuuris arvukalt uurimusi, mis annavad eksistentsialismile suurepärase üldise iseloomustuse. Arvestades nende suhtelist kättesaadavust ja soovides võimalustmööda vältida üldiste kirjakohtade kordamist, piirdume siin nende kontseptsioonide vanima ja vahest kõige algupärasema ja andekama esindaja Martin Heideggeri⁴ vaadete analüüsiga. Muide, ta ise pole nõus oma filosoofiat eksistentsialismiks pidama, vaid nimetab teda *fundamentaalseks ontoloogiaks*.

1. INIMESE KUI DASEINI EKSISTENTSIAALSED JOONED

Me ei hakka iseennast ja lugejat piinama Heideggeri nende arutlustega, milles põhjendatakse, et olemise mõtte selgumine on võimalik ainult inimese sisemaailma süvastruktuuride avastamise teel — seda maailma käsitletakse esmaste fundamentaalsete elamuste plaanis (*ontoloogiline* tase) ja selle konkreetse, olemasolevates tingimustes realiseerimise plaanis (*ontiline* tase ehk *faktilisus*). Inimese sisemaailm on olemise seoste sõlm, tulipunkt, kus koonduvad univerversumi tumedad küired, et siin lõkkele lüüa tegelikkuse olemust valgustava leegina. Sügav enesetunnetus, oma elamuste iseendale selgitamine saab olemise tunnetamise tähenduse. On tarvis aruandmatult süveneda eksisteerimise läbielamisse, mis eelneb subjektiks ja objektiks kahestumisele, mistahes selgitusele, tuvastusele ja üldistusele mõistete abil. Tegelikkus — ühiskond ja sellesse lülitatud looduse funktsioneerimine — avaldub elamustes murdumise läbi. Ühiskond ilmub kui isiksuse jätkatud, laiendatud maailm⁵. On ülearune tõestada, et selline lähenemisviis (siin langevad ühte idealistliku filosoofia fenomenoloogiline ja hermeneutiline meetod) on idealistlik ja polaarne niihästi ajaloolise materialismi kui ka mistahes muu filosoofiaga, mis toetub objektiivsetele andmetele, ühiskondlike nähtuste ja inimese analüüsile. Sellega seoses oleks asjatu otsida Heideggerilt osutusi mingisugustele faktidele — sotsioloogilistele, ajaloolistele, psühholoogilistele, antropoloogilistele uurimustele —, mis kinnitaksid ta filosoofilisi järeldusi. Neid ei ole. Teaduste andmestikku inimese kohta ignoreeritakse täielikult.

Idealistlik lähenemisviis ei sega Heideggeri kinnitamast inimese välismaailmast sõltumatut eksistentsi, olemise esmasust mõtlemise suhtes⁶. Omal ajal võimaldas idealism filosoofial viidata tunnetuse aktiivsusele, rõhutada subjekti tegevat külge. Heideggeri meetod juhib filosoofia tähelepanu elamustele nende ühtsuses ühiskondliku olemusega, nende sotsiaalses tähenduslikkuses. Heidegger esitab isiklike elamuste struktuuri, kirjeldab, kuidas isiksust kaotav subjekt ise oma depersonalisatsiooni sümptoomide üle elab. Filosoofiline uurimus omandab jooni, mis lähendavad teda tegelikkuse lüürilise peegeldusega, peegeldusega inimese vastavate elamuste vahendamise teel. Poetilise segunemine filosoofilise analüüsiga muutub Heideggeril mingiks omapäraseks naasmiseks mütolooilisse ajajärku, inimõtte koidikusse. Keele üleindividuaalset, ühiskondlikku olemust ning samal ajal ka sõna aktiivset osa isiksuse kõige intiimsematest protsessidest teadlikuks saamisel ja nende väljendamisel kujutatakse saladuste saladusena, olemise ülimala müsteeriumina. Keele läte on olemine. Keele struktuuri määrab olemise kõige sügavam struktuur. Keel on *olemise maja*, inimene — selle maja elanik. Inimesed ei käsuta keelt, vaid keel inimesi. Sõna tähendus on *olemise hääl*. Kui tahame jõuda olemise olemuseni, peame puhastama endile tee valmisteadmistest lademetest, heitma endilt rõivad, mis kootud traditsioonilistest mõistetest ja terminitest — siis omandame tõelise olemise. Ainult poeedil ja filosoofil-fundamentaaltoloogil on võime tungida tõelise keele maailma. Ainult nemad suudavad kasutada sõnu, mis vastavad olemuse keele tähendusele, ainult neile, valitutele, avaneb *olemise olemus*: nad tabavad selle märgid ja muudavad sõnaks. «Mõtteleja räägib olemist. Poeet nimetab püha.»⁷ Heidegger seab eesmärgiks kohandada keelevahendid oma õpetuse sisuga. Teatav vajadus selle järele on tal olemas. Filosoofia traditsioonilised kategooriad ja terminid ei sobi tõepoolest väljendama seda, mis elamusena on ühtaegu mingi suhe isiksuse ja ühiskonna vahel, ning ka sotsiaalpsühholoogiline struktuur. Heidegger loob uusi sõnu, opereerib meelevaldselt sõnaühenditega. Asendades teatavad mõisted ja neid väljendavad terminid teistega, püüab ta saavutada mõistete lõhustumise efekti, mõttenihkeid, üksiksõnade tähenduste la-

gunemist. Sel viisil kujundatud uus mõisteparaat ei moodusta kategooriaid, vaid eksistentsiaale. Sellepärast ei tohiks lugejat eriti hämmastada tõik, et Heideggeri filosoofias, mis pea täielikult inimest lahkab, sõna *inimene* võrdlemisi harva tarvitatakse. Seda asendab *Dasein*.⁸ See termin peab näitama, et inimese olemuse määrab inimese aluseks olev ja ühtlasi inimeses avalduv olemine. Inimene, see on *seal-olemine*, järelikult lõplik ja sellepärast pidevalt uuenevas kordumises asuv inimene. *Dasein* on enam kui ainult individuaalse isiksuse — isiksus märkimaks olemise väljendajat ontoloogilises mõttes — sünonüüm. See on rahva kõlbelse teadvuse ja käitumise ühine struktuur, antuna isiksuse enesetundes ja -interpretatsioonis.

Dasein ilmutab end eelkõige maailmas asuvana. *Maailmas-olemine* moodustab oluliselt *Dasein*'i struktuuri. See ei ole mõeldud ainult ruumilises tähenduses. *Dasein* elab olevuste keskel, ta on värvatud nendega alalisse vastastikusesse suhtlemisse, vastastikusesse teotsemisse. Selle sideme loomuseks on *arusaamine* (*Verstehen*), selles avanevad *Dasein*'ile teised olevused. Arusaamine pole lihtsalt teadmine, vaid samuti viis olla niimoodi, et aru saada olemisest.

Inimene, *Dasein*, pole asi ega ese, kes on oma olemise suhtes ükskõiksed. *Dasein* suhtub oma olemisse kui oma sellesse või teise võimalusse. Võimalikus seisab tegelikkusest kõrgemal (38). *Dasein* on võimalus. *Arusaamine* on oskus olla, on oma võimaluste tabamine *Dasein*'i poolt. Olla-oskamise välja struktuuri moodustab *projekt* (*Entwurf*). Inimene on enesesünnitamise protsess. Ta väljub pidevalt oma piiridest, püüdleb tulevikku, projekteerib iseennast. Sellepärast on *Dasein* alati enam kui enda faktiline olemine. Ta ütleb iseendale: «Saa selleks, mis sa oled!» (145). Heidegger täheldab inimese eneseloomise tegelikku fakti, mida ratsionaalselt on seletanud Marx. Muutes ümbritsevat maailma, kujundab inimene ühtlasi ümber ka iseennast — ta realiseerib oma võimalusi, mis kujutavad endast tegelikkuse enda võimaluste peegeldust ja väljendust. Inimese võimalused on areneva, vastuolulise sotsiaalse maailma interioriseeritud tendentsid. Inimeses leiduva potentsiaalse realiseerimine langeb ühte tegelikkuse muutumisega. Ainult looduse ja ühiskonna aktiivse transformeerimisega muudab, loob inimene oma olemust. «...kogu niinimetatud maailmaajalugu pole midagi muud kui inimese tootmine inimtöoga...»⁹ Eneseanalüüsi, oma võimaluste hinnangu, enesekontrolli moment on vajalik, kuid ta eksisteerib üksnes selle protsessi allutatud elemendina. Heideggeril aga kasvab ta monstrooselt laiali, neelab nii reaalse tegevuse kui ka reaalse subjekti.

Projekti aineks, kavatsuse, ennetuse läbi struktureeritud aineks on mõte (tähendus). Ainult inimesel võib olla mõte, ainult inimene võib olla mõttetu. Kõik muu on absurdne. See pole tegelikkuse hinnang, vaid ontoloogiline iseloomustus (151—152). Seoses sellega eitab Heidegger — nagu ka juba mainitud stoik rooma tsivilisatsiooni langusaja algusest — objektiivse aspekti olemasolu inimväärtustel, need kuulutatakse eranditult *Dasein*'i «seisukohaks» (99—100).

Kuivõrd inimese olemasolu on inimesele endale avatud kui olemise väljendus ja kuivõrd inimene püüdleb selle tunnetamise poole oma tegevuses, sedavõrd on inimese olemasolu eksistents. Eksistents on *Dasein*'i võimalus olla või mitte olla iseendaks. Tegelikuna, müstikast vabastatuna väljendab see mõiste isiksuse eetilise-vaimse struktuuri individuaalsuse kordumatust selle ammandamatus spetsiifilisuses. Eksistentsis sisalduvad niihästi ratsionaalsed kui ka emotsionaaltahtelised momendid. Eneseteadvus tabab teda kord puhkeva, kord kustuva protsessina. Heideggeril sulab nende kõlbelse eneseteadvuse aktiivsuse peente nüansside kirjeldus pidevalt ühte inimese ühiskondliku tootmistegevuse iseloomustustega, mis on antud subjekti elamuse kaudu.

Dasein'i olemise kui maailmas-olemise (*In-der-Welt-Sein*) struktuuri omava olemise eksistentsiaalseks väljenduseks, sellise *Dasein*'i olemise väljenduseks, kellele avaneb temas helenduv maailm, selliseks väljenduseks on sise-olemine (*In-Sein*). Selle mitmekesiste viiside hulka kuuluvad muu hulgas viis toota, harida ja hoolt kanda millegi eest, tarvitada, kaotada, ette võtta, teotseda, teada saada, küsida, vaadelda, arutleda, tuvastada... (56). *Dasein*'i aktiivsus tingib seda, et kogu tema kaudu väljenduva maailma struktuur on orienteeritud inimesele. *Dasein*'i «mure» sfääri kuuluvad asjad, tööriistad, moodustavad käepärastoleva (*Zuhandenes*). Üksnes tööriistade kasutamisel avaneb inimesele teda ümbritsev loodus. Loodus on inimese jõudude realiseerimise, samuti inimese tarvete rahuldamise sfäär. «...mägi on kivimurd, jõgi — hüdrauliline jõud, tuul on tuul purjedes.» (70) Maailm esineb praktiliste suhete matriitsina, mis on kokku jooksnud *Dasein*'i sõlme. Käepärastolevasse kuuluvad samuti märgid. Need on tööriistad spetsiifilise ülesandega osutada (77). Märgina esineva asja funktsioon ei ole samuti nagu tööriista tootmisfunktsioongi nende asjade omandus iseendast. Nad tekivad üksnes siis, kui neid asju keegi millekski tarvitab. Nende funktsioonide kogusummal (*Bewandtnis*) on terviklik iseloom, ta on kindla eesmärgiga ja eelneb eraldi võetud tööriistale. *Dasein* on vahetult mähkunud kogusummasse, mis moodustab tema enese tähenduslikkuse (*Bedeutsamkeit*, 87).

Erinevalt liblika röövikust ei valmista *Dasein* kookonit, milles tal tuleks areneda. Ta leiab selle juba varemalt antuna, see on maailma heidetud. Heidetus väljendab kaht momenti: esiteks ei valitse *Dasein* enda maailma ilmumise üle, teiseks sõltub ta teistest esemetest ja *Dasein*'idest. «*Dasein*'i maailm on kaasmaailm» (*Mit-Welt*, 118). Maailm on alati see, mida ma teistega jagan. Teisi kohtan juba lähima ümbruse kirjeldamisel, tootmisprotsessis viibivate tööriistade toimes. Kui käepärastoleva praktilist käitsemist tähistatakse eksistentsiaaliga *murelikkus*, siis selles tegevuses kujunevad suhted *Dasein*'idega (teiste inimestega), kes kunagi ei saa esineda vahendina, käepärastolevana, moodustavad *hoolduse* (*Fürsorge*) sfääri. Viimasel on kaks äärmist moodust. Esiteks võib ta asendada teise *muret*. Sel puhul aetakse teine välja oma kohalt, sunnitakse tagasi astuma. Ta võib sellise *hoolduse* all muutuda sõltuvaks ja orjastatuks, vaatamata sellele, kas antud orjastamine on tajutav või ei. Teiseks võib *hooldus* jätta teise *mure* asendamata, selle *mure* objektile suundumata, ta võib suunduda teise inimese isiksusele, selle eksistentsile, aidata sel *mure* tarvis vaba ja läbinägelik olla. Ühise olemise suhted, mis selle «vabastava» *hoolduse* läbi tekivad, rajanevad ühisel *murelikkusel*, kusjuures säilib igapäevane vabadus (122).¹⁰

Oma argipäevases teistega olemises sõltub *Dasein* neist. Ent siin pole teised kindlad individuaalsed isiksused. «Igaüks on teine ja keegi ei ole ta ise,» iga hetk võib teda kes tahes teisega asendada. Siin suhtud sa ise teistesse ja tugevdad nende võimu enda üle. Tegutsev agent on siin *kes*, ei see ega teine, ei mina, ei sina ega tema, ei koguni isiksuste summa. Ta on Neutrum, Man (saksakeelsest umbisikulisest asesõnast *man* (võrdle eestikeelse umbisikulise tegumoega — ollakse — Tõlk.)). *Man* on massinimese impersonaalne substantis. Tema või *nemad* minus, mitte minu kordumatu Mina, — minu tegevuse anonüümne subjekt. *Dasein* lahustub kommunikatsioonide ja massinformatsioonivahendite impersonaalsuses. Nende abil arendab *Man* välja ning kinnitab oma diktatuuri. «Me naudime ja lõbutseme nii, nagu nauditakse (*wie man geniesst*); me loeme, näeme ja otsustame kirjanduse ja kunsti üle nii, nagu nähakse ja otsustatakse...» (126). *Man* on inimese keskpärasus, läbilõikelisus (*Durchschnittlichkeit*). Ta valvab, et keegi ei väljuks ta hallist šabloonist, ta ei kannata erandlikkust ja unikaalsust. «Mistahes paremus surutakse vaikselt maha. Kõik omapärane triikub öö jooksul justkui ammu tuntuks. Kõik vallutatud muutub välja-

müüdavaks kaubaks. Mistahes saladus kaotab oma jõu.» (127) Kuna *Man* pakub ette välja kõik otsustused ja otsused, siis võtab ta enda standardiseeritud inimeselt kogu vastutuse. *Man* on isiksuse ja ühiskonna tegelike suhete müstifitseeritud, kuid ere kujutus kapitalismi, eriti kaasaegse kapitalismi ajal. See on inimese impersonaliseeritud sotsiaalne olemus, mis esineb pimedas, isiksusele võõra ja vaenuliku jõuna. See on individualismi häving uusima monopolistliku kapitalismi tingimuses, vaba ettevõtja langus, kelle vahetab välja kontserni, *service'i*, riigi teenistuja. See on samuti isiksuse prepareering reklaami, ühiskondliku arvamuse, massikultuuri poolt. *Man* kajastab grupilise mõtlemise, stereotüüpse maitse ja nüristunud isikliku vastutustundega «massinimese» kujunemist, — ent ühtlasi korporativismi ja totalitarismi poliitilisi tendentse. Mõistega *Man* aimas Heidegger ette, et inimene kaotab oma isiksuse kapitalistlikus tarbimisühiskonnas — see aga on hoogsalt arenema hakanud viimasel aastakümnel. Niisugune on vaadeldava eksistentsiaali objektiivne sisu. Subjektiivselt tahab Heidegger väljendada hoopis midagi muud: justkui isiksuse igavest orjastamist ja nivelleerimist ühiskondlike normide ja väärtuste kui niisuguste poolt. Seejuures sünnitab orjastamist isiksus ise, see on isiksuse seesmine seisund.

Man'is me tabame end oma *heidetuses*. See seal (*Da*), see *fakti'l'sus*, kuhu ta on heidetud, saab *Dasein*'ile selgeks *meeleolus*. See, mis faktilisuse (ontilisel) tasemel meeoluna esineb, kujutab ontoloogilisel tasemel endast *seatust* (*Befindlichkeit*). Inimese pilt, mida Heidegger maalib, läheb üha süngemaks. *Seatuses* tundub juba hädaohtu — pealetungiva, määramatut huku hingust. Ontilisel tasemel on *seatus* põhimoodus *kartus* (*Furcht*). Ta määrab inimese enda teadvusstruktuuri fataalse iseloomu. Ei ole nii, et algul ilmub hädaoht, ähvardab kurjus, ja siis kartus. Kartus avastab hädaohtu juba enne teadasaamist ohu olemasolust ja lähenemisest. Ta on iseenda kartus. Kartus on ühtlasi ka side inimeste vahel. Kuid kartus teise pärast on tegelikult kartus iseenda pärast, s. t. enda kaasolemise pärast teisega. Kartust, seejärel hirmu peab Heidegger inimese iseloomustamisel kõige tähtsamaks ja tüüpilisemaks. Hukkamisele määratud maailma hukkamisele määratud klassi filosoof kirjeldab sügava asjatundmisega temale nii mõistetava ja lähedase hingeseisundi modifikatsioone (*Erschrecken, Grauen, Entsetzen, Schüchternheit, Scheu, Baugigkeit, Stutzigwerden* — 142).

Inimese argiolemise olulisi tendentse on kõigepealt lõpmatu *kõnelemine* (*Gerede*). Inimest ei juhi ta enese suhtumine sellesse, mida antud sõna märgib, vaid hoopis sõna autoriteet. Sõnad muutuvad eesriideks inimeste vahel, tehes võimatuks nende vahetu suhtlemise. Järgmiseks tendentsiks on *uudishimu* (*Neugier*), mis kujutab endast olemise viisi, kus *Dasein* lubab end kütkestada maailma nähtusist, püüab tunnetada üha uut ja uut — keskendumata iseendale, vabanedes iseendast (iseloomustus, mis on lähedane mõiste *scientism* mõttele). Kolmandas tendentsis, *kahetähenduslikkuses* (*Zweideutigkeit*), avaldub inimestevaheliste suhete moonutatatus *Man*'i sügavusis, need suhted on muundunud üksteise pingeliseks, salajaseks varitsemiseks. «Üksteise-est maski all mängitakse maha üksteise-vastu» (175). Neis argiolemise (s. t. *Dasein*'i sõltuvuse seisundis teistest inimestest) tendentsides, viisides, samuti nende kogusummas selgub *argipäevasuse*, *argisuse* (*Alltäglichkeit*) põhiliik — *langus* (*Verfallen*). *Man*'i poolt loodav täisverelise, tõelise elu näilikkus sünnitab inimeses rahunemist, illusiooni, et kõik on parimas korras, et kõik ukSED on avatud. Rahunemine tekitab kiusatuse tegevuse järele, ajab inimese katkematusse tootmisprotsessi, ja tugevdab ühtlasi langust. Inimene võib vabaks saada kõigest kõige isiklikumas, kõige «omamas» *Dasein*'is. Nivelleerivas ja rahustavas seisundis liigub *Dasein* võõrandumise poole.

Isegi Heideggeri eksistentsiaalide süsteemis käsitletakse võõrandumist inimese sügavalt subjektiivse, seesmise psühholoogilise seisundina, «languse olemise

spetsiifilise viisina». Ta ei reeda inimesele, et too on oma *Dasein*'ist objektiivselt lahti kistud; võõrandumine seisneb *Dasein*'i ülemäärases seesmis eseseliigenduses, mis võtab inimeselt võimaluse tunnetada iseenda tõelist unikaalsust (*Eigentlichkeit*), ja isegi võimaluse tunnetada oma hukku (178). Võõrandumine varjab inimese eest, et ta ei olegi tema ise, ajab inimese tõelusest *võõrsusse* (*Uneigentlichkeit*). *Dasein* takerdub iseendas, «...langeb iseendast endasse, argipäevasuse põhjatusse ja eimillessegi.» Kuid selline langus kätkeb eneses ühtlasi varjatud võimalust langust «tõusuna» eksponeerida. Toimub tõeluse simulatsioon, mis langeb ühte inimese tegeliku sissetassimisega *Man*'i. Nagu näeme, asetab Heidegger (ja kogu eksistentsialism) oma interpretatsioonis rõhu võõrandumise sellele sotsiaalpsühholoogilisele aspektile, mida Hegel «õnnetuks teadvuseks» nimetas. Ta rõhutab seda, et inimene kaotab oma isiksuse — Marx uuris seda oma kapitalismianalüüsis (kaubafetišism — inimestevahelised suhted esinevad asjadevaheliste suhetena). Ometi ei ole võõrandumine tõesti ainult ühiskonna ja isiksuse psüühiline seisund, inimloomuse traumeerimise nähtus, vaid kujutab oma olemuselt kõigepealt majanduslikku, materiaalist suhet, kuigi ta sellele ei taandu. Veel hiljuti koondati marksistlikus literatuuris kogu tähelepanu sellele majanduslikule suhtele, eksploatatsioonile, kapitalistliku süsteemi mehhanismile. Ent võõrandumise taandamine üksnes sellele suhtele vaesestab marksistlikku analüüsi, tähendas selle tõsiasja ignoreerimist, et ühiskonna kõik mehhanismid, sealhulgas ka majanduslikud, moodustatakse inimeste kui terviklike isiksuste poolt. Võõrandumise mõiste aga suunab meid vaatlema ka inimisiksust kui tervikut teotsevana eksploateerimisühiskonnas, keerulistes inimestevahelistes suhetes, mis sellel pinnal tekivad (tootmistegevuse tingimused ja tööjaotus, töölise suhtumine töösse, töölise psüühiline seisund, elumõtte ja -väärtuste määratlus, intelligenti ja loominguiliste töötajate seisund, üldinimliku, klassilise ja inimilmale loomuvastase korrelatsioon valitsevates suhetes, jne.). Selle külje alahindamine, mis muide avaldus termini *võõrandumine* enese unustamises, andis mõnele eksistentsialistlike kontseptsioonide esindajatele (Heidegger räägib võõrandumisest endast üpris vähe) põhjust kärarikkalt esineda võõrandumise esmaavastajate ja paljastajate osas. Aga nagu nägime, muudab võõrandumise materiaalse suhte — eksploateerimise klassisuhte — ignoreerimine eksistentsialistliku võõrandumise igaveseks nähtuseks, inimese olemasolu vältimatuks tingimuseks. Seisukoht, mis ei arvesta, et ka subjekt ise, inimene, on materiaalne, ning sellest tulenev inimese taandamine isegi mitte teadvusele või mõistusele, vaid ebamäärastele seesmistele elamustele ja enesetundele, lihtsustab uskumatult inimisiksuse tõelise võõrandumise skeemi. Elava, oma individuaalsuses kordumatu inimese reaalsete kannatuste asemel esitatakse ajast ja ruumist sõltumatu *Dasein*'i skeem.

2. MURE KUI INIMESE EKSIISTENTIAALSE STRUKTUURI TERVIKLUS

Siiamaani järgisime oma esituses üldjoontes sama järjekorda, mida kasutab Heidegger inimese kui *Dasein*'i põhikomponente uurides oma eksistentsiaalses analüütikas. Analüüs lõpeb vaadeldud komponentide struktuurse ühtsuse kindlakstegemisega. *Dasein*'i eksistentsiaalse ehituse ühtsuse, tervikluse moodustab *mure* (*Sorge*) — Heidegger viitab siin stoik Seneca ütlusele, et *mure* (*cura*) kroonib inimese loomuse —, seesmistele elamuste sfääri viidud, müstifitseeritud praktiline suhe inimese ja teda ümbritseva maailma vahel. *Dasein*'i enese suhtes esineb *mure* oma terviklikul kujul, *hirmuna* (*Angst*). Edasi arendades hirmu ja õuduse võtmeteemat, rõhutab Heidegger oma filosoofias *hirmu* printsiipiaalset erinevust analüütikas *argipäevasuse* ontoloogilisel tasemel vaadeldud *kartusest* (*Furcht*). Vastu-

pidi viimasele pole *hirmu* (*Angst*) objektiks miski meid ümbritsevas maailmas olev, vaid mitteolev, mitteolemine — eimiski. *Hirmu* allikas on määratlemata. *Hirmu* puhul ei asu ähvardav oht kusagil *siin* või *seal*, ta viibib alati meiega, nõnda lähedal, et lämmatab hinge. Ta viibib eikusagil, kuid see *eikusagil* hõlmab kogu meid ümbritseva ruumi, kogu maailma kui sellise. *Hirm* väljendab iseenda valimise piiritud vabadust, absoluutset vastutust kõige pärast oma *Mina* ees. Ta on rõhuv eelaimus, et see maailm riisub *Dasein*'ilt selle isiklikud, kõige intiimsemad võimalused. Kui Heidegger pinnalähedasematel tasemetel objektiivseid jaatab inimese sotsiaalset loomust, siis *siin* ta näitab, justkui peituks sotsiaalsuse all absoluutne lahtirebitus ühiskonnast, inimese iseenesesse suletus. Heideggeri enese tunnistust mööda on see *eksistentsiaalne solipsism*, mis on järjekindla subjektiivse idealismi gnoseoloogilise solipsismi analoogiks kõlbelse eneseteadvuse ja enesetunde interpreteerimise sfääris. «*Hirm* isoleerib ja suleb ... *Dasein*'i kui *solus ipse*» (188)

Millegi terviklikkus eeldab selle selget piirsust, selle piiride määratletust. *Dasein* kui tervik hõlmab ka oma piirid. *Dasein*'i piir on surm. Üksnes surm suudab kindlaks määrata inimisiksuse, s. t. *Dasein*'i kõlbelse struktuuri võimaliku tervikluse. *Dasein* sisaldab surma kui oma määratletust, mis esineb organisatsiooni põhisuuna, orientatsiooni kujul — kui *elu surma poole*. Sellelt seisukohalt esineb inimese elu katkematu suremise protsessina. Nagu juba mainiti, sünnitab orjandusliku maailma langusaeg filosoofia, mis surmaprobleemi ülitähtsaks pidas. Need filosoofilised õpetused olid suunatud surmahirmu vastu (epikuurlus), valmistasid inimest ette väärikalt ja mehiselt oma lõpule vastu minema (stoitsism). Inimese väärikuse, omapära, terviklikkuse ja vabaduse aluseks sai surm kapitalistliku maailma, inimese rõhumise maailma huku filosoofiliste väljendajate käes.

Mure-maailmas võib üht *Dasein*'i asendada teisega, üks esindab teist. Inimene pole *siin* rohkem kui isikupäratu masina kõnelev instrument, alati asendatav standarddetail. Ainult surmas ei saa teda asendada. Teise heaks võib küll surma minna, ent teise surma oma surmaga asendada ei ole võimalik.

Hirm (*Angst*), mis moodustab *mure* sügavama aluse, see *hirm* on *hirm* surma ees. Seda ei saa ära segada kartustundega (*Furcht*), mis ilmneb nõrkusena, kui inimest ähvardab elukaotus. Meenutame, et *hirm* ei ole psühholoogiline kategooria, vaid inimese primaarne ontoloogiline struktuur, *Dasein*'i eksistentsiaalne, selle taipamine, et heidetud, hüljatud olemine eksisteerib surma poole. Selles seisab inimene oma eksistentsi võimaliku võimatuse, Eimiski ees. Sellest fundamentaalsest faktist lähtudes seletab Heidegger *Dasein*'i struktuuri teisi, juba eksistentsiaalses analüütikas üksikult vaadeldud komponente. Argipäevane olemine, *argisus* kui oma olemuselt surma poole olemine on pidev põgenemine surma eest. End *Man*'is kaotanud inimene tahab enda eest oma surma poole suunduvat olemist varjata. Ta põgeneb surma eest, selle unikaalse piirsuse eest, otsib ajapikendust, kuid surm võib teda tabada mistahes hetkel, alati. Et end uuesti koguda, saada iseendaks oma tõelises olemises, selleks peab inimene välja pääsema *Man*'ist. Nõnda on siis vabadus isiksuse seesmine ümberorienteerumine. Ontilises plaanis tähendab see, et *Dasein* valib iseenda, see valik rebib *Dasein*'i välja *Man*'i isikupäratust seisundist. Ontoloogilises plaanis tähendab vabadus *arusaama* (*Verstehen*) oma valikuvõimaluste fundamentaalsest karakteristikust — eksistentsi suhtes immanentsest surmast. See vabaduse süva-olemine ongi alus sellele, et inimene võiks vabalt valida oma tõelise, ehtsa palge — ses mõttes toimub valiku enese valik. Vabaduse olemus on *vabadus surma poole* (266).

Man'ist naasma kutsub inimest südametunnistus. Kuid see kutse on hääletu. Valjusid *kõnelusi* (*Gerede*) kuulates ei kuule *Man* südametunnistust. Kutse ei anna midagi edasi, ta üksnes kutsub *Dasein*'i iseendaks saama. Südametunnistus

kutsub vaikides, ta kutse naasta isamaaja näib end *Man*'is kaotanud *Dasein*'ile tundmatu häälena. Südametunnistuse kutset, mis ei alistu *Dasein*'i kapriisidele ja meeleoludele, iseloomustab teatav imperatiivsus. Näib, nagu tõuseks ta üle *Dasein*'i, kuigi ometi lähtub selle sügavusist. Inimene kutsub iseennast oma südametunnistuse kaudu, ja see hääletu üleskutte asub vastuseisus *Man*'i kisedava «maailma-südametunnistusega». Heideggeri eksistentsiaalses keeles toodud ere pilt kõlbeline iseteadvuse tõrkamisest, vastutustunde süvenemisest iseenda ees loomisvõimaluste kasutamise pärast, elu pärast, mida ainukordselt antuna tuleb elada väärtuslikult, see pilt läheb fundamentaalses ontoloogias edaspidi üle inimese fataalse süü jaatuseks. Siin läheneb Heidegger, kes ka religiooni seondab *Man*'i illusioonide uduga (harilikult määratletakse Heideggeri eksistentsialismi ateistlikuna), kõige enam sellele, kuidas kristlus inimest käsitleb. Siin esitatud hingeseisund vastab uskliku psüühika seisundile.

Südametunnistuse kutse vihjab *süüle*. See aga on alati puudus, puudumine, eimillegi põhiline olek. *Dasein* teostab iseennast oma projektina. Kuid projekt on millegi, mida veel ei ole olemas, etteaimamine, s. t. ta on eimillegi olek. Siit tuleneb, et *Dasein* on süüdi juba kui niisugune, sest — nagu äsja öeldud — süü on eimillegi olek.

Kuna inimese olemine on oma olemuselt olemine surma poole, siis sisaldab ta paratamatult ka tulevikku (325). Tulevik äratab olevikku ja peidab eneses minevikku. Seda tuleviku ontoloogilist primaarsust väljendab Heidegger mõiste *ajalikkus* (*Zeitlichkeit*) abil. *Ajalikkus* moodustab juba mainitud projekti organisatsiooni, s. t. inimese elu kui *mure* mõtte. *Ajalikkus* on primaarne algaeg. *Dasein* tarvitab ja kulutab end iseenda pärast, selleks aga vajab ta aega. *Mure* avastab aja ja viib nõnda ajaarvestuse tekkeni. Nõndaviisi saab inimene enesele kättesaadavaks ajas eksisteerivana. Leitud aeg saab aluseks traditsioonilise aja-mõiste kujunemisel igapäevases teadvuses ja teaduses.

3. INIMESE LOOMUSE AJALOOLISUS

Inimese uurimine viib Heideggeri välja ajaloo juurde. Inimese loomus, see on kogu inimsoo ajalugu. Ühiskonna ajaloo ja inimese olemuse vahelise seose rõhutamine on juba iseendast positiivne fakt. Ent oleks enneaegne tervitada Heideggeri tõelise vahekorra avastamise puhul. See vahekord on tal pea peale pööratud ja moonutatud. Ta ei tuleta ajaloost inimese ajaloolisust, vaid vastupidi — ühiskonna ajaloo tuletab ta inimese ajaloolisusest. Nagu Heidegger püüab tõestada, ei ole *Dasein* ajalik sellepärast, et ta «kuulub ajalukku», vaid, vastupidi, ta võib eksisteerida ja eksisteerib ajalooliselt ainuüksi sellepärast, et ta on ajalik oma olemise põhialuse poolest. «Ajalugu on eksisteeriva *Dasein*'i spetsiifiline teostumine ajas» (379). Ajalooliselt on *Dasein* esmane, «ajalooline pinnas» aga sekundaarne. Ajaloolisus niisiis enne ajalugu!

Heidegger absolutiseerib inimese kui ajaloo looja tõeliselt aktiivset osa, absolutiseerib inimese ajaloolist initsiatiivi. Kuigi inimene on aatom maailma ajaloos, ei ole ta Heideggeri ütlust mööda ometi «pall, millega mängivad asjaolud ja sündmused», vaid ajaloo primaarne subjekt. Maailm on ühtaegu niihästi pinnas kui ka areen. Katkematu, elav liikumine *Dasein*'i sisemuses paiskab selle kokkupõrgetesse ja vastastikusse toimesse teiste inimestega. Sellepärast ei moodusta ajalugu ei subjekti elamused — ometi ta voolab neist välja — ega objektide (s. t. inimese nende välises objektiivsuses, sotsiaalsed instituudid, loodus, tööriistad) muutuste kogusumma. Oma reaalsuses on ajalugu *maailmas-olemise* protsess — inimeste vastastikuste suhete gigantvool, kus isiksused «koos ujuvad». Selles voolus ununeb, mida tegelikkuses taotletakse ja mis sellest välja tuleb (388).

Arengu järjepidevus, ajaloo pärand on eelmistel astmetel realiseerimata jää-
nud võimaluste kordumine, nende edasikandumine. Seega loob ajaloos seost tule-
vik, inimese projekt. Sellepärast peab inimese naasmine oma tõelisse olemisse
ka ajaloo metamorfoosiks saama. Meenutame, et Heideggeril tähendab see tagasi-
tulek, ajaloolise olemise kui tuleviku projekti mõtte taipamine näoga surma
poole pöördumist. Surmale määratud, surmas oma eksistentsi mõtet nägeva isik-
suse tragismist saab ähvardus seada surmaga silmitsi kogu inimkond. Heidegger
ise ei täpsusta, kuidas peab avalduma «vaba olemine surma poole». Kas üksik-
isiksuse riskantse mässuna rõhumise vastu? Organiseerimata jõukude mee-
heitliku ülestõusuna? Verejanulise diktaatori avantüürina? Või meeletu katsena
saada revanši, vallutada maailm?

«Südametunnistuse üleskutset» Heideggeri õpetusest võeti 30-ndate aastate
alguse Saksamaal kui teutooni vere kutset tunnistada ja teostama hakata kaotuse
ja Versailles' läbi unustatud võimalusi. Heidegger ei väitnud vastu. Ametlik
natsionaal-sotsialistlik ajakirjandus nimetas teda kaasaegse mõtte vaimseks
juhiks. Ta ei protesti ka tänapäeval, mil tema filosoofiat kasutavad kaasaegsed
revanšijõud Saksa Föderatiivses Vabariigis, klerikalism ja neofašism¹¹. Samal
ajal on Heideggeri õpetus olnud aluseks marksismiga lähenemisvõimalusi otsiva
J.-P. Sartre'i filosoofia fašismi- ja kapitalismivastastele tendentsidele, samuti on
ta andnud tõuke Herbert Marcusele nüüdiskapitalistliku ühiskonna raevukaks,
hävitavaks arvustuseks. J.-P. Sartre kinnitab, et Heideggeri langus Hitleri ajal ei
tulenenud ta filosoofiast, vaid seletub ainuüksi isiklike põhjustega. Ometi ei ole
Heideggeri fašism sugugi ainult ta isiklikust alatusest ja mugandumisest tingitud,
see johtub järjekindlalt kogu Heideggeri filosoofilisest inimesekontseptsioonist.
Väikekoodanlik teadvus võib meie ajal seaduspäraselt viia niihästi anarhistlike
revolutsiooniteooriate või individualistliku mässu kontseptsioonini kui ka fašismi
avaliku heakskiidu ja õigustuseni.

Heideggeri vaadete väikekoodanlik iseloom, see, et Heidegger vahendab mee-
heitesse viidud väikeomanikku, kes tehnilise progressi kasvavas kõmas aimab
surmaotsust oma mahajäänud majandile, see avaldub eriti selgesti suhtumises
tehnikasse. Tehnika kuulub Heideggeril inimliku *mure* sektorisse ja oma teoses
«*Sein und Zeit*» ta seda spetsiaalselt esile ei tõsta. Inimese tehnilise võimsuse
epohhaalse arengu mõjul oli Heidegger veel suhteliselt hiljuti sunnitud häälesta-
tama oma filosoofia selle fakti vastuvõtuks ja hinnanguks. Tehnikat, selle täiust
tunnistatakse nüüd kaasaaja olulise joonena¹². Ta kutsub fundamentaalse onto-
loogia rajajas esile hirmu kui mingi saatuslik oht. Tehnikast saab kaasaegse ini-
mese saatus, *olemise saatus* (*Seinsgeschick*). Heidegger peegeldab võltsilt kapita-
listliku süsteemi võimetust lahendada probleemi *inimene — tehnika*: seal puu-
duvad viited reaalsele ohtudele, millega tehnika progress on seotud selle süs-
teemi jätkuvas eksistentsis (tuumasõja oht, terroristlike totalitaarsete režiimide
tugevnemine, vägivald looduse kallal, looduse hävitamine...). «Inimest ei ähvarda
võimalikult tapvamalt toimivad masinad ja tehnilised aparaadid kuigivõrd. Tõe-
line hädaoht on tabanud juba inimese olemust. Tehnika ülevõim (*Ge-stell*)¹³
ähvardab sellega, et inimesel ei lasta tagasi pöörduda esialgsesse *avatusse* (*Ent-
bergen*) ja seega vastu võtta algse tõe sõnu (*Zuspruch*).»¹⁴ Tehnika kujutab endast
üht inimese võimalust loodusjõude avastada ja kasutada, s. t. sellise olemise avas-
tamist, mis lubab end juhtida ja reguleerida. See tähendab, et olemise ratsio-
naalne tunnetus tehnika- ja looduslike objektide kaudu vahetab välja olemise
hääle müstilise kuulamise seesmistes elamustes. Ohtlik ei ole tehnika või selle
sotsiaalsed tagajärjed, vaid tõeliselt unikaalse inimese intiimse, ratsionaalselt
väljendamatu kõlbelse enesetunde surmamine metallis või plastmassis. Inimest
võib tehnika poolt toodavast hukust päästa üksnes kunst.

Artikli algul juba viidati sellele, et suurte ühiskondlike maailmasüsteemide

kriisi ja huku aegadel võib filosoofilises inimesekäsitusel teatavat sarnasust leida. Ometi on hoopis sügavam see erinevus, mis neid käsitusi lahutab ja mis vastab eri aegade põhimõtetelisele erinevustele, need peegelduvad omakorda muutuvast inimeses.

Epikuurlus, stoitsism, antiikskeptitsism seadsid eesmärgiks muuta inimene ühiskondlikus katastroofis sõltumatuks saatuse löökidest, vabaks hirmust; väljapääsu nähti ükskõiksuses tegelikkuse vastu, südame ja vaimu häirimatus rahu. Vastupidi sellele kannab Heideggeri inimene endas hoogsa progressi potentsiaali. Ta on täis seesmist dünaamikat, üleni pinge all, valmis meeletlikuks hüppeks tulevikku. Muistsel ajal kadus koos surnud ühiskonnakorraga ka helge, geniaalselt loogiline filosoofiline ja teaduslik mõte, mis pidas maailma ratsionaalsust inimvaimu seaduseks. Uue revolutsiooniliseks ettekuulutajaks oli jumalainimest, ürgpatu lunastust jutlustajate metsik fanatism oma nägemuste ja müstiliste ennustustega. Kapitalistliku süsteemi huku ajal sisaldab müstitsismi üksnes lahkuvate ühiskonnaklasside eneseteadvus, nende inimesekontseptsioon. Selle revolutsiooniline alternatiiv on teaduse ja eelneva filosoofia saavutustele toetuv ratsionalistlik inimesekäsitus. Marksism võimaldab vastata ka nendele küsimustele, mis meie päevil on üles seadnud eksistentsialism. Marksism näitas kätte ka kannatava, protestiva inimese energia suuna, põhjendas teaduslikult Heideggeri projekti, mis ühtaegu vastab nii ühiskondliku arengu objektiviivsetele seadustele kui ka «südametunnistuse kutsele». Seda projekti võib isiksuse tunnistada üksnes oma vaba valiku tulemusel. Ajalugu ei tunne oma seaduste automaatset toimet, ta on täis realiseerimata võimalusi. Siin kannab igaüks ajaloolist vastutust, elu omandab suurima väärtuse ja mõtte. Tegelikkuse teaduslik teooria võimaldab mõista inimese ammendamatu keerukat sisemaailma, põhjendab selles varjunud jõudude kolossaalset tähtsust. Pole täielikku ja ühetähenduslikku vastavust oma individuaalsuses unikaalse sisemaailma ja ühiskondlike suhete maailma vahel, mida ta peegeldab ja kuhu ta ise vahetult kuulub. Anda kõla ja värve selle sisemaailma protsessidele on üks kunsti suur ülesanne. Marksistlik inimesekäsitus on alati peenetundeliselt suhtunud inimese siserealsuse väljendusteedesse.

Marksism ei vaja täiendamist Heideggeri õpetusega inimesest. Ainsana vajab ta oma aluste igakülgset arendamist meie aja hingusele avatud õhkkonnas. Heideggeri ja kogu eksistentsialismi inimesetõlgitsust seletab marksism aja vaevarikka, kuid seaduspärase tõvena. Selle tõve, samuti selles mõnikord ilmsikstulevate sügavalt varjatud inimjoonte uuring võib üksnes rikastada meie filosoofilist ja kunstilist maailmatundmist.

MÄRKUSI

¹ Epikurose (341—270 a. e. m. a.) filosoofia.

² Skeptitsism.

³ Marcus Aurelius Antonius (121—180 a. e. m. a.).

⁴ Sündinud 1899. aastal Messkirchis (Baden-Württemberg). Jesuiitide kasvandik, sai kooli- ja ülikoolihariduse Freiburgis. Filosoofiliste uurimistega tegeleb 1907. aastast. 1913. aastal kaitses Rickerti juures väitekirja. Töötanud Edmund Husserli juhtimisel, kelle juures ta oli 1916. aastast peale dotsent. Õpetanud Marburgis ja Freiburgis, kus ta oli 1928—1945 professor. Teosed: peateos *Sein und Zeit*, 1927; *Was ist Metaphysik?*, 1929; *Vom Wesen des Grundes*, 1929; *Hölderlin und das Wesen der Dichtung*, 1937; *Platons Lehre von der Wahrheit*, 1947; *Nietzsche*, 1961; jt.

⁵ Heideggeri viimastes teostes hakkab prevaleerima püüdlus läheneda isiksusele olemise (s. t. ühiskonna) poolt (nn. Heideggeri *Kehre*), kuigi Heidegger pole oma filosoofilisi seisukohti muutnud.

⁶ Vt. M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Halle, 1927, lk. 63 (edaspidi on viited sellele teosele toodud tekstis — lehekülje numbril näol sulgudes), samuti *Platons Lehre von der Wahrheit*, Bern, 1947, lk. 117.

⁷ M. Heidegger, *Was ist Metaphysik?*, Frankfurt, 1949, lk. 51. Tähendame, et Heideggeris ühineb filosoof poeediga, seda tunnistavad ta avaldatud luuletused. 30-ndate aastate lõpust peale saab Heideggeri uurimustes tähtsa koha Hölderlini luule.

⁸ Seda terminit on tarvitanud ka klassikaline filosoofia, näiteks Hegel, *olemasolu* tähenduses (vt. V. I. Lenin, *Teosed*, 38. k., lk. 92). Heidegger pole selle mõiste mahtu mitte ainult kitsendanud, kui ta piiras teda inimese antud aspektiga, vaid koguni selle sisu muutnud. See ei ole enam *olemasolu*, vaid *seal-olemine* (*Da-Sein*); ingl. k. *There-Being* (vt. W. Richardson, *Heidegger. Through Phenomenology to Thought*, Hague, 1963).

⁹ Karl Marx, *Ökonomisch-philosophische Manuskripte. Geschrieben von April bis August 1844. Nach der Handschrift*. Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, [1968], lk. 197.

¹⁰ Esitades Heideggeri filosoofiat, samastavad mõned Nõukogude uurijad *hoolduse* selle esimese moodusega, teise aga vaikivad maha (vt. *Современный экзистенциализм*, M., 1966, lk. 132). Muidugi näib Heideggeri kriitika sel puhul hoopis hävitavam välja. Ometi on vaja märkida, et just arutlusis *hoolduse* mõlema äärmusjuhu üle ilmneb eriti eredalt Heideggeri väikekodanlik loomus, opositsioon kaasaegse tööjaotusega ja utoopiline unistus sõltumatute väikeomanike assotsiatsioonist.

¹¹ Vt. W. Beyer, *Heideggers Katholizität*, *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1964, nr. 3, lk. 316.

¹² M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, 1958, lk. 198.

¹³ *Ge-stell* on Heideggeri uusmoodustis, eksistentsiaal, mis tähistab tehnika olemust, rõhutab, et tehnika on miski inimeste poolt loodu, mispärast tal pole kokkupuudet tõelise olemisega.

¹⁴ Tsiteeritud teose W. Beyer, *Heideggers Katholizität*, lk. 32 järgi.

Õppiv noorus ja luule

«Aga mis siis ikka nende
luuletustega peab tegema?
Ei peagi.»

Paul-Eerik Rummo

õiksime alustada sellestki, et viimaste aastate jooksul maailmas ja inimeste mõttelaadis toimunu juhiv meid aina enam veendumusele, et ei tohi ettevaatamatult rikkuda suhteid loodusega. Siit jõuaksime hõlpsasti väitele, et niisuguste arusaamade, veel enam aga elupraktika mõjul on suurenenud humanitaarse kultuuri osatähtsus. Veel sammuke soovitud suunas, ja me oleksime valmis kinnitama, et õppiv noorus oma meeltevärskuses ja mõtteeeksuses ilmutab muu hulgas endisest enam huvi ka värsside vastu. Ent seal tuleb luuletaja Paul-Eerik Rummo meilt lemmiklelu ära võtma ja kinnitab: «Aga luuletusi polegi olemas, need on vaid juhuslikud kujud, mille luule on võtnud.» Kui seda kinnitust täht-tähele uskuda (miks ka mitte, sest meister peaks oma asja tundma ja loojate vastu on meisse kes teab mitmendast põlvest austust sisendatud), siis tuleks jutt siinsamas lõpetada: milleks rääkida asjadest, mida olemaski ei ole.

Ometi jääb võimalus tõlgendada luuletaja poolt öeldut piltlikult. Sel juhul leiaksime teesist «Aga luuletusi polegi olemas, need on vaid juhuslikud kujud, mille luule on võtnud» mitte küll uue, kuid igati meeldiva kinnituse sellele, et elu on kunsti suhtes primaarne. P.-E. Rummo poolt antud aluskolmikust — meie tunded ja elamused, välismaailm (järjekindel olles tuleks seda nimetada kõige-pealt) ning sõnad, keel — luulele edasi mõeldes saaksime luulet iseloomustada kui suhet mina ja välismaailma vahel (tavaline lüürikasituatsioon). Nimetatud suhet, kui piirdume kunsti meid praegu huvitava haruga, võimaldavad väljendada sõnad, keel. Luuletus on seega seostepaari mina—maailm keeleliselt fikseeritud (minupärast ka kirjeldatud, kuigi see antud juhul tundub ebatäpne) suhe. Kas see on 1) juhuslik ja 2) kõrvalprodukt ehk teisiti öeldes jääknähtus?

Küsimus kõrvalnähtusest langeb ära iseenesest. Ei sobi ju nimetada kõrvalnähtuseks seda, mis on kutsutud väljendama asja olemust. Pealegi on ilmne, et luule saab luuleks ka poeedile endale alles siis, kui tal õnnestub seda keeleliselt tabada, «kinni püüda», sest kuni seda pole, on kõik vaid ebamäärane aimlemine. Juhuslikkus muidugi jääb, võimalusena, nagu paljudes maailma asjades. Mõõn-gem siiski: mida adekvaatsemalt väljendab luuletus poetilist suhet, seda vähem saab ta olla juhuslik. Mõeldavas absoluutselt täiuslikus luuletuses kahaneks juhuslikkus nullini. Täielik juhuslikkus omakorda oleks niisama täielik luhtu-mine. Nii võib juhuslikkust luuletuses käsitada pigem teose ühe olulisema hinnangukriteeriumina.

Jaapani vanasõna «Sõrm näitab kuud, aga loll vaatab sõrme» on kena ja tähendusrikas nagu vanasõnad enamasti. Seda nii ühemõtteliselt luulele kehtivaks teha, nagu julges P.-E. Rummo, ei sõandaks. Sest luuletus, kui ta kord valmis on, võib poeedi jaoks otsas olla. Ta suhetes lugejaga aga seisab kõik alles ees.

Ta on loojast eemaldunud, on omaettegi reaalsus ning elab n.-ö. omal käel. Ja vaevalt see kedagi oluliselt segaks, kui tal luuletaja nimemärkigi küljes poleks nagu kunagi rahvalaulul. Ta olgu pealegi «sõnadest sõrm», mis «osutab millegi poole». Selleks me luuletusi loemegi, et näha, mida nad osutavad. Ometi oleksime narrid ka siis, kui aina kordaksime, et kuu mis kuu, aga tegelikult pole osutatud suunas muud kui tükike taevasina, pilv või vares. Nii et kui ei taha end lollitada lasta, siis vaadake ka sõrme — missugune ta on, kas tast üldse ongi millegi osutajat või on ta igal-juhul-usinusest püsti, pliatsijupp pikenduseks — ning püüdke saada andmete varal määrata tema kui teejuhi usaldusväärsust. Näib, et P.-E. Rummo manitsus käib siiski ka asja eest: on viimasel ajal üsnagi vaimustatult «sõrme» vahitud ja teda andunult igast küljest kirjeldatud, seejuures mõnikord tõepoolest unustatud, mida osutatakse, kas kuud või muud või nagu oleks see midagi niisugust, mida ei kõlbagi hästi vaadata või mida ei julgegi nimetada.

Niimoodi oleme lõpuks jõudnud lubatud teema juurde, vahest ehk suurema ringiga, kui kombekohase sissejuhatuse korral tavaks. Kuid oli tarvis end moraalselt turgutada, sest muidu oluks piinlik õpilase ja luule vahekorra alustadagi. Probleemide ring, mida teema hõlmab, on liiga avar, et seda ühekorraga ette võtta. Jutuks tuleb õppiva noorsoo suhe kahe luuletusega eraldi ja pisut ka luulega üldisemalt. Sõltuvalt eesmärgist ei taheta midagi väita ajendiks olnud luuletuste kohta.

1

Möödunud aasta septembrikuu «Loomingus» avaldati V. Beekmani luuletus «Protestilaul».

Luuletuse toon oli terav, autori suhtumine tugevasti rõhutatud, sisu aktuaalne, sest sel ajal oli samadest nähtustest juttu nii ajakirjanduses, raadios kui ka televisioonisateis. Tekkis huvi teada saada, kuidas suhtuvad asjasse (selle kõrval ka luuletusse) noored ise, luuletuses tähistatutega ühevanused või ealt väga lähedased. Informatsiooni hankimiseks küsitleti kirjalikult 125 noort, alates keskkooli 9. klassist ja lõpetades ülikooli esimese kursusega. Küsitletuist oli noormehi 72, neide 53. Koos luuletuse tekstiga anti küsimused, millele paluti vastata vabas vormis. Vastus oli anonüümne, märgiti ära vaid klass (kursus) ja sugu. Mingeid täiendavaid selgitusi või suunavaid kommentaare ei antud. Küsimused olid järgmised:

1. Millised nähtused on andnud tõuke luuletuse kirjutamiseks?
2. Kui oluliseks peate luuletuses käsitletavat?
3. Missugune on autori suhtumine probleemisse, kuidas, milliste võtete ja mõjuvusega ta seda avaldab?
4. Kas jagate autori vaatekohta, ärritab see teid vastuväitlusele või jätab luuletus teid ükskõikseks?

Saadud vastused ei võimalda diferentseerida noorte suhtumisi eri klassides, arvestamist väärivaid erinevusi pole ka noormeeste ja neidude poolt antud arvamusteavaldustes, seepärast on ostarbekas vaadelda neid koos. (Vastuseid tsiteerides kasutame lühendeid, näit. m, 11 = meessoost, 11. klass, f, ü = naissoost, üliõpilane jne.) Luuletuse tekkimise ajendina osutati valdavalt hipide (või nendega võrreldavat) liikumist ja analoogiaid meil (43 noormeest, 25 neidu); ainult meilepoolseid matkijaid, lõnguseid jms. (9 ja 4); noorsugu üldse (14 ja 22); ei osatud vastata 3 juhul. Peale selle esines juhuvastuseid (elu väärnähtused, isad-pojad, vabameelsus).

Näiteid: «Luuletuse kirjutamiseks on andnud tõuke praegu välismaailmas laialt levinud hipide jäljendamine ja hipide liikumine ise.» (m, 11)

«...Lääne-maailmas suurenenud noorsooliikumine, kes püüavad eitada praegust eluviisi. Kartus sellise asja imbumise kohta meie ühiskonda.» (m, 11)

«...nii meie kui kapitalistlikule ühiskonnale omased vastuolud isade ja poegade (noorte ja vanade), üllaste soovide ja tuima maailma vahel, kirjanduses pakutava moraali ja tegelikult omaks võetud moraali vahel.» (m, ü)

«...tänapäeva noorte sihitu tegevus, äärmused riietuses ja töökartus ja püüdlemine lürgsele vabadusele. Need jooned on eriti teravalt esile tulnud just kapitalistlikes maades.» (m, ü)

«...noored, kes nii oma välimuse kui käitumisega teiste hulgast halvas mõttes tahavad «silma paista». Eriti palju on niisuguseid läänes, kuid ka meie poisid on seal midagi omaks võtnud.» (f, 11)

«Vabade elementide liigne eneseavaldus!» (f, 10)

«Närvid ütlesid üles.» (f, 11)

«...meie sugupõlve küllaltki selgelt täheldatav ükskõiksus ümbritseva suhtes, vastutustundetus, isegi moraalne lodevus.» (f, ü)

Näeme, et kui mõni erandlik epateerimiskatse kõrvale jätta, siis on luuletuse tekkimise algtoukeid üldiselt täpselt ja küllaltki ilmekalt mõistetud. Sellega oli valdav enamik käsitletuist loonud endale ka asjaliku aluse luuletusele läheneamiseks.

Luuletuses käsitletava olulisust hinnates märkisid seda kas tähtsaks või väga tähtsaks 46 noormeest ja 39 neidu, ebaoluliseks vastavalt 16 ja 9, ei suutnud otsustada või jättis vastamata 15.

Põhjusi, miks käsitletut tähtsaks peetakse, on juba väga erinevaid: «Noorsooliikumine on aktiivseks muutunud» (f, 11); «tänavale on ilmunud üha rohkem ultramoodsalt rietatud ja vastavalt käituvaid noori» (m, 11); «on praeguse aja üks teravamaid probleeme noorsoo kasvatuses. Kuhu see kõik välja viib, ei tea öelda, kuid üks on kindel, et asi enam hullemaks minna ei või» (m, 11); «hipide liikumine on võrdlemisi massiline ja laialdane» (m, ü); «need jooned, mis avalduvad hipide liikumises, hakkavad tooni võtma meil» (f, 10); «hipid on äratanud kõigi tähelepanu, mida nad ka taotlevad» (f, 10); «on vajalik võidelda selliste noorte demonstratiivse jõudeelu ning näotu käitumise vastu» (m, 9); «Meie tingimustes ei ole see oluline, kuid teiste valitsussüsteemidega riikides küll. Sest seal on see protest vaesuse, sõja vastu. Protest rahu, armastuse ja õigluse eest» (m, 10). Viimane vastus oli antud juba luuletuse sisust mööda vaadates. Seda täiendab teine: «Küllaltki oluliseks. Küsimus on vaid selles, kes ja kuidas antud probleemist kirjutab.» (f, ü).

Hoopis teistelt seisukohtadelt vastuseid:

«Hipide liikumist ei saa pidada eriti oluliseks ja tähelepanu väärivaks, sest see ei tohiks olla nooruse enamust haarav. Seda võiks lugeda ajutiseks moehaiguseks, millega läheb kaasa vaid väike osa, enamasti vaimset vähe arenenud noori. Kuid seda kindlasti mitte tööpõlgusest. Põhjust tuleks otsida nende inimeste vaimsest elust.» (f, ü) «Mitte eriti oluliseks, seepärast et taoline protest on olnud juba läbi aegade olemas, mitte ainult praegu.» (m, 11) Ja lõpuks niigi teravas toonis: «Olulisus?! Iga generatsiooni 20-aastaste hulgas on neid, kes astuvad lats-lats... [— — —] ja iga generatsiooni 40-aastaste hulgas on neid, kes istuvad müüri otsas, mille vastu nad enne oma päid on proovinud taguda, vastikud, tähtsad ja paksud.» (f, ü).

Küllalt suured lahkuminekid põhimõtteliseltki ühesuguste vastuste vahel olenevad ilmselt paljudest asjaoludest: informatsiooni lünklikkusest ja juhuslikkusest, suhtest luuletusega, selle sisu ja tooniga, vastaja huvidest jne.

Mõnevõrra tingis vastuste sisu ja laadi ka see, kuidas ja kui ulatuslikult mõisteti autori kavatsusi. Mõistmise aste on iseenesest kõrge. Kui mitte arvestada vähem olulisi mööda- või võõrititõlgendusi, siis võiksime

õelda, et teosest sai aru 62 noormeest ja 44 neidu, väga poolikult mõistsid vastavalt 6 ja 4, üldse ei saanud aru 4 ja 5. Eelkõige võimaldasid arusaamise taset otsustada kolmas ja esimene küsimus. Järgnevalt andmeid vastustest kolmanda küsimuse kohta.

Autori suhtumist kujutatavasse iseloomustatakse sõnadega *tõsine, õiglane, terav, kriitiline, irooniline, naeruvääriv, pahane, nõrdinud, eitav, hukkamõistev, vaenulik, üleolev, ülbe, põlastav, vihkav, halvustav, jälestav, alandav, aga ka liiga leebe*. Enamik neist märksõnadest on tabavad.

Kirjaniku poolt kasutatud väljendusvahendid, milles realiseerus suhtumine, ja nende hindamine näitas suuri lahkuminekuid. Üsna väike osa küsitletuist avaldas täit tunnustust. Rõhuvale enamikule olid luuletuse põhihoiakut väljendavad kujundid vastumeelt. Tõrjuv suhtumine kujunes peamiselt järgmistel asjaoludel:

- 1) kasutatud väljendusvahendid tundusid esteetiliselt vastuvõetamatud, madalad;
- 2) ei olnud nõus teose ideega, arenes emotsionaalne kaitsereaktsioon, mis muutis vastumeelseteks ka sellised kujundid, mis teistes tingimustes võib-olla ei olekski eitamist leidnud;
- 3) üksikjuhtumel oli tegemist ilmse mittemõistmisega.

Ent laskem taas kõnelda asjaosalistel.

«Autori suhtumine neisse lehmaketi kandjaisse on hukkamõistev. Luuletaja on siin probleemi käsitletud loogiliselt, otsekoheselt, ütleb otse välja, nii nagu see on. Luuletuses on lühidalt ja täpselt kirjeldatud seda noorsugu.» (m, 11)

Autor avaldab oma eitust «küllaltki julgelt ja mõjuvalt. Ma arvan, et nii mõnigi, kes meie lähemas ümbruses on hipide sarnane, lugedes seda luuletust vihasuks.» (f, 11)

Autor «pooldab protesti, kuid mitte taoliste vahenditega.» (m, ü)

«Autorile on vastumeelt selline protest, ta suhtub sellesse põlgusega. Ta leiab, et nii ei ole võimalik midagi olulist saavutada, et see on minek kergema vastupanu teed, mis ei vääri tädikeste (ja ka teiste inimeste, kelle ühiskondlik positsioon on suurem kui tädikestel) ohkimist.» (f, ü)

«Autori suhtumine probleemisse ja võtted on vast liiga järsud, kohati robustsedki, kuid sellega on efektselt saavutatud oodatud mõju lugejasse. Sunnib probleemi lahendust otsima ja seega teretulnud.» (f, ü)

«Autori suhtumine on liialt üleolev, tavalise keskealise inimese suhtumine, kes väljendab end lauses «Noorus on hukka läinud!» ja iialgi ei tungi ta põhjusteni. Luuletaja on püüdnud mõjuvust saavutada labaste, traditsiooniliste väljenditega. Seda võime näha ja lugeda iga «Edasi» «Herilases.»» (m, 11)

«Autori väljendus kohati ei vasta tõele. Näit. «... panevad kaela lehmaketid». Kui sõna «lehmaketid» oleks jutumärkides, oleks see veel mõeldav.» (m, 11)

«Mulle jäi mulje, et autor ei tea isegi, kuidas nendesse noortesse suhtuda. Kord ta põlastab neid, sealsamas õigustab. [— — —] Ilmne on see, et autor kasutab mõjuvuse saavutamiseks liialdust (kas ta on kellelgi lehmaketti kaelas näinud?), aga kas tal on selleks õigust? (f, 11)

Groteskini ulatuv liialdus on üldse palju asjatut vimma tekitanud. Pole ime, et see ärritab õpilast, kes pahatihti tikub lähtuma naiivse realismi pinnalt. Sellisama kari otsa on ju jooksnud ka kõrgesti õpetatud mehi.

Kuivõrd jagasid noored autori ideelist kontseptsiooni? Täielikku nõusolekut sellega deklareerisid 22 noormeest ja 16 neidu.

«Jagan täielikult autori seisukohta. Tõepoolest, «... millest solvunud, millal solvunud? ...» Ja ka selles, et lilli noppida ja ainult põlastada on lihtsam kui töötada. Kui nad pole midagi selle heaks teinud, et maailm paremaks muutuks, pole neil ka õigus nuriseda.» (f, 11)

«Olen autoriga päri, mind huvitab probleemi lahendamine.» (f, 11)

«Jagan autori vaatekohta, esialgu, selle probleemi juurteni ei ole veel jõudnud.» (m, ü)

Suuremate või väiksemate reservatsioonidega olid autoriga nõus 26 noormeest ja 19 neidu. Enamik neist võttis luuletust ainult meie noorsoo teatud osa kriitika, mahaarvamisi tehti esmajoones esteetilise ebameeldivuse pärast.

«Mulle ei meeldi samuti lõngused ja igasugused karvased tüübid. Aga autori ülbus ei meeldi mulle ka.» (m, 10)

«Autori vaatekohta jagan, sest mulle ei meeldi ka taolised noored. «Protestilaulu» sõnastus aga eriti ei meeldi.» (f, 11)

«Luuletus on lõvv, julge protest, kuid esimesel lugemisel ei pane mõtlema sisule, vaid väljendamisviisile ja mõneti loo jämedusele, toorusele.» (m, 9)

«Mulle ei meeldi selliseid luuletusi lugeda. Meie riigis see asi pole nii hulluks läinud. Sellised noored mulle ka ei meeldi, aga luuletusi ei maksaks ka kirjutada.» (f, 11)

«Põhimõtteliselt jagan autori arvamust, kuid ta esitab oma mõtteid liiga enesekindlalt. Jääb mulje, nagu moodustaksid meist (s. t. noortest) niisugused mitte 1, vaid 99%» (f, ü)

Sia kategooriasse tuleks kanda needki, kes on valmis autori seisukoha vastu kõige otsustavamalt protestima või teda jäagitult toetama, olenevalt sellest, kes on kirjaniku protesti objektiks. Nii arvab keegi, et kui luuletuses kõneldakse tõelistest hipidest, siis väärneb see tingimusteta hukkamõistu. «Selle kohta tsitaat G. Naanilt: «Tänapäeval on ohtlik lähtuda ainult sellest, et ainult neljanda usu kuuenda suuna üheteistkümmes alaliik kannab endas tõevalgust, kogu ülejäänud maailm aga eksib» (27. dets. 68. a. «Sirp ja Vasar»). [Tsitaadis on kaks ebaolulist mäluksitust — K. M.] Kas tohib alahinnata hipismi, kes on suutnud luua oma moraali, ühiskonna — väljapääsu ümbritsevast maailmast? V. B. peaks meelde tuletama, et tänapäev ei ole revolutsioonigaeg, ajad on muutunud ja nüüd ei saa noored tormata peaga vastu müüri, sest see müür on liiga kõva, mitte mäda nagu tookord. Tõesti on nad «... pattude palk», me kõik oleme ja meil võtab kaua aega, võib-olla mitmed inimpõlved, et ära kuivatada märjaks tehtud mähkmed (kui neid mähkmeid kuivatamiseks enam on). [— — —] V. B. räägib põlastusest. Kas saab mitte põlata seda, mis on loonud olukorra, kus jõed-mered on reostatud, kus iga inimese kohta on «mitusada tonni trinitrotoluooli», kes on viinud meid niisugusesse väljapääsmatusse olukorda.» Lõpetanud oma ägeda, nooruslikult tulise ja muidugi ka vaieldava kaitsekõne hipidele, jätkab seesama õpilane: «Teiselt poolt, kui V. B. vaatleb kaasajooksjaid, neid, kellel pole midagi aimu hipismist kui maailma ümberkorraajast, kes kasutavad seda vaid n. ö. äraelamiseks, siis on tal täiesti õigus.» (m, 11)

Igal juhul eitajaid oli vastavalt 16 ja 14, neid, keda luuletus jättis ükskõikseks, 8 ja 6. Mõned väljavõtted neiltki:

«Autori seisukohta ei jaga. On loomulik, et nooruses otsitakse alati midagi uut, et just noored tahavad näida või olla rabavad, ainulaadsed, mitte käia tallatud radu. Kui inimesel on jalas lillilised püksid, ei pea ta veel mõtteviisilt paavian olema!» (f, ü)

«Autori vaatekohta ei jaga, sest ei saa ju suhtuda hipidesse ainult külma põlastusega. Tuleks tungida põhjustesse ja neid ka siis luuletuses edasi anda.» (f, 11)

Ükskõikseteks jäänud kinnitasid enamasti, et luuletus ei muuda kogu loos midagi ja seepärast võiks ta olematagi olla.

Lõpuks üks lõbus avaldus:

«Kõik see luuletus on väga imelik. Minu arust ei ole selle kirjutamiseks ja lõnguste mahategemiseks mingit alust. Lausa vihale ajab mind liialdused lehma-

kettide ja lilleliste pükstega. See luuletus ei avalda lõngustele mingit mõju. Ta vaid tõstab lõnguste viha oma vanemate kolleegide üle.» (m, 9)

Tuleks teha kokkuvõtteid, kuid lükakem need pisut edasiseks. Tsiteeritud on meelega palju, sest mingisugune analüüs ega üldvaade ei saa siin asendada elavat ja niisama kõnekat kontakti noorte endiga. Muidugi on nende avaldused tihti naiivsed ja saamatud, kuid niisama tihti ka teravmeelsed; nad on sageli ühekülgsed ja ilmselt ekslikud, kuid nad on samas ka puhtsüdamlikud ja harva näeme neis katseid kavaldada; neis on ausat tahet kaasa teha ja ainult harva käegalöömist. Nagu nad siin teataval määral süsteemi panduna on, võimaldavad nad erapooletu sissevaate noorte mõttemaailma — olgugi vaid ühes punktis — ja lubavad mõningaid järeldusi nende suhetest kunstiga. Selle nimel talub ehk autorgi need mõtted — head ja kurjad, õiglased ja ebaõiglased —, mis siin ta luuletusest ajendatult õpilaste sulest avalikkuse ette jõudsid.

Jätkem kõrvale hipid, sest mitte see pole siin tähtis. Pealegi ei soovi allakirjutanu kogemata sattuda hilinenud hipi-propagandistide kilda.

2

Järgnevate märkmete aluseks on vabariiklikult keskkooliõpilaste kirjandusolümpiaadilt kogunenud materjalid, 80 kirjandit Paul-Eerik Rummo luulest ja 31 interpretatsiooni sama autori «Hamleti laulude» esimese osa kohta. Kirjandid kirjutati vabariigi kõigis keskkoolides viie tunni jooksul, kusjuures vastavad ainepiirkonnad olid teatatud mitu kuud varem (rahvuslik liikumine, Paul-Eerik Rummo luule, Paul Kuusbergi romaanid). Nimetatud 80 kirjandit on nende hulgas, mida õpetajad koolides kõige õnnestunumateks hindasid ja need vabariiklikule olümpiaadikomisjonile saatsid. «Hamleti laulude» interpretatsioonid on kirjutatud ühe tunni jooksul olümpiaadi lõppvoorus. Tõlgenduse hõlbustamiseks anti õpilastele juhend, mis osutas võimalusi luuletusele lähenemiseks, hoidus aga midagi ette ütlemast ja tõlgenduse sisu või hinnangut mõjutamast. Nii peegeldavad saadud andmed meie keskkoolide 10. ja 11. klasside õpilaste kirjanduse-tundmise kõige kõrgemat taset. Sellistena tohiks need huvitada mitte ainult õpetajaid, vaid kogu kirjanduslikku üldsust.

Ei ole harvad niisugused eneseavaldused, mis ilmutavad umbusaldust luule analüüsimise või interpreteerimise vastu. «Meil ollakse harjunud hakkima luuletusi tükkideks — paneme sellesse patta ideed ja mõtted, siia kastrulisse tunded, tollesse potti vormi ja stiili. Proovige seda teha Paul-Eerik Rummo «Lumevalguse — lumepimeduse» värssidega või tema hilisemate luuletustega... Proovige! Mis teil välja tuli?!» «Imelik, miks peab luulest kõnelema sõnadega? Eks proovige arvustada «Credot» helikeeles, eks katsuge seletada «Pikasilla maastikku» või «Kuldset kaussi» uute värvilaikudega uuel lõuendil. «Teadus tapab oma jahilooma,» on öelnud Vinokurov. Küllap kirjandusteadus on armutuim jahimees.» Kaevatakse, et «luuletuse mõtet ära seletada on üks väga vilets (ja vist rumal) asi», kardetakse, et «sellega võiks autorit solvata». Keegi pihib, et armastatud luuletaja (J. Liivi) kohta hoidub ta lugemast kirjanduskriitilisi teoseid, sest kuigi nende autor «võib poeeti täielikult mõista, ei suuda ta teda niimoodi edasi anda teistele». Tütarlaps kirjutab: «Elu on kõige kummalisem nähtus, mida ja mille nähtusi on sageli sõnadega raske seletada. Alati pole selleks ka tarvidust ja füüsikuna võtaksin luules kasutusele Heisenbergi määramatuse printsiibi: on sõnu — pole mõtet; pole sõnu (õigemini täpset väljendusoskust) — on mõte. Luuletused väljendavad sageli meeolusid ja miks küll neid on vaja ümber jutustada!» Analüüsiva lähenemise kasutust kinnitatakse niigi: «Paul-

Eerik Rummo luulet pole võimalik lahata. On ainult kaks võimalust: me hakkame tundma temaga koos või ei mõista teda üldse.»

Need arvamused tekitavad kahtlusi. Seejuures pole oluline, kas oli tegemist mõtetega, millele õpilased on ise tulnud; tähtis on, et need on omaks võetud. Tegemist on nimelt õpilastega, kes oma vaateid ja suhtumisi alles kujundavad. Sellepärast ei ole järgnevas püütud ka osutada, missugused õpilastelt tsiteeritud arvamused on nimelt nende, missugused aga üle võetud kirjanduskriitilistest artiklitest P.-E. Rummo luule kohta, mille üle lugeja võib isegi kergesti otsustada. Pealegi pole õpilased omaks võtnud mitte ainult kirjanduskriitikast loetut, vaid kindlasti ka õpetajatelt kuuldot ja nii jõuaksime katsetes määrata, mis on jäägitult õpilaste endi mõttetöö vili, ületamatutesse raskustesse ja mõttetusse. Analüüsi või interpretatsiooni vajalikkust kahtluse alla seada või koguni eitada pole otstarbekas ega arukas. Enamikul juhtudest vajab õpilane abi, et luule juurde jõuda, sellest osa saada. Oleks ju kummaline mõeldagi, et luule on niisugune kunst, mille juurde pääseb igaüks iseenesest, ilma mingisuguste eelteadmisteta, päris võhikunagi, samal ajal kui teistest kunstidest kõnelemiseks eeldatakse ka ikka asjatundlikkust. Liiatigi räägivad õpilaste endi luuletõlgendused liiga veenvalt selle kasuks, et tingimata on tarvis juhtida nii luule meelesolualade kui ka mõtte juurde, kui me ei taha kuulda piinlikkust tekitavaid nõmedusi.

Iseasi on, kuidas seda teha. Muidugi ei vii päralt, vaid tekitab tülga lüürika mehaaniline, hingetu tükkideks lammutamine, igale detailile nime otsimine, ilma et tuleks meeldegi küsida, milleks niisugune detail, missugune on ta kaal tunde või mõtte sisendamisel. Midagi ei anna muidugi ka viljatud ja võimatud katsed lüürikat ümber jutustada. Luulest kõnelemine õpilastega nõuab nii suurt asjatundlikkust kui ka takti. Kui seda pole, läheb kõik luhta, ja siis on eespool tsiteeritud arvamused täiesti mõistetavad.

Olen nende hulgast, kes leiavad, et luulet peab taipama, et ei tohi teha oma «Pisuhända», et peab suutma vastu võtta luuletuse meelesolusisenduse ning peab usaldusväärset lugema autori mõtete kulgu. Vastasel korral polekski enam mõtet luulet kirjutada, veel vähem trükkida ja hoopiski mõttetu oleks koolis kirjandust õpetada. Seepärast ei saa pooldada seisukohta, et saadagu aru, kuidas tahetakse — luuletajat tabada ei olegi tähtis, ega jõuta luule juurde ka heas usus, mis lubab väita: «Arusaamatuks Rummo luules ei jää vist midagi, sest kõigile tema luuletustele on võimalik leida mõtte, mis mind huvitab ja mida ma olen võimeline reaalseks pidama» või: «Polegi tähtis, kas ma just selleni jõuan, mida autor rõhutada tahtis, aga midagi ma ikka värsiridadest välja loen ja vastu võtan.» Kas on vajalik lisada, et niisugusest lähtepunktist «väljalugemised» on enam kui tihti meelevaldsed, mõjuvad koomiliselt ja kirjandusevõõralt?

Siin oleme aga õpilaste «luulefilosoofia» jälgimisel jõudnud tunnetusprobleemideni ja tunnetusvõimalusteni eriti. On resoluutseid seisukohavõtte: «Tihtipeale peab tänase luule armastaja tõusma tolle targa mehe tasemele, kes leiab murdunud hamba ja paneb sellest sauruse kokku. Luules on aga mõistmine peamine» või ütlemine, et Rummo luulet lugedes «näeme, kui ilus see on, aga ei tunneta. Ilusad sõnad paberil pole aga ilma nende mõistmise ja tunnetamiseta krossigi väärt». Puhtsüdamlikult tunnistab keegi tütarlaps, et «kui loed põhjalikult läbi tema /P.-E. Rummo/ luuletuskogud, siis hakkad üha enam mõistma, kui loll sa veel oled». Sellest ei teki õpilasel sugugi tõrjereaktsiooni autori vastu, pigem lugupidamine, sest ta kinnitab ka, et Rummo «luule on mulle väga toredaks kaaslaseks ja mõtteaineks», ning leiab, et selle kallal juurdlemine mitte ainult ei meeldi, vaid viib ka edasi. Vähem usaldust äratav järgmine seisukoht: «Aga kui mu ees laual lebab lahtine raamat, mille lehtede vahel lamavad Rummo surnud

luuletused, siis ärkavad nad äkki ellu, kui minu silmad ja minu mõtted neid puudutavad.» Töö ise seda eneseusalduslikku teesi ei kinnitanud, ja kuigi on tõsi, et niikaua kui pole teost loetud, on see lugeja jaoks niisama hästi kui olematu, ei tähenda see veel, et teos oleks põhimõtteliselt «surnud». Või nagu ütleb P.-E. Rummo: «Omadega valmis!»

Pole lausa erandiks need, kes arvavad, et kaasaegses luules peabki olema «abstraktsust ja lahtimõtestamatust», või tunnistavad, et neile «segased asjad meeldivadki». See, et heasse luuletusse jääb ka kõrge tunnetamistaseme korral midagi defineerimatut, määramatut ja salapäraselt tabamatut, pole õpilaste väljamõeldis, vaid nii see tööpoolest ongi. Hoiatavalt meenub küll kohe üks J. Smuuli avaldus ta koolipõlveaegsest suhtest luulega (mis mitmeti haakub praegusegi situatsiooniga): «Võib-olla elasin ma tollal üle perioodi, kus kunstiks peetakse ainult seda, mis on arusaamatu ja udune. Kuid on siiski kasulikum set ajajärk lapsepõlves üle elada. Keskeas muutub asi liiga tõsiseks.» Ometi, see pole see. Õpilane, kes ütles end segast armastavatki, antud juhul oli selleks P.-E. Rummo «Maarjaheina kõrreke», tabas seda künneminutilise mõtiskluse järel küllaltki hästi. Ta lühimärkmed luuletuse kohta on järgmised: «Siin on saladuslik, maagiline loodusemõistmine ja tunnetuste voolamine läbi looduse. Maarjaheinakörreke viis selle oletatava «nõtkuva» kangelase otsekui läbi puhastustule. Sündis uus ja näib, et kõik on hea: kõik ukсед loodusesse on avatud, aga siis see meenumus, eilsed nooled jne. Kui teeme kellelegi haiget, siis kui meist saabki uus inimene, siis see meenumus ometi, kas või vastutahtmist, jääb meile ja teistele meist.» On selge, et selle tõlgenduse autoril on edaspidises suhtlemises luuletusega võimalik avastada uut, mis esimesel kohtumisel jäi märkamatuks, tabamatuks. Järgmistel tunnetamiskatsetel taibatu võib osutada koguni suureks üllatuseks; teadmine aga, et ei jõutud absoluutse selguse ja lõpuni, tohiks omakorda tiivustada uusi ja uusi kontaktivõtmisi teosega, see hoiab teose püsivalt värske, huvitava ja miks mitte ka armsa, sest sellega suhtlemisest võidakse veel midagi leida, millegi poolest rikkamaks saada. Nii mõistsime me «tabamatut» ja «salapärast» luules. Seda on olnud läbi aegade. Küllap see tuleb luulesse iseenesest, ilma poeedi tahtmatagi. Kuid on olnud ka aegu (ja praegugi on ilmselt selline ajajärk), kus luuletajad teadlikult on hoolitsenud selle eest, et teos jääks suuremal või vähemal määral tabamatuks.

Pöördugem tagasi õpilaste juurde. P.-E. Rummo hilisema luule (alates kogust «Lumevalgus — lumepimedus») tunnetamise raskusi möönavad paljud, suhtumine neisse on aga erinev ja väärrib tähelepanu. Nii kirjutatakse: «On kahju, et alati ei ole võimalik poeediga kaasa minna, et alati ei suuda avastada seda «veealust», kuidas ka püüaks. Võib-olla on siin tegemist liigse abstraktsuse ja individuaalsusega.» «Ta on paljuski mõistetamatu, sest tema otsiv pilk suudab märksa sügavamale vaadata kui ta luuletuste lugejail.» «Tavaliselt räägitakse tänapäeva poetide mittemõistmisest, olgugi et on ka mõistmine. See on ju mõistmine, kui poeedi rõõm ja mure on ka lugeja rõõm ja mure.» Ei ole harv, et oma kogemuste nappust tundes tahavad õpilased teel luule juurde abi ja toetust täiskasvanuilt, ja ühtlasi näib neist avaldustest, nagu poleks mitte alati lahkelt ja vajalikul tasemel abiks oldud: «On täiesti loomulik, et mina oma eas ei suuda veel kõigist Rummo luuletustest aru saada,» kirjutab keegi ja jääb selle teadmisega rahule. Teine aga arvab, et täiskasvanud «oskaksid mõista, kuid ei taha. Mina tahan, kuid ei oska.» Hoopis teisest vabariigi otsast vastatakse talle: «Üks tark mees on öelnud: inimesed ei vihka kunagi seda, kes paha teeb, ega paha ennast, vaid seda, kes paha nimepidi nimetab. Kas seepärast ongi inimesi, kes Paul-Eerik Rummo luulet ei taha mõista? Ei, küllap asi polegi niivõrd mõistmises kui just arguses mõista.»

Kes teab, võib-olla olid viimati tsiteeritud mõtted adresseeritud ka (luule)-kriitikale? Sest kes ka sõna võtaks, igäüks püüab olla ja sageli ongi eriliselt tark ja sõnaosav. Kui palju on selle hulgas niisugust, mis avaks luule imelaeka uudishimuliku keskkooliõpilase pilgule jõukohasel kujul? Eriliselt otsimata ei meenu midagi. Ainus, mis P.-E. Rummo kohta kirjutatust võimalik nimetada, on aprillikuu «Nooruses» professor (!) Stolovitši lihtne ja tark sõnavõtt «Tuhkatriinumängu» kohta, mille isegi üheksanda klassi õpilased suure huvi ja kasuga läbi lugesid. Noorsooperioodikas peaks head, kirjandust tutvustavat arvustust ja esseistikat, mis arvestaks tõepoolest noort lugejat, kindlasti rohkem olema. See ei tähenda, nagu ei võiks seal olla ka kõrgesti haritud lugejale adresseeritud nagu «Nooruses» ilmuv «Lüürika aastatuhanded», eriti selle kommentaaride osa.

Kõigist tunnetamisvaevadest hoolimata (ja osalt isegi nende tõttu) on noorte lugejate suhe P.-E. Rummo luulega kujunenud erakordselt soojaks. Tundeliselt võtab selle kokku tütarlaps Tallinnast: «Küll meie oleme Sinust ebajumala teinud, oi-oi, millise jumaluse! Ja kummardame Sind hardalt ja usume. Mida? Kas meie teamegi, mida usume, kas tunnemegi Sind üldse?» Jättes kõrvale tavalised poolehoiuavaldused, mida õpilane võib kirjutada mistahes kirjaniku kohta (trükitud sõna on paljude jaoks veel püha ja puutumatu), püüdkem kokku võtta need momendid, millega luuletaja on õppivale noorsoole lähedaseks saanud, isegi sedavõrd, et tema loomingu mõjul olevat tekkinud ka tõeline armastus luule vastu, mitte Koidula ega teiste kaudu, keda ametliku kooliprogrammi raames tundides käsitletud. (Arvatavasti ei tahtnud õpilane sellega öelda, et Koidulat ei peaks koolis käsitlema.)

Oma osa näib etendavat ealine lähedus, veel enam aga tunde ja mõttemaailma kaasaegsus.

Nii öeldaksegi: «Paul-Eerik Rummo on eelkõige noorte poeet, temast endast nooremate poeet.» Tema loomingu avastatakse «oma mõtteid», sellest leitakse «toitu omaenese mõtisklustele elust», rõõmustatakse, «et oma kahtlustele ja väiksematele muredelegi kuskilt ka seletust ja kaasarääkimist» võib leida ja väidetakse, et «tunnen, nagu oleks autor kirjutanud minust, aga mitte kellestki teisest».

Need mõtteavaldused kõnelevad ilmekalt nooruse elutunde tabamisest luuletaja poolt. Õpilasi on veedelnud luuletaja poeediausus, äratundmine, et kirjanik «ei laveeri sõnaderägistikus, vaid ütleb otse välja, mida mõtleb. Igatahes on see parem ja ausamgi kui selline kahekeelsus, kus sulega kirjutatakse ühtmoodi, mõeldakse aga hoopiski teisiti.» (Tsiteeritu oli sõnastuslikult kohmakas, isegi lausa ebaõnnestunud, kuid mõttes ei tohiks olla kahtlust.) Kõrgelt hinnatakse luuletaja esinemisjulgust, kartmatust, vaenulikkust igapäevaselt halli vastu, käibetõdede, pealispidise paatose ja suurte sõnade hülgamist, tundeerksust ja siirast otsingutetahet; sümpaatiat on äratanud elav loodusetaju, võlunud on, et poeet «seisab keset tegelikkust» selle heas ja kurjas. Sellest arvamus: «Luuletaja, kellele valmistavad südamevalu meie eksimused, armastab meid vist rohkem kui see, kes ülistust laulab» ning mõte, et luuletaja «on nagu meie südame-tunnistus». Rohkesti kaalumisainet on õpilastele pakkunud küsimus, kas kirjanik on optimist või pessimist. Raskeid toone ta luules seletatakse sellega, et kirjanik tahab «panna inimesed muret tundma niisuguste asjade üle, millega evolutsiooni käigus paksunahaliseks muutunud homo sapiens juba harjuda on jõudnud», et talle on omane juurdlev mõistus. Väidetakse: «Rummo luule peegeldabki praegust lõhestunud inimest ja maailma. Ometi ei kutsu luuletaja meid lootusetusele, hallisemisele, seda mitte, kuigi vastupidist tõestada on raske, seda peab tunnetama.» Julgemad ütlevad: «kaldun arvama, et rõõm vaotaks küll oma vaekausi allapoole. Ja et asi jääks kindlaks, aitan ma sõrmega kaasa.» Ilmselt vajavad noored usku,

et nende lemmik on optimist. Ei puudu muidugi ka need sõnavõttud, mis näitavad hämmeldumist raskemeelsetest toonidest P.-E. Rummo luules.

Vähem kui sisulised komponendid leiab õpilaste poolt tähelepanu vorm. Aga siingi toonitatakse ikka ja jälle lähedust rahvaluulele, muuseas ka nii poeetilisel kujul: «Poolüminaal kerkib viis, iseenesest, viis möödumast ja igavesest, suurest ja väikesest, päikesest ja südamest, päranisilmsest pelgast rahutusest tema igikorduvuses. Ja kõik ikka kui iseenesest, ei muud kui esiemade lauluheide katkemast hoid nooril sõrmil.» Lisaks märgitakse keelelist nüansi- ja kõlarikkust, erilist kujundiloomise oskust ja muud. Paljukordselt toonitatakse, et on meeldiv see, et luuletaja jätab lugejale mõtlemisruumi ega püüa anda ühemõttelisi ega lõplikke lahendusi, vedades lugejat ohelikkupidi järel, küsimata, kas see meeldib või mitte: «Tean, et tõeline kunst ei suru oma tõekspidamisi käsulaudadena peale. Kui oled ilma jäetud kaasvastutaja rõõmust, ei hooli sa niisugusest kunstiteosest, ja see ei ole hoolimatus.» Probleemi lõpetuseks veel üks tsitaat abiturienti Tallinnast: «Elu ei ole armulik jumal. Olla tema sibüll ei tähenda kunagi turvalisust. On vaid puhastav lõõsk, on vaid vihm, mis lõputult lüüdis, kuni jääb selgus ja kuld. Küllap selle pärast on meie tasasel maal hiirpilvede all nii palju neid, kes tahaksid sellena näidagi, kuid kohates tõeluse hingust, hiilivad kõrvale. Aga tema suudab olla! Suudab tõesti seista mesilastaruna.»

Oleks variserlik jätta arvamus, nagu puuduks vastaspool. On nii, et P.-E. Rummo laiem populaarsus õpilaslugejate hulgas põhineb ta kahel esimesel luuletuskogul, mida õpilased oma töödes esiteks meelsamini kasutavad ja sealt ka eelistavalt meelisluletusi nimetavad. Hilisem looming leiab harvem meenutamist ja veel harvem mõistmist. See on õpilastele sageli üle jõu käinud. Nimetatakse, et see jääb arusaamatuks, väidetakse, et autor jätab nagu «liialt palju mõelda» ning «hõljub pilvedes», et selle vorm on raske, sest ei loe ju üksnes haritlased, et see olevat elamusvaene ja koguni «kunst kunsti pärast». Palju peamurdmist on valmistanud üksikud luuletused («Vana ja väga kulunud filmifragment», «Kosekuulaja», «Rong läbi agulite», «See parkund keele maitse üha suus», «Väike tuba lubjatlaene» ning ka kogu «Lumevalgus — lumepimedus» tervikuna.) Samas tuleb aga ka märkida, et eitavate suhtumiste sõnastajatena on õpilased olnud märksa vähem asjalikud ja arvestatavad kui neile meeldivate joonte toonitajatena. Mõned näited: «Ta hiivab ankru ja purjetab ääretule luulemerele. Selleks et sõita merel, peab aga olema kompass, mille järgi võtta kurss. Kuid mulle tundub, et see noor kapten ei ole kurssi mitte päris õigesti võtnud. Ta on noor ja võib-olla ei oska kompassiga, selle tähtsa riistapuuga, veel õigesti ümber käia. [— — —] Vahel leian, et punkti võiks ta panna juba paar rida enne luuletuse lõppu.» Tsiteeritud töö on rikas eitamisest, ometi tunnistas autor, et ta ei pea P.-E. Rummot sugugi halvaks luuletajaks. Leidub niigi äärmuslik töö, millest järgnevad väljavõtted: «Ent kui palju on Rummo luuletustes arusaamatuid sõnu! Mõnda kohta lugedes tekib mulje, kas ei ole siin mindud tokerjate teele: «tokerdjad hääbuvad, tokerjad tääbuvad...» Vilde kritiseeris nende ridadega kunagi «Noor-Eestit», kuid kas Rummo sõnad: «Puudel õitsevad leevikesed» ei ole sama naljakad. Mida tahab kirjanik nende värssidega öelda? Tuua säärane lause luuletusse ja veel panna ta pealkirjaks — see näitab julgust. Tahaks autori enda käest küsida: «Mida sa sellega mõtled? Kas tahad sellega toonitada kaasaegse elu kogu keerulisust? «Oh me tuhanded tähtsad teod, rabe, rabelev aeg.» Jah, ma mõistan, aga miks peavad just leevikesed puudel õitsema? Ei saa aru. Selgita!» Luuletuse «Rong läbi agulite» kohta: «Kuigi siin on natuke kummaliselt kasutatud mõttekriipse, tundub, et selle luuletuse juurde nad sobivad. Päris lõpus jääb mulje, nagu oleks sõnad ritta seatud mingis pooluimas, tundub, nagu keegi soniks. [— — —] Pärast P.-E. Rummo luuletuste lugemist võib tekkida tahtmine ka ise midagi säärast kirjutada. Jätta kõik õigekirjareeglid kusagile kaugesse

hingesoppi ja seada sõnu ritta just nii nagu nad parasjagu meelde tulevad. Nii vist on kõige lihtsam oma mõtteid paberile panna.» Ei maksa imestada, et õpilane selliselt võib kirjutada. Arusaamatum on, et õpetaja on tööd nii kõrgelt hinnanud ja kooli parimate hulka arvanud.

Meelsasti jätame siin kõrvale kõikmõeldavate naiivsuste liigitamise. Peatume ainult kolmel momendil, mis on eriti ohtlikud luulega suhtlemisel ja mis pole õpilaste töödes sugugi haruldased. Esiteks: luuletuse teksti tähttähele ja kergekääline tõlgendamine: «Ühel «Jõuluhommikul» «Poolüminäl» lauldes algas ta sealt, kust algavad kõik «Algused». Talle pandi nimeks Paul-Eerik ja küllap loodeti, et temast saab suur mees.» See tekst muudab mõnevõrra kirjaniku sünnidaatumit. Teiseks nimetagem otsesõnalise moraali otsimist poeetilises teosest. Luuletuse «Mõistmisest» kohta kirjutatakse: «Kui kogu inimkond talitaks selle järgi, kui paljudest kuritegudest poleks meil vaja siis rääkida? Kui palju oleks ära jäänud inimeste moraalset laostumist? Kui paljudest nn. «huligaanidest» oleks võinud saada korralikud inimesed...» Kolmandaks — naiivsest realismist lähtuv püüd leida luule kujundilisele väljendusele täiesti konkreetne ja ühemõtteline vaste elust; siia kuulub ka autori isiku vahetu kujutlemine luulekujundi reaalsustena. Nii luuletusest «Mäng»: «See väike poiss nägi kinos, kuidas suured onud tulistasid temasuguseid väikesi poisse ja tüdrukuid. Ta kuulis ema käest, et onu tulistab kaugel Vietnamimaal. Ja järgmisel päeval liivakastis mängides meenus talle filmis nähtu.» Oli väga meeldinud luuletus «Esimene vasikas». Kuid selle tõlgenduskatsed andsid eriti palju koomilisi efekte: «Sama suuresilmse ja harkisjalulise vasikana seisab noor luuletaja ja tunneb piiratud rõõmu maailma avastamisest»; «Kes ei tunneks siis, et just tema ise on nimelt see esimene vasikas, kes ei taha ega tohigi minna aia taha!»; «Naljakate kujunditega on saavutatud lõbusus, ent tagapõhi — miks ta soovib mitte minna aia taha? Sellepärast, et ta kardab seda, tal on mure: äkki tõesti pean minema.»

Jah, niisugust laadi tõlgitsuste eest peaks kool luulet küll kaitsma. Mõõngem siiski, et õpilaste üldvaatelistes luulekäsitlustes leidis palju huvitavat ja teravmeelselt märgatut ning selle põhjal kujunes kokkuvõttes hea tervikmulje.

3

Märksa halvemini suutsid õpilased hakkama saada ühe luuletuse interpreteerimisega. Nagu eespool öeldud, oli selleks «Hamleti laulud» I ning õpilaste aeg oli piiratud ligikaudu 60 minutiga. Seejuures oli arvestatud, et luuletus on üldtuntud ning seetõttu ollakse sellega üldjoontes juba tuttav. Siiski valmistas käsitlus ootamatuid raskusi. 31 valikõpilasest suutsid vaid kolm õpilast anda hea tõlgenduse, olulisemat taipasid 8, vastuoluliselt ja ähmaselt mõistsid luuletust 17 ning kolmel juhul polnud sõnaohtrusest hoolimata võimalik otsustada, kas luuletust oli kuigivõrd arvestatavalt tunnetatud.

Ootuspärast pakkus luuletus õpilastele huvi ning pälvis täie tunnustuse. Tõsi, oli üks erand. Selles ilmneb aga ka üsna eitav hoiak P.-E. Rummo loomingu kohta üldse, seejuures arvustuskatsete üldist taset arvestades paremini põhjendatud. Esitame selle siinkohal tervikuna.

«Luuletus kuulub kahtlemata nn. «meeleoluluule» valdkonda ja otsida sellest mingit lugejat rikastavat tegurit oleks mõttetu. Oma võlu luuletusel muidugi on. Ta loob täieliku pildi luuletajast. Selle põhjuseks võibki tuua luuletaja egotsentrisliku, nihilistliku maailmavaate, mis läbib kogu tema loomingut. Kuid ei saa mingil juhul öelda, et luuletusel puuduks kunstiline väärtus. See on saavutatud luuletajale omapärase hoolika väljenditevaliku, meloodilisuse ja vaba luuletehnikavaldamise tulemusena. Pauleerikrummolik on aga see, et ta hakkab filosoferima

mingi tähtsusetu eseme ümber, jõudes ridade vahel ära tuua luuletuse tõelise mõtte. Kirjutama seda luuletust võis teda sundida kas lihtsalt nukker meeoleu (mis on talle väga omane), pettumus heas inimeses... Üldiselt ei saaks soovitada sellist pessimismi.»

Luuletuse põhimeeleolu, millena märgiti ärevust millegi halva, raske ootel, ohutunnet, piinavat hirmu ja muret inimeste saatuse pärast ja seda väljendavaid kunstilisi detaile, taibati üsna hästi, hoopis vähem märgati meeolulist dünaamikat, luuletuse kulgu ja mõnigi kord püüti teose ümbersõnastamisega märku anda. Jahmatavalt mõjus, et luuletuse meeolulist põhisümbolit tõlgendati erinevalt, enamikus küll vastuvõetavalt. Leiti, et lõikehein tähistab halba ja kurjust elus, et seda võib vaadelda kui alatuse, pettuse ja vale sümbolit, ning mõnikord laskuti ka pisut pikematesse mõtisklustesse: «Lõikehein on hullem kõigist matvatest pilvedest, hullem ka sähvivatest välgunooltest, ta on hiiliv, salakaval, aga äärmiselt õel ja terav. Niisugune võib olla vaid surm. P.-E. Rummo aga võib mõelda ka inimest-lõikeheina, sõber-vaenlast. [— — —] Rääkida lõputult kõigest heast lailalt ja läägete sõnaõega, kas pole siis see keel lõikehein.» Kas sellepärast, et vana tuttavat üteti («Lõikehein, oh sõber, lõikehein.») ära ei tuntud, suudeti uskuda, et sellega on märgitud parimat sõpra (viis õpilast)? Selle «avastuse» juures jäi mõni isegi nõutuks. Aga tõepoolest usaldati kirjutada, et «ainsaks sõbraks jääb lõikehein, kes mõistab sõna lausumata oma sõpra», et «autor on otsekui sulanud ühte lõikeheinaga». Ja veel: «Aga ometi nimetab luuletaja lõikeheina sõbraks. Eks peab meil ju olema mingi ergutaja. Ei saa elada ainult lapsena lilledes. Lõikehein on kui Mefistofeles, kes eitades teeb head. Lõikeheinaks on minu arvates elu objektiivne reaalsus, mida ei saa muuta olematuks. Siiski tuleb sellest õppida ning kaitsta end ähvardava neonatsliku taastõusu eest.» Või veel: «Päris huvitavalt valitud sõber — lõikehein. Hamlet'i puhul võiks selle asendada mõõgaga, aga üks ta siingi tähendab midagi taolist. Kuid mida otsib kirjanik pilveseinalt, see jäi mulle pisut arusaamatuks.» Mõninga kaalutlemise järel arvati, et küllap ikka tuge.

Mitmekesised on luuletuse ideetõlgendused, kui neid püüti anda. Eelkõige nähakse teoses üleskutset aktiivsusele, vahelesegamisele, valvsusele, hoiatust ohtude eest ja vajadust nende vastu astuda. Usutavate tõlgenduste seas ja kõrval leidub ka liiga ahendatud või vildakatki mõistmist: «Ei tohi näha ainult halba, tuleb tunda end noorena ja vaadata päikese poole»; «Inimene peab oma pettumustest elus üldse ja ka armastuses üle saama, kui raske see ka poleks.» Üks õpilastest sidus luuletuse mõttetuumata tähistamise elujuhise tuletamisega iseenda jaoks: «Niikaua, kui olen noor ja arvan, et elus tuleb minulgi midagi ära teha, olen veendunud, et mina jään «Hamlet'i laulude» esimese luuletuse Hamletiks, las olla, et mõnede arvates idealistiks ja narriks. See on parem, kui jääda alitunult ootama neid, kes minugi osa ära teevad. Ja kas ei ole ma passiivse ootajana ka ise kõlgas, mis tuules võngub, vahest ehk küll mitte nii ohtlik kui lõikehein?»

Luuletuse vormikvaliteete jaksasid õpilased jälgida harva ja kaunis pealiskaudselt. Toogem näiteks katke ühest paremast tööst: «Kogu luuletus mõjub kui laine, mis tõuseb-tõuseb — ja lõpuks vajub samasse sängi. Väga hea on teose keel, musikaalne nagu Rummol ikka (kahab iilides pahaendeliselt, hiilides; lõikehein, laps, kes lõikeheinas lõhub käe, tuulevein). Luuletuse esimeses pooles on tähtis osa häälikul «h», mis annab lõikeheina kahina. Meeleolu andmiseks on samuti esimeses pooles pause keset värsirida. Õnnestumiste hulka tuleb lugeda ka tundmuse loogiline areng ja head riimid, kusjuures keele kallal pole toime pandud mingit vägivalda.»

Lõpetuseks on vaja veel märkida mõningaid eri tüüpi lahenduskatseid, mis ei

vii kuhugi ega aita interpreteerija veendumusi usutavateks teha, muudavad käsitluse ähmaseks ja kaheldavaks.

1. Interpretatsiooni asendamine oma kujutuspiltidega, mis on tuletatud teosest ja püüavad luua uut teost, järeleaimavat, sekundaarset.

«Jaa, jaa, see on minus. See on minus see laudsile meri. See on minus need murenendservalised kannajäljed laudsiledal niiskel liival. Elavhõbedakarvasel ja laudsiledal. Ei siiski mitte päris: väikesed vaokesed on sees. Sees selles liivas seal rannal.

Kui võtta käsi kitsaste pükste taskust, sirutada ette välja, astuda nii paar sammu, pigistada kokku ja tõmmata järsu rabakuga üles, võib tunda kriipivat valu veidi higises peos ja näha peenikest punast veretriipu. See on ju lõikehein, see on ju lõikehein, mu sõber.

Aga pilved need keerlevad üles...

Millal sõber, millal mitte. Sest sa paljajaluli jooksed mu ees, kullake. Paljajaluli, pruunid ja saledad, kullased udemed säärtel. Jooksed ja jooksed ja jooksed... Valu vaid valule hea.

Aga pilved need keerlevad üles. Kui vettinud vatt akvaariumivees. Kui tahmasest lumest tuulekeerised. Üles ja üles nad keerlevad.

Miks jäi meie rõõm sinna seina taha? Miks jäi ta?

Tõmba end kerra kivile sellele. Las päikene paistab su liikmeid nüüd. Paremat ei taha sa tahtagi, pisike poiss. Ega ju? Las kullake olla seal kusagil kaugemal. Las halb tal olla või hea. See ei puutugi sinusse. Eks ju?

Aga haprakesed liivalilled lehvivad hommikutuultes.

Ei, ei! Ei taha ma vaikelt nii istuda, jalad enda all ristis. Ei taha ma vaadata pilvi, mis vaikuse sees. Ei oodata ennast — ehk saabun ma järgmise rongiga.»

Nii läheb lõpuni. See omaloomingukatse ei ole tõlgendus, kuigi ta on sellena mõeldud, sest see ei selgita midagi. Ka autori enda, luuletuse tekstist äratatud meeolelude ja tundlemiste ilukirjandusliku tõlgenduskatsena on see küündimatu. Muidugi mõista pole haruldane, et üks kunstiteos annab impulsse teise sünniks; L. Prometi lühiproosast võiksime näiteks nimetada «Lamavat tiigrit» ja «Guernicat». Ja kuigi neis leidub interpreteerimise elemente, ei ole need kirjutatud ei Viiralti ega Picasso teoste lahtimõtestamiseks. Need on juba omaette teosed, millesse autor on pannud kindla mõtte, mida lähteteos ainult avada aitab. Ei saa ajada segamini täiesti erinevaid asju.

2. Eelmise, ikkagi suhteliselt harva esineva tüübi variandiks, pealegi väga sagedasti kohatavaks, on juhtumid, kus oma kujutuspildid jooksevad paralleelselt tsitaatidega luuletusest või halvemal juhul segunevad omavahel. Lisaks sellele antakse ka mõni kohmetu arutluskatse. Ebavajalik tapab niisugustes töödes tarviliku.

3. Tõsiseks paheks on sõnaliigsus, isegi sõnauputus, mis näib tulenevat usust, et sõnaohtrus tähendabki põhjalikkust. Taolised sõnakobrutused võivad ühel hoobil põimuda sooviga olla iseäranis luuleline ja tahtega olla iga hinna eest väga tark, kirjutada nii, et see tarkus pimedagi pimedaks teeks. See mõjub esitust diskrediteerivalt ka siis, kui on aimata, et kirjutaja tõepoolest ongi arukas. Kuid veendugem ise:

«Väga raske on sellist luuleteost (nimelt luuleteost, mitte luuletust!) lõhkuda kujundite ja emotsioonide kirevaks sugesttiivseks galeeriks, kartmata sealjuures rebestada imeõrna marrasnahka tema valuliselt hellal põhikoel.

Mu hing keerleb nähtamatul rattal, mis rebib mind justkui mingisse järjest enam ahenevasse koonilisse sügavikku. Hing muutub võbiseva leegiga tunglaks sellesse sügavikku teed näitavates autori karmõrnades kätes. Meie südamed tukuvad ühel tuksel. Neile mõlemile on vähe ruumist oma rinnaõnes, nad ei mahu

aegade poolt valatud mudelitesse; täpselt samuti nagu ei mahu mingisse valmis-
tehtud skeemi kogu «Hamleti laulud».

4. Ohtlikult konkreetset tõlgendust oleme juba eespool näidanud, kuid see on ka kõige halvemaid ja ühtlasi levinumaid pahasid luule kohtlemisel. Arvamine, et ikka peab kõik olema «nagu päris», usk, et luulekujundile peab iga hinna eest otsima lihast ja verest vaste elust, mõnikord pealegi mitte kui ühe võimaliku, vaid kui ainumõeldavana võetu, viib ikka kunsti labastamisele ja tekitab tõsiseid kahtlusi niisuguste tõlgendajate kontaktivõimalustes luulega üldse. Sest mis saab jääda «Hamleti lauludest», kui kirjutada nii:

«Algul paistab kõik korras olevat, armsam on tulnud kohtamisele ja see teeb rõõmu, kuid miski nagu ripuks musta pilvena nende peade kohal. Luuletuses on selle pahaendelise kahina tekitajaks tavaline lõikehein, kuid tegelikult oli kindlasti mingi suurem mure. Aga võib-olla ei tulnudki armsam kohtamisele ja kogu see luuletus on kirjutatud mõttes?»

«Kuigi on mõõn, on midagi, mis võib iga hetk alata, mis tekitab hirmu. Ja ka mõõn ei ole igavene. Luuletaja silme ette (võib-olla ka mällu) kerkib pilt lapsest, paarikesest. Need on ohtlikud tegevused. Laps on veel väike, ta ei tea, mida teeb. Paarike on uimastatud vabast tuulest ja armastusest. Nad ei suuda enam märgata ümbritsevat.»

* * *

Vaatlusmaterjal, mille alusel siin püüti tõmmata piirjooni õppiva noorsoo suhetest luulega, pärineb eri laadi kontaktidest ja lubab seetõttu küsimust mitmekülgsemalt näha. Siin oli arvukalt noorte selliseid arutlusi, mida nad võisid pikemat aega ette valmistada. Õpilaste poolt valitud kirjanditeemad («Mida uut on toonud Paul-Eerik Rummo eesti luulesse?», «Rõõm ja mure — Paul-Eerik Rummo luule poolused», «Ahvatlusi ja arusaamatusi Paul-Eerik Rummot lugedes») suunasid mõtteväljendust küll mõne kesksema probleemi ümber koondama, kuid jätsid täieliku vabaduse suhtumisavaldustes. Teine osa informatsiooniallikaks olnust nõudis keskendumist üheleainsale luuletusele, kusjuures esimesel juhul oodati vastuseid selgelt antud ja piiratud arvule küsimustele, teisel puhul eeldati täiesti vaba kontakti teosega ja selle najal kirjutatud põhjalikku interpretatsiooni; kaasaantud juhend hoidus määramast sisulisi aspekte ja osutas ainult erinevaid ning mõeldavalt mitmekülgseid lähenemisvõimalusi teosele. Saadud ja siin ülevaate-esituseks tihendatud andmed lubavad teha mõningaid olulistena tunduvald järeldusi.

Ilmneb noorte suur erksus probleemide suhtes, mis on kuidagi seotud nende endiga, neile lähedasega, kaasajaga, selle meeleolulade ja mõttemaailmaga. Neis küsimustes inertseteks jäänute arv on tühine, aktiivselt kaasa mõelda soovijaid aga rõhuv enamik.

Noorte seisukohavõttud ja suhtumised ühiskondlikes küsimustes näitavad suurt diferentseeritust, mis tohiks kõnelda noorsoo mõtlemis- ja väljendumisjulgusest, see omakorda avardunud mõttevabadusest koolides. Paistab silma noorte vaimset aktiivse osa tahe kujundada oma vaateid võimalikult avara informatsiooni pinnal, kuid reageerimine on sageli emotsionaalselt teritatud ning esineb kalduvusi teha resolutsioone järeldusi ka ilmselt lünklike ja juhuslike andmete najal. Sellest peaks võima isenesest järeldada, et noori erutavates küsimustes on pigem kasulik ulatuslikum, mitmekülgsem ja muidugi mõista ka objektiivne informatsioon kui juhuteated, mis võivad küll äratada huvi, kuid jätta lähenduste otsimisel abituks.

On tähelepanev vaimsele tegevusele püüdleva noorsoo peaaegu eranditu üks-

meel ühes: suhtumine oma eakaaslaste teatud osa nürisse matkimiskalduvusse või välisega edvistamisele on aina eitav.

Suuresti lahkuminevad on noorte arusaamad luulest, veelgi kõikumam aga luule tunnetamise aste. Meelsamini ja ka paremate tulemustega liigutakse üldisemat seisukohavõttu võimaldavas aines, oma arusaamasid suudetakse sel puhul ka enamasti üsna usutavalt motiveerida. Asjaolu, et niisugustes eneseavaldustes saab toetuda mitmetele trükiallikatele, kuid ilmselt ka kirjandusõpetajate poolt öeldule, on ütlematagi selge. Kaunis abitult suheldakse luulega siis, kui on tarvis süveneda ühesseainsasse teosesse, sest paratamatult löövad siis välja muidu varjule jäävad nõrkused: otsekoheselt öeldud vastumeelsus analüüsivalt läheneda, ähmane tundmine tõeliselt tunnetustahtelise lähenemise asemel, sõnaliigsus, jämedad ning vulgariseerivad otsejoonelised või lubamatult meelevaldsed tõlgendused jne. jne. Hoopis paremini ja kriitilisemalt suudeti vastu võtta lihtsama struktuuriga ja selgelt väljenduvate suhtumistega teoseid, komplitseeritumad luuletused, meeleolud ja mõtted põhjustasid suuri komistusi. Seejuures aga ilmnes, et enamik õpilasi püüdleb nimelt komplitseerituma poole, milles ehk tohiks näha võimalusi noorsoo kirjandusliku kultuuri tõusuks lähemate aastate jooksul.

Kuna saadud andmed tulevad valdavalt õpilaste kirjanduslikult kõlge kõrgemalt tasemelt, siis tekib ometi põhjendatud kahtlusi läbilõiketase suhtes. Ilmselt on vaja tõsiselt, asjatundlikku ja järjepidevat tööd, et vaimselt virged ja kirjandusest huvitatud noored suudaksid luulet tõhusamalt tunnetada ning selle kohta asjatundlikult sõna võtta. Kuidas seda saavutada, see on aga juba uus ja ulatuslik probleemide ring, mida siin pole enam võimalik puudutada.

Mitte üksnes tehnikast...

nimese saapajäljed on Kuul.

Kui mõne aasta eest Nõukogude automaatjaam esmukordselt õrnalt puudutas Kuu pinda, avas oma fotosilma ja näitas meie planeedi vähema venna troostitut maastikku, tuletasin meelde muuseumis nähtud iidsele adra-terale ei tea mis keeles ja missuguse tähestiku abil vermitud sõnu: «Inimene tegi.» Asjakohane on neid sõnu nüüd korrata. Teggu on seda väärt. Inimesel maksab jälle kord uhkust tunda.

Muidugi, ainult naiivne võib arvata, et Kuu-reis oli absoluut-teaduslik ja absoluut-tehniline ettevõtte. See oli ka poliitika ja konkurents, ja palju muud. Tundlikult kui Kuule seatud seismograaf reageerib kosmose-epopöa sellele tähtetapile kindlasti ka kunst, kuigi kaudselt, läbi paljude vaheastmete. Eeldatavasti ei jäeta ka nüüd uuesti ja uuesti võrdlemata tänapäeva kunsti tänapäeva tehnikaga. Sest nimelt esimeste sputnikute lendumineku järel puhkenud tehnikavaimustuses kuulutas insener Poletajev kaunid kunstid vananenuiks ja tehnikasajandi inimesele tarbetuiks. Oponendid vastasid siis ilukõnes: ka kosmose vajatase sireliõit. Nüüsguses vaidluses ei saagi opereerida valemitega ja isegi loogika abil on raske vastast põrmustada. Süüski, inseneri mõttekaaslased — ja vaevalt on nende arv kahanenud — ei kipu enam nii kategooriliselt sõna võtma. Sootuks sagedamini peab kuulma n.-ö. pehmemat varianti: kunst jäävat teadusliku ja tehnilise mõtte arengust järjest rohkem maha. Kosmosessetungimine kuulub selle variandi esitajate tugevamate argumentide hulka. Sest — küsitakse — kus on kosmoselaevadele võrdväärised kunstiteosed?

Kui uskuda sellesse mahajäämisse, peaks uskuma ka seda, et kunagi oli aeg, millal kunst ei olnud teadusest maha jäänud, vaid liikus tükk maad eespool. Eks ole täppisteadused ja tehnika Ptolemaiosest, alkeemiast ning esimesest aurumasinast kosmilisse kaugusse eemaldunud, kunstis aga imetleme endistviisi Homerost, Michelangelot ja Shakespeare'i... Ent kas on teaduseilm ennast üldse kunagi kunstiilmast mahajäänuks pidanud? Iga tsivilisatsioon, iga sajand on olnud uhke oma teaduslike ja tehniliste saavutuste üle. Ja selleks oli ka põhjust. Kuid teadus ja kunst ei sarnanegi võidujooksjatele, kes stardipaugu peale ühel ajal paigast sööstavad ja ühte rada kasutavad. Sel ajal kui täppisteadused, sõltudes üksteisest nagu saajalgse jalad, on edasi arenedes jätnud eilse teadmise koolitarkuseks, on kunstnik tsivilisatsiooni sünnist peale olnud sootuks suveräänsem ja tänu sellele on nimelt kunstis inimvõimed juba aastasade eest tippväärtusteni küündinud. Leonardo da Vinci kui geniaalne kunstnik ei vanane, Leonardo kui geniaalne insener kuulub tehnika ajalukku.

Kas ei tähenda siis see omakorda, et tehnikal seisab ees lõpmatu areng, kunst aga on oma lae juba saavutanud ja kõrgemat sellest, mida geeniused on loonud, nagunii enam luua ei suudeta? Keegi pole kunsti võimepiire kindlaks määranud, absoluuti ei eksisteeri siingi. Rõhutamagem jällegi, et ka Bachist geniaalsem muusik ei muuda Bach'i ometi vanavaraks. Tolstoist geniaalsem romanist ei kahanda Tolstoi teoste väärtust. Kuulaev anno 1969 osutub aga varsti muuseumieksponaadiks. Tõsi küll, aegumatu väärtusega eksponaadiks.

Kas siis nüüd nõnda, et — teadus jõudku hoopis kunstile järele? Ei nii- ega teistpidi. Nende arenguteed on võrreldamatud. On teine asi, et täppisteadused hõivavad üha suurema osa ühiskondlikust tähelepanust, rääkimata materiaaletest vahenditest (mis mingi piirini on loomulik). See tähelepanu ümberjaotumine ei tähenda põrmugi, et kunsti osatähtsus ühiskonnas ka objektiivselt kahaneks. Kui hiljaaegu õppisin tundma üht küberneetikut tema eraelus, ehmatasid mind esialgu tema kodukarilikud arusaamad. Kuid ehmatamiseks polnud põhjust. Lihtsalt kiitshingeline inimene jääb ka küberneetikuna kiitshingeliseks. (Igaks juhuks lisan — usun, et see oli ebatüüpiline küberneetik.) Teadus suudab anda inimesele väga palju, ent kunsti elamuslikkust ei asenda talle miski. Kunstil omakorda on arenevalt teaduselt palju saada, kuid tal ei maksa hakata teaduslike saavutusi otsesõnu lõuendile, paberile või noodistikule üle kandma, sellest võib paremal juhul tulla heatasemeline teaduse postulaatide ja avastuste illustreerimine. Nagu on ütelnud poet: mitte positiivsed ja negatiivsed laengud ärgu olgu kunsti aineks, vaid positiivne ja negatiivne inimese hinges, see, mida väljendatakse igivanade sõnadega: Hea ja Kuri.

Rohkem kui saja aasta eest kirjutas Vissarion Belinski: «Heterogeenne ühiskond, mille on ühte massi liitnud ainult materiaalsed huvid, oleks haletsemisväärne ja ebainimlik ühiskond. Kui suur ka ei oleks mingi ühiskonna väline hüvang ja väline jõud — kui temas kaubandus, tööstus, laevandus, raudteed ja üldse kõik materiaalsed liikumapanevad jõud on esmaseiks, peamisiks ja otseseiks vahendeiks, mitte aga ainult abivahendeiks vaimuvalgusele ja haridusele, — vaevalt võiks siis säärast ühiskonda kadestada...»

Üha akuutsemaks muutuvad need sõnad. Mitte üksnes leivast... Mitte üksnes tehnikast... Aga ilmingimata üksnes!

Kiitika JA BIBLIOGRAAFIA

Mosaigid rikka elu aineist

Friedebert Tuglas: «Muutlik vikerkaar». Tõe ja kujutluse päevik.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1968. 244 lk.

Friedebert Tuglas: «Kirjandusloolisi pisivesteid».

«Loomingu» Raamatukogu» nr. 22. «Perioodika», Tallinn, 1969. 72 lk.

Skepsis on kaasaegse kultuuri võõras. Ta kasvab kunagi antiigis istutatud ja keskajal võrdlemisi vähe hooldatud puul, mille viljade kirbe maik taas õige meeldivaks muutus renessansirahvale. See rahvas — kelle meelest hea, kelle meelest paha — pole hädapäraselt hõlmavast kaasajamõistest kuidagi luudetav. Suur skeptik Michel de Montaigne eriti mitte. Ja tema on öelnud («Esseed» III, 9): «Ma ei saa oma elu arvet pidada oma tegemiste järgi: saatus teeb need liiga väikseks; pean seda oma uidude järgi.»

«Uitude»? XVI sajandi prantsuse keeles seisab sel kohal sõna «fantasie», ja mul oli suur kiusatus unustada neli sajandit, tõlkimaks seda «kujutluseks». See olu siiski lubamatu. Alles vana- ja uusromantismi perioodi loov mõte on fantaasiale-kujutlusele määranud tänase tähenduse ja filosoofilise tagamaa. Montaigne'i «fantasie» on nimelt «uid» — «mõte, äkiline mõttesälvatus, mõistus», nagu seletab Wiedemanni jälil Saareste.

Aga nii sobib see tsitaat käesoleva väikese Tuglase-vaatluse juhtlauseks võib-olla paremini. Ehk võiksime tõlgendada sõnaseost «tõde ja kujutus» kui *hendiadyoin*'i ja tõlkida siis «tõe ja kujutluse päeviku» Montaigne'i keelde: *journal des fantasies*?

Muidugi on Montaigne'i ja Tuglase eluvaated niisama erinevad kui nende konkreetset «uiudki». Montaigne'i südamlük põlgus ratsionalismi vastu on võrreldav pigem Tammsaare lüsiolo-

giasse suubuvate tendentsidega, mis on lausa antipoodsed Tuglase loojaisiksusele, olemuslikult üdini ratsionalistlikule. Kuid Tuglase ratsionalism on kaasaegne ratsionalism. «Muutlikku vikerkaart» nägev ja oma selget mõistust usaldav ning kasutada oskav inimene eelistab loomulikult montaigne'likku võõrset hüsteerilis-optimalistlikule sahariinile, millega mõni rumalam oma maitsmis- ja kõnelemisorganit ei väsi petmast.

Sellega võiks ühest päris olulisest aspektist olla valgustatud mõlema kõnealuse raamatu olemust pealkirjadest alates, kui nimetatud poleks Tammsaaret, kelle malnidus nüüd arutluse asjakohase paradoksini on viinud. Skepsis, olgu siis anti- või proratsionalistlik, on muidugi sobiv filosoofiline lähtealus «vähem süstemaatiliste», «subjektiivsete» kirjanduslike žanride, nagu esse, miniatuur, marginaal, viljelemiseks, aga Tammsaare kirjutas eeskätt ju ometi suuri romaane!

Muidugi, ja kes enam salgaks sedagi, et ka Tuglase loomingu raskuspunkt langeb kolmele imeväärsele novellikogule «Saatus», «Raskuse vaim» ja «Hingede rändamine», äärmiselt süstemaatiliselt läbimõeldud teoseid sisaldavale raamatuile.

Kaasaja meile lähimal perioodil, niisuguse viimase poolteise sajandi jooksul on selgunud lõplikult, et «uiul» on oma väärtus «süsteemideski». Isegi asendamatu väärtus. Ja isegi «uiul», mis puhtanisti «kujutluseks» saanud.

Olen võimetu kõige konkreetsemailgi juhtudel märkama, kus lõpeb romantism ja algab realism. Mõlemad koos, alati teineteisega läbi põimunud, algavad igatahes seal, kus lõpeb klassitsism; seal on kaunis selge vahe. Järgnevad kronoloogilised perioodid, mille nimetusteks kord realismi, kord romantismi mõne epiteediga täiendatakse — sel juhul tähendavad «realism» ja «romantism» vastavalt eelistatavamat taidestruktuuri, kas eeskätt olustiku või eeskätt psüühika vaatlemist sisaldavat. Et nii Tuglast kui Tammsaaret niimoodi «uusromantismi» perioodi võib ühendada, on täiesti arusaadav. Aga palju see muidugi ei anna. (Hämaralt mäletan, et kunagi mingid meie skribendid skolasitiliselt lükka-mind-tõmban-sind-mängimist sel teemal tähtsaks pidasid.) Ainult ehk niipalju, et just romantismi lipu all on eriti rõhutatult kuulutatud ironiat, mis muidugi on üks skepsise lihaksamis.

See ekskurss ei eksitanudki meid ehk peateest kõrvale. Meenutagem nüüd, et Nigol Andresen on oma tihedas monograafias käsitlenud Tuglase proosaminiaatuure kui lüürilisi luuletusi, millel peaks olema koht eesti luule antoloogiaski (arvesse on võetud ainult neid, millele Tuglas ise on andnud värssi kuju). Proosaluuletus on taaski just uusromantismi perioodi meelisžanre. Ent mitte ainult. Mõne maa kirjandusele näib see mingist rahvuslikust psüühilisest laadist lähtuvalt olevat eriti tüüpiline, näiteks prantsuse ja isegi austria kirjandusele hoopis rohkem kui saksa omale. Kas ka eesti omale, jäägu küsimuseks.

Nüüd aga alistun kiusatusele tuua üks võrdlus kirjandusliku atlase veel kaugemalt lehekülgedelt. Hispaania keskaja ning renessansi rahvaluulelised romansid on olemuselt lüroepilised laulud enamasti ajaloolistel motiividel, kusjuures nende eepiline kude on nii üllatavalt fragmentaarne, et omal ajal neid lausa üksmeelselt peeti kadunud eeposte juhuslikeks katkeiks. Klassitsistlik kompositsioonikaanon keeldus nende liiga omapärast terviklikkust tun-

nustamast. Ja kadunud eeposte otsimine, mis loomulikult järgnes, oli oomoodi võluv. Tunnistades oma nõrkust klassitsismi vastu, tahaksin ka «Muutliku vikerkaare» miniatuuride taga näha nimelt eepost.

Võib-olla ei peaks seda nimetama «1905. aasta», vaid isegi «1905.—1917. aasta generatsiooni eeposeks», niimoodi märkimaks mõlemat suurt ajalooetke, mis on kujundanud meie rahvusliku kultuuri sarikapanijate vaimsuse. Generatsioonist on igatahes mõtet kõnelda; «Noor-Eesti» liikumine Tuglase, Suitsu, Tammsaare, Grünthal-Ridala, Aaviku kirjandusliku ja keelelise tegevusega oli küll perioodi kõige ilmekam, uudsem ja ühtlasi tagajärjekam avaldus, kuid ta ei esindanud ju sugugi üksnes iseennast ega piirdunud mõjutamaga omaenda ringi. Poliitiline ja esteetiline murdeaeg sai terve rahvusliku kultuuri murdeaajaks. Täiskasvamine oli äge ja kiire.

Muusa, kelle poole pöördumisega algab enam-vähem iga eepos, ongi «Muutlikus vikerkaares» — murdeea muusa. «Tule, kaunite silmadega naine, tule, tule!» («Surm lilledes», 1903.) Kas ei jää mõni säärane puberteediunenägu tõesti meelde terveks eluks? Kuid Tuglasel on see «mustas looris», «surm lilledes»; ja sellele kaunilt miivile mollakordile järgneb kohe *arma virumque cano* jubeda Vene-Jaapani sõja visiooni «Idamaa öö» (1904) näol. Nii algab eepose «esimene laul», millele põhiheli annab revolutsioon, harjaks pateetiline «Meri» (1906). «Teine laul» kajastab masendust, ent mitte pettumusele, vaid süvenemisele viivat. «Must laev» (1908) annab otsekuu nende (ja mitte üksnes nende) aastate sümboli, kuid Odysseus aimab äkki nii teistsuguseks, nii avaraks muutunud maailmas Önnesaarigi («Nagu päikene üle suure vee», 1909) ja hoopis uusi dimensioone («Neljas dimensioon», 1911—1912), väga erinevaid seni silmajäänust: «Üksnes hall kõuts jälgib kuuri katuselt pilusilmil all avanavat natüürmorti» («Vaikelu», 1913). «Kolmandas laulus» kasvab see aimus suureks ja rikkaks küpsuseks. (Ons see jõudmine sõbralikku Scheriasse, faiaa-

kide maale, või juba koju?) «Nägemused» (1915), paralleel «Saatuse» meistri-novellidele, annavad müütilist sügavust järgnevale; «Lembitu» (1917), mis muide ajaloolise Lembituga on niisama tähendusrikkalt tüsilikes suhtes nagu Nietzsche Zarathustra tõesti elanud iraani prohvetiga, on uus pateetiline haripunkt, märksa kõrgemale küündiv kui «Meri»; väike poeem «Tuhat aastat» (1927) on niisamasugune eepiline tagasihaare nagu Camõesi «Lusiaadides» leitav portugallaste ajaloo pildistus; «Kujutluspäevikust» (1936—1941) oma suure stiiliharmoniaga on vist küll see «Muutliku vikerkaare» osa, mis kokku võtab terve raamatu essentsi; ent «Vormivalu» (1938—1941) skepsis peab sellele muidugi ka kohe järgnema. Ja nüüd «neljas laul». «Kannatusastmete» (1939—1941) «Ennustus» juhatab sisse etapi, mis rängem nooruses kogetust: «Kas ma ei näe juba praegu sellegi linna tulesid äkki kustuvat?» «Kõike seda oleks juba nagu liig ühe inimese jaoks,» nenditakse valuga («Julmal ajal», 1941). Jäävad ometi «Uned» (1915—1943), võib veel reastada «Eoseid» (1907—1943) või kurva naeratusena registreerida «Uuemat rahvaluulet» (1943). «Aga eks me ela veel edasigi... Nõõ, linalakk!» («Maantee ääres», 1944). Ja: «Me elame kaasa ülemaailmse uuestisünni eepost» («Õisi mõtisklusi», 1944), olgu see kui raske, olgu tihtigi siniraad, haigrud, hiired, kuked oravad jäänud ainsaiks tõelisiks ligimesiks («Ligimesed», 1942—1945). Ja «viies laul» on otsekui kolmeosaline epiloog. «Ema ja laps» (1945) heidab pilgu ajale, mis ikka ja jälle tuleb läbi käia, otsekui «alt», uuest algusest, kus jälle kõik näib nii lihtne, «Kevadisi mõttekäike» (1954) kordab aja sunnil — aga kui erineval tasandil! — mõnd «Musta laeva» meeoleolu, jõudes kokkuvõttele: «Kui palju kevadeid olen juba näinud. Ja see oleks ikkagi nagu kordumatult esimene. Tahaks ise sellesse sulada ja võtta see oma viimseks mälestuseks. Ning jätta sellisena ka oma mälestus maailmale.» Ning «Täheudu» (1966) hingestab suur lõpmatusetunnetus.

See «eeposevisioon» on muidugi omajagu meelevaldne, sest seda saab ju lõpuks projitseerida ainult meie lugejaskonna (ja öieti ka ainult vajaliku aja ning kirjandusloolise teadmisiinimumiga lugejate) foonile. Tõlkeväljaanne nõuaks üsna põhjalikult (ja tingimata intelligentset) kommenteerivat saatesõna. Ent teiselt poolt — «Muutlik vikerkaar» ise võiks olla omapäraseks «lüroepiliseks saatesõnaks» mõnele Tuglase valitud teoste väljaandele. Niisama nagu — tean, et riskin selle väitega esile kutsuda pahameeltki — lausa geniaalseks saatesõnaks suure eepilise proosa vormis, aga ikkagi saatesõnaks, ja nimelt Tuglase kolmele eesmainitud novellikogule on «Väike Illimar».

Kui nüüd jälle «eeposevisiooni» juurde naasta, siis võiks meenutada, et omal ajal peeti Homerost nii «Iliase» ja «Odüsseia» kui paroodiliste «Batrachomyomachia» ja «Margitese» autoriks. Seda ta muidugi põlnud, isegi kahe esimese eepose omistamine ühele autorile on kahtluse all. Aga mine tea, kas usuksid eesti kirjandusegi uurijad nii umbes kahe ja poole tuhande aasta pärast, et «Muutlik vikerkaar» ja «Kirjandusloolisi pisivesteid» on ühe autori looming — kui näiteks need raamatud on säilinud, minu artiklike koos muude sekundaarmaterjalidega aga mitte. Võiks siiski oletada, et stiilianalüüs avastab eksimatult nii ühest kui teisest sellesama Tuglase, kes sujuvalt ikka ja jälle astub isiklikult (mis algusest peale diskreetne) üldisele (mis lõpuni intiimne). Ja ikka ja jälle usaldab ta tões või kujutluses kogetud rohkem kui abstraktselt spekulatsioonit.

«Pisivestete» esimene osa on omasugune humoristlik eesti kirjandus- ja kultuurilugu, hõlmates enam-vähem kolmveerand sajandi pikkust perioodi. Materjal on põhiliselt lausa anekdootiline (sõna õiges tähenduses) ja seda ilmekam. «Tarapita» luukambri lood, mis järgnevad, on omal ajal olnud terav poleemiline materjal, tänapäeval aga moodustavad suurepärase jätku ja oma «Ajamärkides» isegi puhta ironilise päändiga lõpetuse sellele anekdooti-

sarjale. Ja eepiline (muidugi «batrah-homüomahhilises» mõttes) tervik on täitsa veenev. Meie päevisse ülekantavat aktuaalsust aga jääb ülegi.

Väikese õienduse pean siia vahele märkima 14. pisiveste asjus. Misjonär Tiismannile on siiski mõnevõrra ülekohut tehtud. Tema neologismid (mil- lede hulka küll ei kuulu nüüd juba tihti tarvitata «hällama») on muidugi naljakad, aga kõigist oma fantaasiaäär- mustest hoolimata (või äkki just tänu nendele?) on tal tõsiseid teeneid afrika- nistika alal, mida on valgustanud vii- masel ajal Leningradi teadlane A. Drid- zo. Arvan, et viide nendele oleks ves- tes omal kohal — ja pealegi väga sobiv just Tuglase vaimule, mis aina huvi on tundnud niisuguste iseärakute vastu.

Tahtsin nüüd lõpetama hakata, ent siis langes pilk juba kõrvalepandud «Muutliku vikerkaare» kaanele. Oleks mõeldamatu märkimata jätta Vive Tolli meisterlikku kujundust. Võib-olla on selle suurimaks väärtuseks, et niisugu-

seid illustratsioone Tuglasele on raske aimatagi, et niisugune peen rustikaalsus (selles oksüümoronis on tähtis mõte!) pealiskaudselt võttes üldse tuglaslik ei tundu — ent ometi seda on. Meie kaas- tundeväärne trükindus ei ole heast tah- test hoolimata muidugi selle kujunduse kogu varjundirikkust suutnud edasi anda ega vältida ümbrispaberigi kiiret pruundumist näiteks kaitsva lakikihi abil, ent rõõmu teeb raamatu välimus ikkagi.

«Vikerkaart, mis kestab veerand tun- di, ei vaadata enam» — see on Goethe tähelepanek, mida Tuglas «Marginaa- lias» riivab. Muutlik vikerkaar on midagi muud. Ta ei tarvitse olla kuigi usaldusväärne märk «Jehoova lepin- gust Noaga», aga kui teda vaadelda selle asjakohase skepsisega, mis vaatleja sel- gest mõistusest lähtub, settivad temast hinge tuhanded kirevad mälestused. Sellest sisemisest rikkusest moodustu- vad siis mitmesugused mosaiigid.

A. Kaalep

Iga mees ei naera

Onu Thal — Uno Laht: «Paroodi-koodi-oodiaid».

Kirjanduslikke paroodiaid ja muid pisilugusid.

EKP Keskkomitee Kirjastus, Tallinn, 1969. 112 lk.

Küllap ei ole see juhus, et Uno Lahe «Paroodi-koodi-oodiaid» on saanud autorilt niihästi ees-, kui ka järelkõne, et raamat algab «Vabanduskirja» juba ettevabandamisega ja peab vajalikuks ka veel lõpulehekülgedel lugejaga vest- lusse asuda teemal «Huumori olemu- sest». Autor tsiteerib Karel Čapekit: «Kinnitan teile, kolm müürseppa taipa- vad naljast rohkem kui neliteist minist- rit.» Meenutaksin siia juurde karika- tuuri, mida ühes või teises variatsioonis arvatavasti kõik on kunagi kohanud: toimetaja loeb humoristi käsikirja (vaatab karikaturisti uut tööd) ja puh- keb naerma, siis märkab, et on end unustanud ja muutub süntõsiseks. Kui palju kordi on pidanud huumoritegijad muret tundma oma töötulemuste saatuse pärast. Tihtipeale — juba ette. Meele- lahutus ei ole vajanud enesekaitset ega

-õigustust, huumor on seda ikka vaja- nud ja vajab nähtavasti ka tulevikus. Ju siis huumor on tõepoolest tõsine asi.

Uno Lahe huumori objektiks on nii püha asi nagu kirjandus. Meie tänane kirjandus. Jah, on mõneti imelik mõelda küll, et meie asjalikus ja asises maa- ilmas nii suuresti raamatusse võidakse uskuda. Mõnikord otsekui pühakirja, mis kõike võib ehitada ja kõik ära rik- kuda. Ega Uno Lahtki oma raamatus kirjandusekultusest vaba ole. Humorist on juba oma olemuselt moralist, maa- ilmaparandaja. Aga ta tahab, et inimene ka kirjanduses end inimeseväärkana tunneks. Mitte nagu jumalani kõrguvas kirikus, kus ta end pisikese ja väetina peab tundma ning alandlikult ja har- dalt kuulama, mis talle kantslist öel- dakse.

Kas pidada kirjandust selleks, keda

Karel Čapek nimetab müürsepaks, või selleks, keda ta nimetab ministriks? Kas ta on toimetaja, kes oskab naerda või...? Eks olene kõik sellest, kes kirjandus ise tahab olla. Tundub siiski, et see pühadusepaiste on meie kirjandusele meeldima hakanud, eriti keskpärasele kirjasõnale. See omakorda on andnud talre silmahakkavat enesekindlust: ennekõike just niisugusele keskpärasele, mida Uno Laht «Vabanduskirjas» nimetab stiililodevuseks, maneeriga mängimiseks, ideid vägistavaks haltuuraks ja lihtsalt ausaks andetuseks.

Seesuguse pühaduse ja keskpärasele ette ongi Laht asetanud oma paroodiapeegli.

«Paroodi-koodi-oodiaid» vajaks kahete analüüsi — kui sõnaraamat ja kui pildiraamat. Viimasest loobun täielikult, märkides vaid seda, et küllap kujutatav kunstki vajab vahel enesenaermist, mida Ragde Retlav ehk Edgar Valter siin teeb. Ja Uno Lahegi osa raamatus jaguneb ju kaheks, õigemini küll kolmeks: proosaparoodiad, värssparoodiad ja kirjanduspoliitilised sõnavõttud.

Kõige värskem, kõige ühtlasem ning nähtavasti ka kõige eredam tahk kirjaniku loomingus on proosaparoodia. Võib-olla sellepärast eredam, et autor ise on luuletaja ning näeb sidumata kõnet kaugemaltvaatajama silmaga kui luulet. Igatahes siin eristuvad tal parodeeritavad selgemini kui luules.

Uno Lahe järeleaimamise elementideks on niihästi parodeeritava iseloomulikud ütlemised, ta sõna kui ka need olukorrad, see olustik, kus parodeeritava kangelased elavad ja tegutsevad. Lõppeesmärgiks on siiski nende koostmõjul olemusliku õhkkonna loomine, mis järeleaimatavat iseloomustaks. Muidugi on kõige selle juures kasutatud teadlikku liialdamist, see tähendab, tihendamist — kuni karikatuurimõõtmeteni välja. Õnnestumisi: Jonathan Uiskaeru «Pingviinide kõva kaitsja», Eveline Herkulo-Kile «Suur kunst ei vaja viisasid», Wolmar de Ansopi «Kivi-Mähelt maailma otsa», Kaim Lähissirge «Nelikümmend kraadi». Mis muide tõendavad, et üheks paroodia õnnestu-

mise eelduseks on lähtematerjali ilmekus. Kusjuures Viisulemb Kaljuvalla «Suur humanist», Ottomar Lasteaia «Tähed peegelduvad pisut lõhestunud künast» ja «Quo vadis, Maido Meelis?», mis võiksid seda rida jätkata, on samas ka žanriparoodiad, juba mõneti avardatud ja üldistatud jälgendamine.

Luuleparoodiad on vähem ilmekad ja vähem täpsed. Ehkki järeleaimatavad siingi on omaette sama isikupärased kui proosas. Uno Lahe peeglis on nad üksteisele rohkem sarnased kui oma luuleloomingus. Kas meelega?! Vaevalt. On Verm Võitlustungla «Näärihümn», on Jaroslav Muljakovi «Pariisi saapaviksija», need küll. Aga Mersti Kerilaasi «Põllumehe röömulaul» ja Liivi Levikese «Värihää!» on ilmselt üle pingutatud, siin on paisutatud, kunstiline liialdus toonud paroodiatesse elemente, mis on parodeeritavate olemusele võõrad.

Tundub, et luulet parodeerides on Uno Laht näinud enne luulemaastiku üldnähteid ja siis alles individuaalsust. Küllap sellepärast pöördubki tähelepanu ennemini sihiteadlikele koondportreedele raamatu kolmandas osas. Niisugustele nagu «Kollektiivne rakett» või nagu maneeri parodeerivad «Magus prelüüd» ja «Tiigi ääres». Kui palju on otsitud prototüüpe «Jäälõhkujatele», ja kui palju leitudki! Mõõdanikuks kirjaniku sellealases loomingus hindaksin õpetlikkust jutustavaid «Ptruu!» ja «Me sündind seks»-taolisi värss-sõnavõtte.

Jälle on Uno Laht oma järjekordse ulakusega hakkama saanud. Nagu humorist kunagi, on ta elu ja kirjanduse korraliku majapidamise mõneti segamini tuhlanud. Ja jätnud lugeja mureks asjad uuesti oma paika tagasi panna. Raamatu lõpulehekülgedel on ta aga taas tõsiseks muutunud. Mõtlen luuletusi, nagu «Elisabeth I», «Keskaja viimane kirjanik?», «Eks seegi monumentum», «Rahulik amet», «Kollektiivse tarkuse sünd», kus kirjandus ja kirjanik on avaramatesse ühiskondlikesse seostesse luuletatud. Kas selle raamatu jaoks isegi mitte liiga tõsiseks? See Uno Laht, ennekõike irooniline, ongi ju siiani valdavalt olnud ta luule pärismina.

Aga siin kogus on nad mõneti võõrad ja mõjuvad antikaigastena. Küllap need ongi siis need koodiad.

Üks kirjanduslike paroodiate raamat on ilmunud. See on tekitanud isu järgmistele järele. Ehk hakkame oskama ka

iseend naerda, kartmata, et meie väärrikus sellest ohtu satub. Ja miks ei võiks meil olla ka vähemalt üks niisugune paroodia, mis parodeeriks Onu Thali paroodiaid?

E. Mallene

Sõnavõtt rubriigist «Tädi haarab sule»

Aino Pervik: «Öhupall». Noorsooromaan.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1969. 174 lk.

Tänini arvasin, et 18—19-aastastele on juba lahti kogu täiskasvanute kirjandus ja et neile pole enam vaja spetsiaalset noorsookirjandust (s. t. sellist kirjandust, milles ilma ja inimesi kujutatakse lapselikele arusaamadele kohandatult. Et noored tahavad lugeda teoseid just noorte endi elust, pole päris seesama.). Sellesse eksisusse löid mõra A. Perviku «Öhupalli» tegelaste eakaaslased romaani arvustades. Algust tegi E. Jermakov «Sirbis ja Vasaras», jätkasid neli Nõo Keskkooli lõppklassi õpilast «Edasis» ja Viljandi eksabiturient A. Oja «Noorte Hääles». Sõnavõttud erinevad küll üksikasjades (kes peab tegelasi liiga lapsikuks, kes liiga täiskasvanulikuks jms.), ent mitte üldhinnangus: raamatu probleemid leiti olevat naiivsed, konfliktid ebausutavad, teos sisuvaene ja vähehuvitav. Üksmeelse eituse mulje kahanes, kui «Rahva Häälel» tõi Silvia Rannamaa arvustuse vahendusel ära S. Pommeri sõnavõtu, mis polemiseerib E. Jermakoviga.

Praegune seis on 6:1 noorte eitajate kasuks. Kui loeme keskealisedki hääleõiguslikuks, saame 6:3, sest S. Rannamaa ja allakirjutanu kuuluvad pooldajate hulka.

Miks see raamat õigupoolest tõrjehoiakut tekitab? «Keskikka jõudnud kirjanik... nagu vaataks noorte elu vanema seltsimehe pilguga pealt»; «... noorte elust õnnestub kirjutada ainult nende eakaaslastel» (Nõo abituriendid). Analooiliselt võiks väita, et ainult naiskirjanikul õnnestub naisi kujutada, — aga sellest ei muutuks Karin, Raimilda või Külase Mare olematuks. Vaatenurga valik on kirjanikule vaba ja

võrdselt on mõeldav nii asetumine kaasategija positsioonile kui ka väljastpoolt vaatamine, vahemaa säilitamine. «Öhupalli» puhul ei tohiks silmist lasta, et autori suhtumine on sageli ironiline, mis lausa eeldab distantsi, mõnedki tegelased ja situatsioonid on karikeeritud, s. t. teatava tinglikkusega antud. Küllap sellest, kas tinglikkust tajutakse ja vastuvõetavaks peetakse, tekib lahkarmumusi raamatu elulise usutavuse hindamisel («... sellist klassikollektiivi, nagu pakub Aino Pervik, saab küll vaevalt kusagil olla» — A. Oja; «Minule tuli selles raamatus küll väga palju tuttavat ette...» — S. Pommer). Täpselt sellist koosolekut, nagu Nele diktoritöö arutamisel, ei tarvitse tõesti olla toimunud; kui aga küsitaks, kas autoril on õnnestunud šarž ühest elus (kool kaasa arvatud) lakkamatult korduvast suuga suure linna tegemise juhtumist, vastaksin jah. Raamatu Tuuli või õppealajuhataja Leoke on mõninga liialdusega antud, inimtüübina on aga kumbki eluline ja usutav. Ei ole võimatu seegi, et Tuuli lapsikusest kujuneb elu jooksul Leokese naiivne endapetmine (ja et Tuuli siis uue Nele üle rangemini kohut mõistab kui praegune Leoke, sest kaasa mõjub kibe nooruskogemus reetliku sõbratariga). Jne. Satiiri otsemõjusse pole põhjust uskuda: Ivar ja Mati tõenäoliselt seda raamatut ei loe, Jüri loeb eneseharimise korras, ent ei tunne ennast ära. Aga kas mõtlevale noorele inimesele ei paku huvi, mida näeb küpsema autori pilk tema eakaaslaste juures teisisi kui tema ise ja miks?

Noorte arvustajatega tuleb nõustuda, et Riia restoranis lõbutsemise ja Nele

hotelliskäimise lugu on kunstlikult puhutud suureks skandaaliks, ja siit tulevad ebakohad on teose nõrkuseks. Mõeldavaks teeb sellise konflikti tekke eeldus, et klassi enamik on juba enne Nele vastu häälestatud, valmis temast uskuma ja rääkima kõike halba. Nele ümberkasvatamist võtab tõsiselt ehk ainult Jüri Väärtus, teised kas kahjurõõmutsevad Nele sissekukkumise üle või on ükskõiksed. Mõned vihjed sellise tagamaa võimalikkusele on tehtud (Nele nipsakus ja oletatav enese paremaks pidamine, Eda selge vaen tema vastu), ent sellegipärast on tunda, et tegevust ei juhi niivõrd sündmuste üksühest väljakasvamise loogika kui autor. Sinna maani, kus Nele on «ühiseks asjaks» kuulutatud ja — iseendaga üksi jäetud. Sellisesse punkti jõudnud konflikt on tõsine ja tõsiselt võetav asi, ükskõik kui nõrgukesed olid algpõhjused.

«Kogu romaan on üles ehitatud targutamismaigulistele arutlustele Nele käitumise ümber. Mida autor sellega õieti öelda tahab?» küsib A. Oja, kes heidab ette ka sündmuste ja olukordade lihtsustamist. «Romaani mõtteks on nähtavasti noore inimese muutumine tõsise (õigemini: tõsine-olla-tahtva) konflikti tõttu kooli ja perekonnaga, kusjuures viimasele on antud suhteliselt väike osa, seega igavesti korduva skeemi järgi,» nendib E. Jermakov.

Mul ei tekkinud kahtlustki, et igavesti korduv skeem (ja milline süžeeskeem ei võiks teosest väljakistuna korduda?) on ainult aluseks Nele arenguroomaanile, tema sisemise küpsemise kujutamisele. Selles raamatus juhtuvast on kõige olulisem see igavesti korduv nähtus, et ühe päris keskmise noore inimese lapsemuretus saab otsa: esimest korda elus peab ta selget vahet tegema tõelise ja näiva vahel, enese ja maailma suhet teadlikult hindama, oma jõud kokku võtma. Oleneb lugejast, kas pidada seda väikeseks ja lihtsaks asjaks või suureks, tõsiseks probleemiks, kas Nele kujunemise sammhaaval valgustamist pidada targutamiseks või huviga jälgitavaks, detailitõpsaks analüüsiks.

Seda, mis S. Rannamaa ja tema noor

kaasautor teose kõne- ning karakterikujunduse heade külgede kohta asjakohast ütlevad, pole vist tarvis korjata. Hea meel on, et ka muidu hästi range E. Jermakov kirjutab: «Aino Pervikul on silma tüüpide jaoks. Üksikuna võetult on peaaegu kõik kesksed tegelased ehtsad, samuti suudab ta luua täpseid meeolulipilte...» Olen väga nõus, ainult selle vahega, et tema arvates see asi ei päästa, minu arvates võivad need voorused teosele anda väärtust märksa rohkemaks kui ühekordseks ajaviitelugemiseks.

Moraalijutlustamist peetakse üldiselt noorsookirjanduse halvaks traditsiooniks; A. Pervik ongi omapoolset resümeeimist vältinud. Vahel on see veetlev, näiteks kui jäetakse punkt panemata arutlusele, kas puude ja porgandite võtmine on vargus või pisiasi. Nele nipsab: «Ma võin välja maksta!», Jüri leiab väljapääsu: «Kaome parem mine-ma!» Karakterne ega vaja kommentaare. Teinekord tekib endal tahtmine vahele segada, näiteks seal, kus Mart, kena poiss, jätab Tuuli kohvikusse ootama ja läheb aega veetma Nele seltsis. Sellest näilisest tühiasjast võib-olla loetakse üle, ja väga tahaks, et oleks selgesti välja öeldud: sinna, et üks enam ei meeldi ja teine meeldima hakkab, pole küll midagi parata, aga niimoodi siiski ei tehta. Kui keegi sekka ei löö, ei saagi vaene Mart võib-olla teada, et on olemas ka paremaid kombeid ja mehisemaid omakeedetud supiga toimetulemise viise.

Niisiis annab keskealisel lugejal veidi imestada, kui raamat tema pärislugejatele midagi ei paku. Mine tea, kas selline noorte elu kujutamine on liiga lihtne või hoopis liiga keeruline. Eakohatus aga näib ilmnevat, ja võiks kokku võtta: Aino Pervik pole nähtavasti kirjutanud head noorsooromaani, kuigi on andnud huvitava, isikupärase raamatu noortest inimestest. Žanrimäärang tiitellehel on sel juhul üleaarne ja eksi-teele viiv; selle võib ju lihtsalt ära jätta, kui millalgi tuleb kõne alla teose uus-trükk.

H. Välipõllu

Mihkel Jürna — 70

1925. aastal astusid kolm protestimeelset noort — Erni Hiir, Johannes Schütz (Juhan Sütiste) ja Mihkel Jürna — avalikkuse ette koguteostega «Sang» ja «Bumerang» (1926), väljendades oma rahulolematust valitseva kultuuripoliitika vastu. Siitpeale saigi tänavune juubilar kirjanikuna üldisemalt tuntuks.

Mihkel Jürna sündis 17. septembril (v. k. j. 5. sept.) 1899. aastal Virumaal Reola vallas kehvtaluniku peres (kolmandana kümne õe-venna hulgas). Esimase kirjatarkuse sai ta Kilti vallakoolis ja Väike-Maarja kihelkonnakoolis ning õppis seejärel Tartus H. Treffneri gümnaasiumis. Suviti aga töötas noormees isakodus ning sekka päevatöölise- na raudteel, turbarabas, metsatööl. Pärast gümnaasiumi õppis ta edasi Tartu ülikooli õigusteaduskonnas (1923—1927) ja hiljem arstiteaduskonnas (1934—1937).

M. Jürna varasemaks vaimutööharastuseks oli vanavara ja rahvaluule kogumine. Kirjandusele andis ta sõrme gümnaasiumipäevil: 1921. aastal ilmus temalt «Päevalehe» lisas «Kirjandus-Kunst-Teadus» kolm luulekatsetust ning ajakirjas «Ilo» kaks vaatust ekspressionistlikust draamast «Ideed». Aktiivsemalt sekkus M. Jürna kirjandusellu 1920-ndatel aastatel. Ühes autobiograafias ütleb ta: «Oma ellusuhtumise ja tõekspidamiste tõttu liitusin aga kohe alguses progressiivselt meelestatud noorema põlve kirjanikega (J. Sütiste, A. Jakobson, O. Urgart, E. Kippel, E. Tammlaan, A. Hint, A. Antson, R. Sirge jt.), kes tollal moodustasid nn. mässumeelsete tuumiku, kritiseerisid maksvat korda ja olid Pätsu—Eenpalu sõiduvees purjetavate kirjanikega sõjalal. Koguteostes «Sang» ja «Bumerang» esines Jürna kahe novelletiga, hiljem aga kuulus ta noorurite ajalehe «Kirjanduslik Orbiit» (1929/30) toimetuse koosseisu. Aastail 1930—1940 töötas M. Jürna Eesti Kirjanike Liidu sekretärina ja büroo juhatajana, kandes oma õlgadel suuremat osa organisatsiooni mitmekesisest asjatalitusest.

Kirjanikutee algul tõlkis M. Jürna W. Shakespeare'i igihalja draama «Ku-

ningas Lear» (1926, 1948). Tema pärisalaks kirjanduses kujunes aga novell. Neid on ilmunud temalt paarikümne ümber, esmalt «Loomingus», siis kogudena: «Tavalised» (1927), «Üks armastus» (1929) ja «Ärigeenius» (1932). Jürna novellid on väga omanäolised. Enamasti on nad üles ehitatud ebaharilikele karakteritele ja elusündmustele ning sõnastatud ka ebaharilikus rabe-rahutus stiilis. Käsitleb peaaesjalikult eetilispühholoogilisi probleeme, mille tagapõhjaks on kord rohkem, kord vähem hoomatav protest sotsiaalse ebavõrdsuse ja ülekohtu vastu. Viimane kogu ilmub siiski autori nähtavat küpsemist sotsiaalse süvenemise ja satiirilise terav- nemise, kindlama psühholoogilise moti- veerituse ja loomulik-talitsetuma sõnas- tuse suunas.

Progressiivselt meelestatud haritlase- na läks M. Jürna 1940. aastal kaasa kodanluse võimu kukutajatega ning võttis agaralt osa nõukogude korra kehtesta- misest. Ta valiti Riigikogu II koosseisu liikmeks, hiljem ENSV Ülemnõukogu I ja II koosseisu saadikuks (oli Ülemnõu- kogu juhataja asetäitja). Aastail 1940— 1947 töötas M. Jürna ENSV Riikliku Kirjastuskeskuse juhatajana, suunates kirjastuste, trükikodade ja raamatu- kaupluste töö ümberkorraldamist. Suu- re Isamaasõja ajal oli ta Leningradis eesti raadiosaadete vastutav toimetaja (1942—44) ja ENSV Rahvakomissaride Nõukogu volinik (1943—44). Aktiivse riikliku ja ühiskondliku tööga on M. Jürna pälvinud mitmeid valitsuse autasusid, medaleid ja ordeneid.

Sõjajärgsel perioodil on M. Jürna töö- tanud peaaesjalikult tõlkijana. Nii on ta vahendanud eesti lugejatele vene klassi- kast M. Saltõkov-Stšedrini «Härrased Golovljovid» (1951), ukraina kirjandu- sest T. Ševtšenko «Jutustused» (1955), vene nõukogude kirjandusest B. Galini «Ühes asulas» (1949) ja «Donbassis» (1950), F. Panfjorovi «Võidetute maal» (1953), V. Kaverini «Avatud raamat» (1956), K. Simonovi «Elavad ja surnud» (1963) ja maailmakirjandusest R. Hild- rethi «Valge ori» (1954). Omamoodi vä-

gitööks oli Lo Guan-tzungi suurromaani (üle 1600 lehekülje) «Kolmevalitsus» tõlkimine (vene keele vahendusel).

1963. aastast alates on M. Jürna

personaal pensionär. Ja jääb vaid soovida, et ta ka pärast juubelit kirjamehesulge käest ei paneks.

A. Nagelmaa

Juhan Käosaar — 60

Kui kirjamees saab kuuskümmend aastat vanaks, siis peab mõte paratamatult liikuma ka tema endisi töid ja tegemisi pidi.

Juhan Käosaart ei ole need kuuskümmend aastat hellitanud ega talle kerged olnud, kuid neis on nii mõndagi meeldejäävat.

Viljandimaa Võisiku valla poisina alustas 1909. aasta 13. septembril sündinud Juhan Käosaar oma õpinguid Soosaare algkoolis ja jätkas Põltsamaal. 1931. aastal jõudis ta Tartu ülikooli, kus ammutas teadmisi kirjanduse, rahvaluule, eesti keele ja filosoofia valdkonnast. Et soome keelt ja kirjandust paremini tundma õppida, käis ta koduõpetajana Soomeski ära. Tudengipäevadel ülalpidamist teenides tuli ka Tartus tunde anda. Kuid kõigest hoolimata valmis juba 1932. aastal auhinnatöö «Laste ahellaul «Kits kile karja» eesti rahvatraditsioonis», mille alusel talle 1937. aastal magistrikraad anti.

Saanud pedagoogikutse, hakkas J. Käosaar noori õpetama H. Treffneri gümnaasiumis (1937—1940), Tartu Õpetajate Seminaris (1939—1940) ja äsjases Nõukogude Eestis Tartu I Keskkoolis. Fašistliku okupatsiooni päevad töid kaasa koonduslaagri. Pärast seda sai ta ainult lühikest aega Rakveres õpetajametit pidada, kui uue areteerimise oht sundis 1944. aastal siirduma Soome lahe põhjakaldale.

Kuid juba järgmise aasta aprillis oli J. Käosaar taas kodumaal ning Tartu Riikliku Ülikooli dotsent eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris (kuni 1958. aastani), varsti selle kõrval ka eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja Tartu Õpetajate Instituudis ning mõnda aega veel Riikliku Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär (1945—1948). Alates 1961. aastast töötab J. Käosaar Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudis.

Ammune huvi soome keele ja kirjanduse vastu hakkas peagi peegelduma J. Käosaare sõjajärgses töös. Lektorikohustuste kõrval ilmus 1947. aastal trükist «Soome keele lugemik ühes grammatikaga» kõrgematele koolidele ning artikleid ajakirjanduses. Eesti kirjanduse vanema perioodi uurijana oli J. Käosaar see, kes O. W. Masingu ümber tekkinud poleemikas vulgaarse hindamise vastu kaaluka sõna ütles oma uurimusega «O. W. Masingu osatähtsus eesti kultuuriloos» (1952).

1951. aastast alates kuni tänaseni on J. Käosaare huvi köitnud Eduard Vilde elu ja looming. 1950-ndatel aastatel ilmusid tema sulest ulatuslikud järelsõnad Eduard Vilde teoste sarjale. Need olid omaette monograafilised käsitlused üksikute teoste saamisloost, ideestikust jm., mis töid rohkesti uut faktilist materjali, kuigi pöörasid vähem tähelepanu kunstilise teostuse analüüsile. Kõige põhjalikumad on J. Käosaare uurimused Vilde ajaloolise triloogia kohta (koos Juhan Kahkiga kirjutatud artikkel «Eduard Vilde tööst ajalooliste romaanidega», 1954; «Gustav Maltzi käsikiri «Ajalugu Maltsveti usust ja Krimmi rändamisest», 1961) samuti uusi uurimuslikke fakte sisaldava albumi «Eduard Vilde sõnas ja pildis» (1966) tekst. Arvukates järelsõnades Vilde venekeelsetele tõlgetele on J. Käosaar tutvustanud suure eesti kirjaniku loomingu teiste vennasrahvastele. Ka praegu käsilolevale E. Vilde poliitiliste artiklite kogumikule ootame järelsõna, mis aitaks kindlaks teha mitmete artiklite saamis-lugu ning autorsust.

Juubeli puhul suruvad Juhan Käosaarel kätt paljud eesti filoloogid ja soovivad jaksu uute uurimistööde teoks- saamiseks.

J. Toomla

Hochhuthi «Asemiku» järelkajad

Ilukirjandusliku teose poliitiline mõju ei ole enamasti kuigi otsene. Näib, et selles suhtes on kaasaegses kirjanduses teatavaks erandiks saanud Rolf Hochhuthi dokumentaaldraama «Asemik», mille eesti tõlge ilmus käesoleval aastal

«Loomingu» Raamatukogu» väljaandel. Lääne-Saksamaal põhjustas selle esitrükk ja -lavastus (1963) skandaalile lähenevat elevust — see ületas aga kohe ka saksa keelepiiri ja pani liikvele terve katoliikliku süsteemi juhtivad jõud.

Vatikani arhiivid on kõigile uurijale

kasutatavad ainult kuni 1846. aasta materjalideni. Reegliski on ka, et ametlikke publikatsioone üllitatakse ainult aktidest, mis vanemad kui viiskümmend aastat (niisiis oleksid juba 1920-ndate aastate omad selleks liiga «värsked»). Hochhuth (muidugi mitte tema üks, aga eeskätt küll!) on sundinud Püha Tooli ajaloolasi seda reeglit rikkuma ja alustama seeriat «Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale» («Püha Tooli aktid ja dokumentid Teise maailmasõja kohta»). Selle esimene köide hõlmab sõja eel- ja algperioodi materjale (märts 1939 — august 1940), teine aga Pius XII kirju Saksamaa piiskoppidele 1939—1944. Sari hakkas ilmuma juba 1965. a.

Dokumentide eesmärgiks on näidata Pius XII tegevust traditsioonilise poliitilise neutraalsuse vaimus. Väljaandjateks on jesuiidipaatrid P. Blet, A. Mar-

tini ja B. Schneider, kelle töö tulemusi Saksa DV ajakirjas «Deutsche Literaturzeitung» (1969, nr. 4) kokkuvõttes hindab K. Drobisch:

«Väljaandjate sissejuhatused tõstavad tähtsaimaid probleeme, ent hoiduvad poleemikast. See ei saa aga teha märkamatuks, et dokumendid pakuvad eriteadlasele ainult vähe uut... Paavsti salaarhiivist avaldatud dokumendid toetavad rohkem Teise maailmasõja aegse Vatikani poliitika kritiseerijaid kui pakuvad argumente selle kaitsjatele. Nad võivad olla aga selgituseks, miks Pius XII järglane nii agaralt üles astus maailmarahu säilitamise kaitseks.» See tähendab nähtavasti, et mitte mingi hinna eest sattuda lahendamatusesse probleemidesse, mille tagajärjel siis mõni kirjanduslik noormeesk «Jumala asemiku» eksimatuse-printsibi võib mõttetuks kuulutada...

Index librorum

Uuemast filosoofia-literatuurist pärivad tähelepanu paar raamatut tunnetusteooria alalt. Nimetagem kõigepealt ka Husserli-interpretatsioonina tuntud N. Motrošilova uurimust «Tunnetus ja ühiskond. XVII—XVIII sajandi filosoofia ajaloo», edasi J. Naumovi «Subjekti aktiivsust tunnetuses», samuti järjekordset *pocket-book'i Politizdat'i* populaarsarjast — I. Bõtško «Tunnetust ja vabadust». Filosoofide, loogikute, matemaatikute ja lingvistide teoreetilise sümposiumi «Tähelepanu probleem» (toimus Moskva ülikoolis 1963. aastal) ettekanded andis sama ülikool viimaks ühiskaante vahel välja, pealkirjaks «Märgi ja tähenduse probleem», toimetanud filosoofiadoktor Igor Narski. Teadus kui niisugune on vaatluse all kahes teoses: juunis 1967 peeti esimene liidusümposium teaduslik-tehnilise loomingu psühholoogia alal, ettekannetesõnavõtte alusel koostati kogumik «Teaduslik loomine» (*Nauka*); L. Džahaja raamat «Teaduste klassifitseerimine kui filosoofiline ja teadusõpetuslik probleem» (Suhhumi) puudutab üpris elavalt diskuteeritavat küsimust. Füüsika ajalugu on lahutamatu seotud filosoofia ajalooa — selles veenab meid ka XX sajand: lugegem Ruth Moore'i teost «Niels Bohr, inimene ja teadlane» (*Mir*), mis esmakordselt vahendab meile tuumafüüsika ühe rajaja elu ja tegusid. Muide, võiks öelda, et Niels Bohr tuli füüsikasse filosoofiast... Akadeemik Bonifatius Kedrovi «Atomistika kolmest aspektist» tulid nüüd ka 2. ja 3. köide. Taskuraamatu-seeriasse «Mineviku mõt-

lejaid», kus siimaani on välja antud ülevaated Epikurosest, Aquino Thomasest, Brunost, Montesquieu'st, Herderist, Fichtest, Feuerbachist jt., lisandus A. Gorfunkeli «Tommaso Campanella», Kogumik «Ajalooteaduse filosoofilisi probleeme» (toim. A. Gulõga ja J. Levada) sisaldab NSVL TA Filosoofia Instituudi ühiskonnateaduste filosoofiliste ühiskonnateaduste seminaride töid.

Esimese kompaktsema sissevaate šveitsi kirjandusse annab NSVL TA A. M. Gorki nimelise Maailmakirjanduse Instituudi uurimusi koovad «Šveitsi kirjandus». Tähelepanuta ei tohiks jätta A. Smirnovi «Hispaania keskaegne kirjandus (*Nauka*), samuti A. Volkovi «Ivan Bunini proosa» (*Moskovski rabotši*). Tüüppealkirjaga teos «Realism ja XX sajandi kunstilised otsingud» peaks ise enda eest kõnelema. Kunstiraamatute hulgast mainitagu M. Alpatovi «Matisse'i»; muide, ka odavas sarjas «Welt der Kunst» (Berliin) oli meil saadaval Matisse'i-vihik.

Belletristikat. Teaduslik väärtusriik «Kirjandusmälestusi» rikastus mitme uue köitega. Nendeks on Giuseppe di Boccaccio «La Fiametta. Fiesole nümfid», Lope de Vega «Novellid», Germaine de Staëli «Corinne ehk Itaalia». Tänapäeva kirjandusest on tähelepanuväärne Friedrich Dürrenmatti «Komöödiad», Kobo Abe «Võõras nägu» ühes köites «Luitenaisega», Senegali presidendi Léopold Sédar Senghori «Valitud lüürikat», Carson McCullersi romaan «Süda on üksildane jahimees».

Sisukord

H. Laretei	Idee omanikud	1362
Kojutulek (Linoollõige)	Vägistaja	1365
A. Kaal	S. Selja	
Metsikud peonid	Maa laulab:	1367
Tunned sa?	** (Sinus on midagi tumeda	
Miks mulle	vee sarnast)	1368
K. Saaber	** (Kui su tütar ujus	
Romeo, Julia ja õhuhäire	meres...)	1368
V. Tõnisson	** (Külmad puuladvad ülal)	1368
Lapse maailm (Ofort)	I. Sikemäe	
A. Annist	Vasaku käe lood	1369
Udres-Kudres (<i>Peatükke</i>	K. Ird	
<i>poeemist</i>)	Mälestusi päevikulehtedelt,	
K. Kajar	mälust, märkmikest ja	
Avanss	mujaltki	1374
V. Adams	A. Pilar	
Kuldse hommiku lainel	Itaalia vaade (Akvarell)	1393
Mõrsja mõtleb	M. Makarov	
Südasuvi	Martin Heideggeri inimene	1401
Ditüramb	K. Muru	
Forelli filosoofia	Õppiv noorus ja luule	1413
Eelteadvus	V. Ilus	
J. Peegel	Mitte üksnes tehnikast...	1428
Kaks lorijuttu	A. Kaalep	
A. Reinla	Mosaiigid rikka elu aineist	1430
Soopalavik	E. Mallene	
** (jälle lebame rannal)	Iga mees ei naera	1433
** (oi need pikad unetud	H. Välipõllu	
ööd)	Sõnavõtt rubriigist «Tädi	
V. Vahing	haarab sule»	1435
Kahevärviline pastapliiats	Ringvaade	1437

Toimetuse kolleegium: V. Beekman, V. Ilus (peatoimetaja asetäitja), J. Kross, P. Kuusberg (peatoimetaja), R. Parve, J. Peegel, L. Rimmelgas, P.-E. Rummo, R. Sirge, J. Smuul, E. Vetemaa.

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju t. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk t. 37.

Ladumisele antud 5. VIII 1969. Trükkimisele antud 3. IX 1969. Trükiarv 10 500. Staicele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108/16. Trükipoognaid 10 + kleebis. Tingtrükipoognaid 14,18. Arvestuspoognaid 12,4. MB-08415. Tellimise nr. 2362. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.

«Looming» nr. 9, september 1969. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лооминг» («Творчество»)

№ 9, сентябрь 1969

50- коп.

Индекс
78174